

आवेगो अने लागणीओ

स्वामी सखिदानंद

ગૂર્જર સાહિત્ય ભવન

રતનપોળનાકા સામે, ગાંધી માર્ગ, અમદાવાદ ૩૮૦ ૦૦૧

AAVEGO ANE LAGANIO
an articles by Swami Sachchidanand

Published by Gurjar Prakashan,
Ahmedabad: 380 006 (India)

© Swami Sachchidanand

First Published: 1992
This ePub edition: 2015

ISBN: 978-93-5175-061-1

Rs. 60.00

GURJAR PRAKASHAN
Website: www.gurjar.biz
e-mail: goorjar@yahoo.com

eBook by

www.e-Shabda.com

अर्पण

मारा अध्ययनकाण्ठी जे लंमेशां मारी साथे
पूर्ण अनन्यभावथी रह्या छे तथा थाक्या विना
सेवा करता रह्या छे ते
श्री बजाभाई नाथाभाई पटेल (वाल्म)ने
सप्रेम अर्पण

8-2-'92

स्वामी सच्चिदानंद

ઈશ્વરને શોધવા મેં જીવનભર ફાંફાં માર્યાં છે, પણ પ્રત્યક્ષ ઈશ્વર મને દેખાયો નથી. પણ આ ક્ષેત્રની હાર પછી મેં ભૌતિક ક્ષેત્રમાં ઊંડા ઊતરવાનો પ્રયત્ન કર્યો. મારા આશ્ચર્ય વચ્ચે મેં જોયું કે ભૌતિક વિશ્વના પ્રત્યેક કણેકણમાં તે બેઠેલો છે. તે બેઠેલો છે એટલે કે તેની યોજના, તેના નિયમો, તેની સચોટ વ્યવસ્થા બેઠેલી છે. જેમ ગળાના હારમાં પ્રત્યેક કડી બીજી કડીથી ગૂંથાયેલી હોય છે, તેમ ભૌતિક જગતમાં પણ પ્રત્યેક ઘટક, બીજા ઘટક સાથે ગાઢ રીતે અનિવાર્ય રીતે સંકળાયેલો છે. આટલી સચોટ અને અદ્ભુત વ્યવસ્થાની પાછળનો એ વ્યવસ્થાપક છે. તેને ન જોઈને પણ તેના અસ્તિત્વની સ્વીકૃતિ કરી લેવાય છે. પરંપરાથી લોકો તેને નિશ્ચિત રૂપમાં જોવા માગે છે. આ નિશ્ચિત રૂપ દેખાય તો તેને દર્શન કહેવાય છે. જેમ જેમ માણસ આ નિશ્ચિત રૂપના ભાવાતિરેકમાં તણાવા લાગે છે, તેમ તેમ તેને પેલા નિશ્ચિત રૂપની આભા – છાયા – દેખાવા લાગે છે. આ વ્યક્તિગત અનુભૂતિ છે, જે તાત્ત્વિક કરતાં ભાવાત્મક વધુ છે. “ભાવાતિરેકમાં ભગવાન છે” તેવી સ્થિતિના કારણે બૌદ્ધિકો માટે, જેમની પાસે આવો ભાવાતિરેક નથી હોતો, તેમને મોટા ભાગે ભગવાન વિશે સંશયવાદ રહ્યા કરતો હોય છે. મને લાગે છે કે ભાવયોગથી તો ભગવાનને જોઈ શકાય છે. પણ બુદ્ધિયોગથી પણ તેને જોઈ શકાય છે. સૃષ્ટિરચનાની યોજના અને પદાર્થોના નિયમો વિશે જેમ જેમ ઊંડા ઊતરીએ તેમ તેમ તેની વધુ ને વધુ પ્રતીતિ થયા વિના રહેતી નથી.

સૃષ્ટિરચનામાં સ્થૂલ ભૌતિક રચના તો અદ્ભુત છે જ. પણ તેથી પણ વધુ આશ્ચર્ય પમાડે તેવી રચના છે, આવેગો તથા લાગણીઓની. પ્રસ્તુત પુસ્તકમાં આ બન્ને ક્ષેત્રોને બહુ અલ્પાંશમાં જ તપાસાયાં છે. પણ એ અલ્પાંશમાં પણ બન્નેની અદ્ભુતતાનાં દર્શન કરી શકાયાં છે. ઉપનિષદો કહે છે, “પૂર્ણમદઃ પૂર્ણમિદમ્” (પરમાત્મા પૂર્ણ અને આ વિશ્વ પણ પૂર્ણ છે) તે સાચું જ લાગે છે. આપણે ત્યાં ખાસ કરીને સાધુયુગના અધ્યાત્મે જીવન પ્રત્યે નકારાત્મકતા સ્થાપિત કરી છે, આવેગો અને લાગણીઓને ભયંકર શત્રુ તરીકે નિરૂપ્યાં છે, જેથી લોકો આ બન્નેમાંથી છૂટવાની સાધનામાં મંડ્યા રહે છે, પણ તેમાં નિષ્ફળતા સિવાય કશું હાથમાં આવતું નથી, કારણ કે આવેગો અને લાગણીઓ કુદરતી છે, એટલું જ નહિ, જીવન માટે જરૂરી પણ છે. જીવનમાં કામ, ક્રોધ અને મોહની પણ જરૂર છે તથા ચિંતા, શોક અને ભયની પણ જરૂર છે. આ બધાનો અત્યંત અભાવ શક્ય જ નથી. જો આ બધાની યોગ્ય માત્રાનો વિવેક કરી શકાય તો આ બધાં તત્ત્વો શત્રુ નહિ પણ મિત્ર છે. આજ સુધી કામ, ક્રોધ, મોહ વગેરેને માત્ર શત્રુ જ બતાવવાનો પ્રયત્ન થતો રહ્યો છે.

પ્રસ્તુત પુસ્તક આ પરંપરાગત પ્રચલિત માન્યતાઓથી ભિન્ન થઈને બતાવે છે કે એ બધું પણ સૃષ્ટિરચનાનો અનિવાર્ય અને હિતકારી ભાગ છે. વિવેકપૂર્વકની યોગ્ય માત્રામાં જો બધાને જીવનમાં સ્થાન અપાય તો જીવન વધુ સફળ, પ્રભાવી તથા ધન્ય બને છે. મારી વાતને સમજાવવામાં હું કદાચ ઊણો ઊતર્યો હોઉં, તો પણ કુદરતી રચના ઊણી નથી; મારા કરતાં વધુ પ્રભાવશાળી ઢંગથી આ વાતને સમજાવનારા નીકળશે તથા પ્રજા નકારાત્મક જીવનદૃષ્ટિકોણથી પાછી વળશે તેવી મને આશા છે.

પ્રો. ચિમનલાલ શિ. ત્રિવેદીએ પ્રત્યેક પુસ્તકની માફક આ પુસ્તકની ભાષાકીય શુદ્ધતામાં ભારે જહેમત ઉઠાવી છે, તેઓનો હાર્દિક આભાર.

શ્રી ગૂર્જર પ્રકાશન સંસ્થાએ પણ ‘સંદેશ’માં પ્રગટ થયેલી આ લેખમાળાને પુસ્તકરૂપે શીઘ્રતાથી પ્રકાશિત કરવા પ્રયત્ન કર્યો છે, તે માટે ધન્યવાદ.

અંતમાં પરમકૃપાળુ પરમાત્માને હાર્દિક પ્રણામ કરી વિરમું છું.

આવેગો અને લાગણીઓ

.

સ્વામી સચ્ચિદાનંદ

1. સૃષ્ટિની રચના

સૃષ્ટિની રચના ત્રણ કક્ષાએ જોઈ શકાય છે. 1. પદાર્થોનું સંયોજન, 2. આવેગો અને 3. લાગણીઓ.

પદાર્થોનું સંયોજન એ સ્થૂલ કક્ષાની સૃષ્ટિ છે. ખુરશી-ટેબલ વગેરે આપણી બનાવેલી વસ્તુઓમાં જેમ તે તે ભાગોનું તે તે નિશ્ચિત સ્થળે સંયોજન કરવામાં આવે છે તેવી જ રીતે બ્રહ્માંડની એક ચોક્કસ અને વિશિષ્ટ પ્રકારની ડિઝાઇન છે. નાનામાં નાના સેલથી આકાશગંગાના વિશાળ સૂર્ય સુધીનું બધું જ ડિઝાઇન કરેલું છે. બહુ દૂરની વાત જવા દઈએ અને માત્ર આપણા શરીરની રચનાનો જ વિચાર કરીએ તો આશ્ચર્યચકિત થઈ જવાશે.

વિસ્મયભરી શરીરરચના

આપણી ચામડી, તેનાં પડો, તેનાં છિદ્રો, તેમાંથી નીકળતો પરસેવો, ચામડી ઉપર ઊગેલાં રોમ, તેનું પોલાણ, શરીરના જુદા જુદા ભાગમાં ઊગતા વાળોની લંબાઈની જુદી જુદી સીમા, જેવી કે માથાના વાળ બે-ત્રણ-ચાર ફૂટ લાંબા થઈ શકે, પણ આંખ ઉપરની ભૂકુટિ, પાંપણ વગેરે અડધો ઈંચની આસપાસ જ લાંબી થઈ શકે, જો ભૂકુટિના વાળ પણ માથાના વાળની માફક બે-પાંચ ફૂટ લાંબા થતા હોત તો આપણી શી દશા થાત? કોઈએ વ્યવસ્થિત ડિઝાઇન કરેલી છે તેવું લાગ્યા વિના નહિ રહે. ચામડી એ માત્ર કોઈ સ્થૂલ વસ્તુ જ નથી, તેમાં સ્પર્શેન્દ્રિય પણ છે. ગાણી ન શકાય તેટલા અને તેવા સ્પર્શોની અનુભૂતિ તેના દ્વારા આપણને થાય છે. એટલું જ નહિ ચામડીના પણ વર્ગો છે. એક વર્ગની ચામડી બીજા વર્ગની ચામડીની જગ્યાએ લગાવી શકાતી નથી. મોટા ભાગે તો દાઝી ગયેલા અથવા બીજી રીતે ચામડી નાશ પામેલા માણસોને તેની જ ચામડી કાઢીને ચોંટાડાય છે, આ પણ એક વ્યવસ્થા જ છે.

શરીરમાં આવેલાં હાડકાંની પણ અદ્ભુત રચના છે. હાડકાંનો ડોક્ટર જાણે છે કે પ્રત્યેક હાડકાની લંબાઈ, જડાઈ, વળાંક વગેરે પાછળ નિશ્ચિત યોજના છે. મુખ્ય હાડકાની સાથે સહાયક અસ્થિ, તેના જોડ, તેનાં મિજગરાં, મિજગરાંમાં સતત કાર્યશક્તિની લાંબી ક્ષમતા વગેરેનો જેમ જેમ ઊંડો ખ્યાલ કરીએ છીએ, તેમ તેમ વધુ ને વધુ આશ્ચર્યચકિત થઈ જવાય છે.

ચામડી અને હાડકાં વચ્ચે ભરેલી માંસપેશીઓ, સ્નાયુઓ, તેની ક્ષમતા વગેરે હેરત પમાડે તેવી છે. શરીરમાં કેટલાંક અંગો અસ્થિરહિત માત્ર સ્નાયુઓથી બનેલાં છે, જેમ કે જીભ, શિશ્ન, હૃદય વગેરે. જીભની રચના નવાઈ પમાડે તેવી છે. ખોરાક ચાવતી વખતે તે સતત ખોરાકને ફેરવી-ફેરવીને દાઢ નીચે લાવ્યા કરે છે. ચવાયેલા ખોરાકને ગળા નીચે ઉતારવામાં સહાયક બને છે, એટલું જ નહિ તેને જુદા જુદા રસોની સંવેદના પણ થાય છે અને બોલવામાં મુખનાં જુદાં જુદાં સ્થાનોએ સ્પર્શ કરીને તે નિશ્ચિત પ્રકારના સ્વર-વ્યંજનનાં ઉચ્ચારણ પણ કરે છે. કેટલાંક પ્રાણીઓની જીભ ઘણી લાંબી તથા રબર કરતાં પણ વધુ ઝડપથી વળાંક લેતી હોય છે. ખાસ કરીને સર્પો, ઘો વગેરેની વીજળી જેવી લપકારા મારતી જીભ ભય પમાડે તેવી હોય છે. માત્ર સ્નાયુઓથી બનેલું આ અંગ જિજ્ઞાસુ માણસને વિચારતો કરી મૂકે તેવું છે.

આવું જ બીજું અંગ શિશ્ન છે. તેની સામાન્ય તથા વિશેષ સ્થિતિ — આવી બે સ્થિતિઓનું નિર્માણ કરાવનાર તેની રચના, તેની સંવેદનશીલતા તથા તેની સીમા, મૂત્ર તથા શુક્રવિસર્જનની અદ્ભુત વ્યવસ્થા, આ બધું આપણને વિચારતા કરી મૂકે તેવું છે કે આ ડિઝાઇન કોણે અને કેવી અદ્ભુત બનાવી છે?

હૃદયની રચના

હૃદય, એ શરીરનું બાહ્ય અંગ નથી, તો પણ તેની રચના અને કાર્યક્ષમતાને સમજવામાં જ વર્ષો લાગી ગયાં છે. એંશીથી સો વર્ષ સુધી (કદાચ તેથી પણ વધારે) એક ક્ષણ પણ અટક્યા વિના રક્તનું પંપિંગ કરનાર આ પંપ કેવી રીતે કાર્ય કરે છે તે જાણીને તેની

રચના અને રચનાકારને માથું નમાવ્યા વિના રહી શકાતું નથી. મેં એક સામયિકમાં વાંચ્યું કે હૃદયને તોડી નાખ્યા પછી તેના નાના નાના ભાગો પણ ધબકારા લે છે, એટલું જ નહિ તે બધા સંગીતના લયની માફક તાલબદ્ધ એકસાથે ધબકે છે. એનો અર્થ તો એ થયો કે હૃદય સ્વશક્તિ-સંચાલિત ધબકારા કરે છે. પણ ફરીથી પ્રશ્ન થાય છે કે હૃદયની બનાવટમાં એવાં કેવાં રસાયણો વપરાયાં છે કે જેથી તે સ્વયં સંચાલિત થયા કરે છે? તેની કોરોનરી અને બીજી વ્યવસ્થા પણ દાદ માગી લે તેવાં છે.

નાડીતંત્ર

શરીરમાં નખથી શિખા સુધી પ્રસરેલું નાડીતંત્ર એટલું વિશાળ તથા એટલું બધું જટિલ છે કે તેની કુલ લંબાઈ કેટલાય કિલોમીટરની થાય. નાડીઓની ગૂંથણીથી આખું શરીર ગૂંથાયેલું છે. ઝીણામાં ઝીણી નાડીઓનું અનુમાન સુકાયેલા પીપળના પાનથી કરી શકાય. આટલી ઝીણી નાડી પણ અંદરથી પોલી છે, તેમાં સતત રક્તપ્રવાહ વધ્યા કરે છે. નહેરો અને પેટાનહેરોની માફક શાખા-પ્રશાખાઓમાં વહેંચાયેલી આ જાડી-પાતળી, નાની-મોટી અસંખ્ય નાડીઓની ગોઠવણી એવી છે કે કોઈ જગ્યાએ નાડી અથવા નાડીઓ કપાઈ જાય તો પણ રક્તવહનનું કાર્ય બીજી નાડીઓથી અવિરત થયા જ કરે. આ નાડીઓની મજબૂતાઈ પણ હેરત પમાડે તેવી છે.

નિર્મિતિમાં સંતાયેલો નિર્માતા

પક્વાશય, લીવર, કિડની, મસ્તિષ્ક વગેરે શરીરના ભાગો અને તેમનાં કાર્યો તો જાણે કે અજાયબીનો સમુદ્ર છે. જેમ જેમ વધુ ઊંડી ડૂબકી મારો તેમ તેમ વધુ ને વધુ અજાયબી જોવા-જાણવા મળે. શરીરના કેટલાક મહત્વના કોમળ ભાગો તો અત્યંત રક્ષિત બનાવાયા છે. મસ્તિષ્કની ઉપર ખોપરીનું સુદૃઢ કવચ ઢકેલું છે. જો આવું કવચ ન હોત તો મસ્તિષ્કનું ટકવું જ શક્ય ન બનત. આવું જ પાંસળાંની જાળી પાછળ મૂકેલા હૃદયનું પણ છે. આંખને ઢાંકણ આપીને ખુલ્લી અને બંધ થતી કરી, જ્યારે નાક-કાન બંનેને ઢાંકણ વિનાનાં બનાવ્યાં. શ્વાસોચ્છ્વાસની પ્રક્રિયા, પ્રાણવાયુનું ગ્રહણ-શોષણ અને ઝેરીવાયુનું ઉત્સર્જન, પ્રાણવાયુ વિના ગૂંગળામણ અને મરણ; ખોરાકમાંથી રક્ત વગેરે તત્ત્વોનું નિર્માણ તથા તેના દ્વારા શક્તિપ્રાપ્તિ, રક્તની નિશ્ચિત પ્રકારની ઘટ્ટતા, તેથી વધુ કે ઓછી થાય તો અવ્યવસ્થા, રક્તચાપનું દર્દ, રક્તનાં પણ ગ્રૂપ, કપાયેલા ભાગમાંથી નીકળતા રક્તને અટકાવવા આપોઆપ જામી જવાની પ્રક્રિયા, જુદી જુદી અંતઃસ્રાવની તથા બહિઃસ્રાવી ગ્રંથિઓની રચના, તેના દ્વારા પ્રવૃત્તિની ભૂમિકા, જુદા જુદા હોર્મોનની ઉત્પત્તિ અને તેનાં શારીરિક-માનસિક પરિણામો. પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયોની રચના અને તેનાં અસાધારણ કાર્યો. એમ કહી શકાય કે શરીરની સ્થૂલ રચનાનો પણ અભ્યાસ કરવામાં આવે તો પ્રત્યેક નિર્મિતિમાં- એક નિર્માતા સંતાયેલો જોવા મળશે. ‘આ બધું આપોઆપ, અકસ્માત્ એમ ને એમ થઈ ગયું છે’ તેવી વાતો માત્ર હાસ્યાસ્પદ જ નહિ, અત્યંત છીછરી લાગ્યા વિના નહિ રહે.

પરમેશ્વરનાં દર્શન તેની કૃતિમાં કરનારને નિરાશા નહિ મળે. વિશ્વ અને આપણું શરીર એ પ્રત્યક્ષ કૃતિ છે. તેમાં પ્લાન છે, વ્યવસ્થા છે, સંયોજન છે. સર્જન-વિસર્જનનું સાતત્ય છે, ડગલે ને પગલે એક નિશ્ચિત ડિઝાઈન દેખાય છે. જેમ જેમ આ કૃતિને ઊંડાણથી જોવા-સમજવાનો પ્રયત્ન થાય છે, તેમ તેમ તેના કર્તાની વધુ ને વધુ સ્પષ્ટ ઝાંખી થવા લાગે છે. આ અનુમાન નથી, અનુભૂતિ છે. જો કોઈ પૂર્વગ્રહોનો વળગાડ ન વળગ્યો હોય તો કોઈ પણ વિચારક આ અનુભૂતિને પામી શકે છે. પરમાત્મા મહાન છે, એટલા માટે કે તેની પ્રત્યેક કૃતિ મહાન છે. ભલે આપણે કર્તાને ન જોઈ શકતા હોઈએ, તેની કૃતિને તો જોઈ શકીએ છીએ. કૃતિને મિથ્યા કે કાલ્પનિક કહેવાથી તો કર્તાની જ મહત્તા સમાપ્ત થશે. મહાન કૃતિ વિના કોઈ પણ મહાન થઈ શકે નહિ. વિશ્વ મહાન છે, તેની રચના અદ્ભુત છે. તેની વ્યવસ્થા સર્વોત્તમ છે. જો કોઈ વ્યક્તિ વિશ્વની રચનાનું નિરીક્ષણ કર્યા કરે તો તેને જ અજાયબી દેખાશે!

પશુ-પંખી અને પ્રાણીસૃષ્ટિ

ઊડતાં પક્ષીઓ, તેમના સમૂહો, સમૂહોની વ્યવસ્થા, પક્ષીઓની ઊડવાની ક્ષમતા, સ્થિર ઊડવાની કળા, તેમની લાંબીટૂંકી ચાંચો, તેના વળાંકો, પતંગિયાં અને માખી જેવાં સામાન્ય જંતુઓની પાંખોનું હલકાપણું, એક સેકંડમાં અસંખ્ય વાર પાંખો ફફડાવવાની વ્યવસ્થા, માળો બાંધવાની કળા, દર બનાવવાની કળા અને જરૂર પડે ત્યારે હજારો કિલોમીટર ઊડીને દૂર સુધીનો પ્રવાસ કરવાની દિશાસૂઝ — આ બધું જોઈ જોઈને આપણે નવાઈ ન પામીએ તો જ નવાઈ કહેવાય.

સમુદ્રમાં રહેનારાં અસંખ્ય જળચર પ્રાણીઓ, તેમના રંગો, તેમના વિશાળ કદાવર આકારથી સૂક્ષ્મ આકાર સુધીની અસંખ્ય કક્ષાઓ, જળમાંથી જ પ્રાણવાયુ ગ્રહણ કરવાની વ્યવસ્થા, જળની બહાર નીકળતાં જ ગૂંગળાઈ જઈને મરી જવાની વ્યવસ્થા: આ બધું આપણને વિચિત્ર લાગે તેવું છે. સ્થળચર પ્રાણીઓ પાણીમાં અને જળચર પ્રાણીઓ જળ બહાર ગૂંગળાઈ મરે. આવી ઊલટી વ્યવસ્થા કરવા માટે, બન્ને પ્રકારનાં શરીરોમાં ક્યાં મહત્ત્વનાં રસાયણોનો ભેદ કરાયો હશે?

વનરાજીની વ્યવસ્થા

આવું જ વનરાજીની વ્યવસ્થામાં જોઈ શકાય છે. પર્યાવરણનું સંતુલન જાળવવા ઝેરી વાયુથી જીવનારાં વૃક્ષો બનાવ્યાં અને તેમનો ઝેરી વાયુ (પ્રાણવાયુ) લોકો માટે જીવન બની રહે તેવી વ્યવસ્થા કરી. પ્રાણીઓની માફક વૃક્ષો પણ પ્રાણવાયુનું જ ગ્રહણ કરતાં હોત તો? તો આપણી સૃષ્ટિ ક્યારનીય નિર્જીવ થઈ ગઈ હોત!

જીવસૃષ્ટિના ભેદો

જીવસૃષ્ટિના ભેદો પણ એક વ્યવસ્થા છે. ઈંડામાંથી સૃષ્ટિ, ખાસ કરીને ઊડનારાં પક્ષીઓને લાંબો સમય સગર્ભાવસ્થા અને તેનો ભાર ન ભોગવવો પડે તે માટે શિશુઓના જન્મને બે ભાગમાં વહેંચી નાખ્યો. એક ભાગ માતાના ઉદરમાં અને બીજો ભાગ ઈંડાના રૂપમાં બહાર. ઉદરમાં જ પૂર્ણ વિકાસ પામીને જન્મનારાં ભૂચર જરાયુજ પ્રાણીઓ, તેમાં કેટલાંક માત્ર માંસાહારી તો કેટલાંક માત્ર શાકાહારી, બન્નેની શરીરરચનામાં પાયાનો ભેદ, બન્નેની દોડવાની, બચાવ તથા સંહારની અલગ અલગ ક્ષમતા, પ્રજનનક્રિયાની ભિન્નતા, બાળ-ઉછેરની પણ ભિન્નતા વગેરે એક પૂર્ણ વ્યવસ્થા છે.

પૂર્વનિર્ધારિત રચના

એક વાઘ અથવા એક હરણ પોતાની ઈચ્છાથી પોતાનું જીવન જીવતાં નથી, પણ કોઈએ તેમના જીવનની પૂરી વ્યવસ્થા નિર્ધારિત કરી છે. એટલે તે તે પ્રાણીઓ, પક્ષીઓ વગેરે એક નિષ્ચિત રેખા ઉપર જીવન જીવે છે. વાઘ, પુરુષાર્થ કરીને પણ માછલી ન થઈ શકે અને માછલી પુરુષાર્થ કરીને પણ પક્ષી ન થઈ શકે. સૌના માટે પૂર્વનિર્ધારિત રેખાઓ છે. આ તો બાહ્ય અને સામાન્ય રેખાઓની વાત થઈ. જરા ઊંડાણથી જોઈશું તો ખ્યાલ આવશે કે પ્રાણીમાત્રનો સ્વભાવ પણ ઘડાયેલો છે. આ સ્વભાવ (પ્રકૃતિ) પ્રમાણે માનવ તથા પશુપક્ષીઓમાં પણ સારી, નરસી, અધમ કક્ષાઓ નિર્મિત થાય છે. મારું વ્યક્તિત્વ, મારા સ્વભાવમાં છે. પ્રત્યેક ચેતનાવાળું પ્રાણી પોતાનો નિષ્ચિત સ્વભાવ ધરાવે છે અને નવાઈ તો એ છે કે આપણે આપણા સ્વભાવને થોડી વાર માટે તો દબાવી શકીએ છીએ, પણ હજારો પ્રયત્નો પછી પણ ધરમૂળથી તેનું પરિવર્તન નથી કરી શકતા. આપણા સ્વભાવમાં સ્વયં આપણને જ ન ગમતાં કેટલાંક તત્ત્વો હોય છે, પણ આપણે તેને બદલી નથી શકતા. માણસ પોતાના સ્વભાવથી પણ ઘણી વાર લાચાર થઈ જતો હોય છે. કોઈએ આવા અનંત પ્રકારના સ્વભાવોની વ્યવસ્થા કરી લાગે છે.

જીવનવ્યવસ્થા

જીવનની સાથે અવશ્યંભાવી મરણતત્ત્વ નિયોજિત થયું જોઈ શકાય છે. માણસે પોતે તો આ વ્યવસ્થા નથી જ કરી. જેણે જીવનની વ્યવસ્થા કરી છે, તેણે જ તેની બાલ્યાવસ્થા, યુવાવસ્થા અને વૃદ્ધાવસ્થાની પણ વ્યવસ્થા કરી છે. કાળા વાળને ધોળા બનાવવાની વ્યવસ્થા નાના બાળકની અંદર પણ રહેલી જ છે. દાંત વિનાનાં બાળકોનો જન્મ, સ્તનપાન માટે દાંતની

અનાવશ્યકતા સૂચવે છે. જો દાંત સાથે જ બાળકો જન્મે તો વારંવાર માતાના સ્તનને ક્ષતિ થવાનો પણ ભય છે. સ્તનમાં ઊભરાતું દૂધ અને વહાલથી વારંવાર ચૂમીઓ કરતી માતાને પુરુષના જેવા દાઢીના વાળથી મુક્તિ આપવામાં શું વ્યવસ્થા નથી?

મરણની પ્રક્રિયા, મડદાની કુદરતી વ્યવસ્થા, તેનું કુગાઈ જવું, તરવું, કિનારે ફેંકાઈ જવું, તેમાંથી દુર્ગંધ નીકળવી, દુર્ગંધથી ગીધ વગેરે મૃતકભક્ષીઓનું ખેંચાઈ આવવું અથવા તેનું ખાતર થઈ જવું આ બધામાં વ્યવસ્થા જ વ્યવસ્થા છે.

આપણે કુદરતને જોઈએ, તપાસીએ, તેમાં ઊંડા ઊતરીએ અને વિચારીએ તો કણ કણમાં એક ગુપ્ત વ્યવસ્થા કામ કરી રહી છે, એમ લાગ્યા વિના નહિ રહે. ગીતા તેના માટે કહે છે: ‘ભ્રામયન્ સર્વ ભૂતાનિ યંત્રારૂઢાઢિ માયયા’ અર્થાત્ પરમાત્મા માયારૂપી વ્યવસ્થા દ્વારા વિશ્વને એક ચક્રડોળ ઉપર ભમાવી રહ્યો છે: આ થઈ બાહ્ય સૃષ્ટિરચના.

*

2. આવેગો- 1

સ્થૂલ સૃષ્ટિ જેટલી અદ્ભુત અને વિચિત્ર છે તેથી પણ વધુ અદ્ભુત સૂક્ષ્મ સૃષ્ટિ છે. સૂક્ષ્મ સૃષ્ટિ એટલે જીણા પરમાણુઓ કે ઈન્દ્રિયાતીત દ્રવ્યો નહિ પણ પ્રાણીઓની અંદર ઉત્પન્ન થતા આવેગો. મશીનમાં ક્રિયાતંત્ર તો છે, પણ તેમાં આવેગો નથી હોતા. પ્રાણીઓમાં સ્થૂલ શરીરમાં ક્રિયાતંત્ર જોઈ શકાય છે. પણ તેને ક્રિયાત્મક રૂપ આપવા માટે હલકા કે ભારે વેગવાળા આવેગો પણ અનુભવાય છે. જો આ આવેગો ન હોત તો કદાચ જીવન જ ન હોત. જો આ આવેગો ન હોત તો સુખદુઃખ પણ ન હોત.

આવેગો: ભૂખ

આ આવેગોને સમજવા જેવા છે: જેમ કે ભૂખતરસનો આવેગ. પ્રાણીઓને ભૂખ લાગે છે, તરસ લાગે છે. તેના શરીરની રચના એવી રીતે કરાઈ છે કે તેને સમય-સમય ઉપર અન્નજળ વગેરેની આવશ્યકતા પડે જ. મશીનમાં ઈંધણ ભરવું પડે. ઈંધણ વિના મશીન ચાલી ન શકે, પણ ઈંધણ ખૂટી ગયું હોય તો મશીનને ભૂખનો આવેગ નથી આવતો. એટલે તે જડ છે. એટલે તે સુખદુઃખથી પર છે, પણ પ્રાણીઓને ભૂખ લાગે છે. જેમ જેમ ભૂખ વધતી જાય તેમ તેમ તેનો આવેગ પ્રબળ થતો જાય. જેમ જેમ આવેગ પ્રબળ બનતો જાય તેમ તેમ તે પોતાની જાત ઉપરથી કાબૂ ગુમાવતાં જાય. તેનાં વિનય, વિવેક, સમજણ વગેરે આવેગના વંટોળમાં ઊડી જાય. સમર્થમાં સમર્થ વ્યક્તિ પણ આવેગની તાણમાં તણાઈ જાય અને કદાચ તાણખલાની થઈ જાય. આ કુદરતી વ્યવસ્થા છે. પ્રાણીમાત્ર આ વ્યથાની પકડમાં પકડાયેલાં છે.

મહાભારતમાં યુદ્ધમેદાનમાં હણાયેલા પોતાના સો પુત્રોનાં શબ જોઈને વ્યાકુળ બનેલી ગાંધારી દ્વયક્રાંતિ રુદન કરી રહી છે. આ કરુણ દૃશ્ય જોઈને અર્જુનને પીડા થાય છે. જરૂર ગાંધારી રડી રડીને મરી જશે તેવી ખાતરી થાય છે, પણ શ્રીકૃષ્ણ ગંભીર છે. તે કહે છે, ‘અર્જુન, મારી પ્રકૃતિને જો. પ્રાણી ઉપર પ્રકૃતિનું સામ્રાજ્ય છે, એટલે વિશ્વ ચાલે છે.’ થોડી જ વારમાં ગાંધારીને ભૂખ લાગે છે. ક્રમે ક્રમે ભૂખનો આવેગ વધતો જાય છે. અહીં રણમેદાનમાં ખાવાનું ક્યાંથી લાવવું? પણ તેની નજર દૂરના એક આમ્રવૃક્ષ ઉપર પડે છે. ત્યાં જઈને જુએ છે તો એક સરસ મજાની પાકેલી કેરી દેખાય છે. ઊંચા હાથ કરીને તોડવા પ્રયત્ન કર્યો, પણ ત્યાં હાથ પહોંચાયો નહિ. ઊંચા થવા માટે પોતાના પુત્રનું શબ લઈ આવીને ઉપર ચડીને કેરીને તોડવાનો પ્રયત્ન કર્યો, તો પણ કેરી ઊંચી જ રહી. એક પછી એક સોએ સો પુત્રોનાં શબ ગોઠવીને ગાંધારીએ કેરી તોડવા પ્રયત્ન કર્યો. ત્યારે શ્રીકૃષ્ણે કહ્યું, ‘જો અર્જુન, આ કુદરતની વ્યવસ્થા જો. ભૂખના આવેગ આગળ આ માતા રાંક થઈ ગઈ છે. પુત્રશોકમાં વ્યાકુળ બનેલી હવે એ જ સ્ત્રી ભૂખની પીડાથી વ્યાકુળ થઈને પુત્રોનાં શબ ગોઠવી રહી છે!’

ભૂખ અને સ્વાદ

ભૂખનો આવેગ કુદરતી વ્યવસ્થા છે. તેમાં પણ બે વિભાગ છે: પેટમાંથી ઉત્પન્ન થયેલો આવેગ અને રસનેન્દ્રિયમાંથી સ્વાદ માટે ઉત્પન્ન થયેલો આવેગ. કુદરતે માત્ર ઉદરમાં જ ભૂખ મૂકી હોત અને સ્વાદનો આવેગ ન મૂક્યો હોત તો માણસ મોટા ભાગે મશીન કે અર્ધમશીન જેવો બની ગયો હોત. જેમ મોટરગાડીની ખાલી ટાંકીમાં પેટ્રોલ ભરી લેવાય છે, તેમ માણસ પણ પોતાના ખાલી પેટમાં ગમે તે ખોરાક ભરી લેત. પણ માણસ મશીન નથી. તેને સ્વાદ જોઈએ છે. માત્ર પેટ ભરવાનો પ્રશ્ન નથી. સ્વાદિષ્ટ વસ્તુઓથી પેટ ભરવાનો પ્રશ્ન છે. ઘણી વાર ઉદર તૃપ્ત હોય પણ સ્વાદેન્દ્રિય અતૃપ્ત હોય. માત્ર સ્વાદેન્દ્રિયની તૃપ્તિ માટે જે ખોરાક લેવાય છે તે અસંયમ છે, અતિભોગ છે. તે કુદરતી પણ નથી. એટલે તેનાં પરિણામ રોગ છે. અહીંથી માણસની જવાબદારી શરૂ થાય છે. ઉદર અને સ્વાદ બંને એકબીજાનાં પૂરક બને તો ખોરાક સુખરૂપ થવાની સાથે જીવન બને છે, પણ જો ઉદર અને સ્વાદ બંને એકબીજાનાં વિરોધી બને તો ખોરાક દુઃખરૂપ બનીને જીવનને મૃત્યુમાં પલટાવે છે! કેટલાક લોકોએ એવો માર્ગ શોધ્યો કે ખોરાક અને સ્વાદ બંનેનો ત્યાગ કરવો. આત્મબળ દ્વારા કે દુરાગ્રહ દ્વારા આવી પ્રક્રિયા થોડા દિવસો તો ચલાવી શકાય. પણ અંતે ખોરાકની અનિવાર્યતા રહેવાની જ. એટલે આ માર્ગમાં સાતત્ય નથી. ઘણી વાર એવું પણ બને કે ખોરાક અને

સ્વાદનો ત્યાગ કરેલો હોય એવો માણસ અંતે બેબાકળો થઈને ખોરાક ઉપર તૂટી પડે. આ સંયમ નથી પણ નિગ્રહ છે. નિગ્રહ કુદરતી નથી. એટલે નિગ્રહની પણ તૂટવાની જ છે. કોઈની બે દિવસ વહેલી તૂટે તો કોઈની બે દિવસ મોડી તૂટે, પણ નિગ્રહ કદી ચિરંજીવી ન હોઈ શકે. (હા, સંયમ જરૂર ચિરંજીવી થઈ શકે.) નિગ્રહની પણ જ્યારે તૂટે છે ત્યારે તળાવનું સંગ્રહાયેલું તમામ પાણી વહી જાય છે. તળાવ ખાલી થઈ જાય છે અને વહેલું પાણી સ્વયં નષ્ટ થઈ, બરબાદી પ્રસરાવે છે, તેમ તૂટેલો નિગ્રહ પ્રચંડ વેગથી વહેવા માંડે છે. એટલે ખોરાકનો નિગ્રહ એ કલ્યાણમાર્ગ નથી.

સંયમ કે નિગ્રહ?

કેટલાક લોકોએ એક બીજો માર્ગ શોધ્યો. તે છે ખોરાકનો સંયમ અને સ્વાદનો નિગ્રહ. માપસરનો ખોરાક ખાવાનો પણ તેને સ્વાદ વિનાનો બનાવીને ખાવાનો. ખોરાક સ્વાદ વિનાનો હોય એટલે આપોઆપ તેની માત્રા ઓછી થઈ જાય. સ્વાદના કારણે વધુ ને વધુ ખાવાનો લોભ ન રહે. એટલે ખોરાકની માત્રા સીમિત થઈ જાય. આ માર્ગ પહેલા માર્ગ કરતાં થોડો ઠીક છે, પણ આમાં પણ નિગ્રહ તો છે જ. સ્વાદનો નિગ્રહ તન-મન બંનેને હાનિ પહોંચાડે છે તે વાત વૈરાગ્યભાવવાળા લોકો ભૂલી જાય છે. કુદરતે મુખમાં સ્વાદ મૂક્યો છે તે માત્ર સ્વાદસુખ મેળવવા કે અકરાંતિયા થઈને ખા ખા કરવા નથી મૂક્યો. પણ ખોરાક સાથે સ્વાદની અનિવાર્ય ઉપયોગિતા સ્થાપિત કરવા મૂક્યો છે. જેમ ઘંટીમાં અનાજ નાખો અને તેનો લોટ થઈ જાય, તેમ મોઢામાં ખોરાક મૂકો અને તે પકવાશયમાં જઈને પચી જાય તેવી વ્યવસ્થા નથી. ખોરાકને જોતાં જ તમારા મોઢામાં પાણી આવે, તો નિશ્ચિત પ્રકારના હોર્મોન ઉત્પન્ન થાય. આ હોર્મોન ખોરાકને પચાવવાના રસો ઉત્પન્ન કરે છે. આ રસોથી ખોરાક પચે છે. ખોરાકને જોઈને જ જો મોઢું બગડી જાય, કડવી દવા જોતાં તથા તે પીતાં જે દશા થાય છે તેવી દશા થાય તો ઊલટા (વિરોધી) હોર્મોન ઉત્પન્ન થાય, તેથી ખોરાક પચે નહિ. સતત અપ્રિય ખોરાક ખાવાથી અજીર્ણ, મરડો, એનીમિયા અને અલ્પાહારની બીમારીઓ થવા લાગે છે. એટલે ખોરાકનો સંયમ અને સ્વાદનો નિગ્રહ એ માર્ગ પણ યોગ્ય નથી.

જીવન માટે સ્વાદ જરૂરી છે, પણ સ્વાદ વિકૃત ન હોય, વિસંવાદી ન હોય તેનું ધ્યાન રાખવું જરૂરી છે. સ્વાદનો અત્યંત ત્યાગ જો લોકચાહના મેળવવા માટે કર્યો હોય તો તે વ્યક્તિના વ્યક્તિત્વ માટે પણ હાનિકારક છે. મોટા ભાગે કુદરતી જીવનનો ત્યાગ કોઈ ને કોઈ રીતે લોકચાહના માટે જ કરાતો હોય છે, કોઈ ખોરાક અને સ્વાદ છોડી દે અથવા સ્વાદ વિનાનો ખોરાક લે તો લોકો તેને ત્યાગ-વૈરાગ્ય માને છે. તેથી અંજાઈ જાય છે. અંજાયેલા લોકો આવી વ્યક્તિઓમાં ચમત્કારોની સૃષ્ટિ ઊભી કરે છે. ચમત્કારોની કાલ્પનિક સૃષ્ટિમાં પેલી વ્યક્તિનું વ્યક્તિત્વ નિરૂપણ થવા લાગે છે. આ આખા મિથ્યાવ્યક્તિત્વને પોષવા માટે પેલો ખોરાક અને સ્વાદનો ત્યાગ મૂલાધાર બને છે. એટલે ઉપરથી મહાન ગણાતા આવા પુરુષો અંદરથી વાંસ જેવા પોલા અને વ્યક્તિત્વ વિનાના બની જાય છે. લોકચાહનારૂપી લક્ષ્યને સિદ્ધ કરવા ખોરાક અને સ્વાદનો નિગ્રહ એ સાધના બની જાય છે.

મધ્યમમાર્ગી સંયમી જીવન

આવા માણસોનું બરાબર નિરીક્ષણ કરશો તો દેખાશે કે તેઓ રોગી, ફિક્કા, નિસ્તેજ, દુર્બળ અને જોમ-જુસ્સા વિનાના, મંદ ઈચ્છાશક્તિવાળા હોય છે. હા, જો લોકચાહના લક્ષ્ય ન હોય તો આટલી બધી વિકૃતિ નથી આવતી પણ મોટા ભાગે જ્યાં અકુદરતી નિગ્રહો જ પ્રતિષ્ઠાનું માપ બનતા હોય ત્યાં પ્રારંભમાં આવા નિગ્રહો પોતાની આત્મતૃપ્તિ માટે આચરાયા હોય તો પણ આગળ જતાં એ લોકચાહનાનાં સાધનો બની જતાં હોય છે. એટલે શરૂઆતમાં માત્ર સ્વેચ્છાથી જે વ્યક્તિ આવો નિગ્રહ કરતી હોય છે, તે આગળ જતાં સ્વેચ્છાની જગ્યાએ લોકેષણના દબાણ નીચે આવી જતી હોય છે. લોકેષણના દબાણમાં આવેલી વ્યક્તિને આગળ જતાં પોતાની ભૂલ સમજાય તો પણ તે ભૂલને સુધારી શકતી નથી, ઊલટાનું પોતાની ભૂલને જ આદર્શ, તપ અથવા ત્યાગનો જામો પહેરાવવાનું ચાલુ રાખે છે. પ્રજ્ઞની વિકૃતિનું આ મૂળ છે.

એક ત્રીજો માર્ગ છે. ખોરાક અને સ્વાદ બંનેનો નિગ્રહ નહિ, પણ બંનેનો સંયમ. ખોરાક લેવાનો જ, તે પણ સ્વાદિષ્ટ

ખોરાક લેવાનો, ઉચિત માત્રામાં હિત-મિત-પથ્ય સાથે લેવાનો. રસોઈ પણ કળા છે. તેનું પણ એક શાસ્ત્ર છે — ‘પાકશાસ્ત્ર’. આહાર એ કુદરતી વ્યવસ્થા છે. તનમનને રુચે, ગમે તેવો અને આરોગ્યનાં પરિણામ આપે તેવો યોગ્ય સ્વાદિષ્ટ ખોરાક લેવાનો જ. તેથી સુખ, તૃપ્તિ અને શાન્તિ ત્રણે મળે છે. ભૂખના આવેગને ત્રાસરૂપ માની તેમાંથી મુક્ત થવા ખોરાકનો નિગ્રહ કરવો અને સ્વાદના આવેગથી છૂટવા સ્વાદમાત્રનો નિગ્રહ કરવો, એ કુદરતી માર્ગ નથી, એટલે હિતાવહ પણ નથી. ભૂખ્યા માણસનું મન સતત ખોરાકનું ચિંતન કર્યા કરશે. જ્યારે તૃપ્ત થયેલા માણસનું મન ખોરાકથી પાછું હઠીને શાન્તિનો અનુભવ કરશે. અશાન્તિનાં બે મુખ્ય કેન્દ્રો છે: 1. અત્યંત નિગ્રહ અને 2. અતિભોગ. આ બન્નેનો ત્યાગ કરી જે મધ્યમમાર્ગી — સંયમી જીવન જીવે છે તે સુખશાન્તિનો અધિકારી બને છે.

*

3. આવેગો- 2

તરસ

કુદરતી આવેગમાં ભૂખની ચર્ચા કરી. ભૂખ કરતાં પણ વધુ પ્રબળ તરસનો આવેગ છે. પ્રાણીઓને જેમ ભૂખ લાગે છે, તેમ તરસ પણ લાગે છે. થોડાક અપવાદ સિવાય લગભગ બધાં જ પ્રાણીઓને પાણીની જરૂર પડે જ છે. તરસ કેમ લાગે છે? એવી તો કેવી વ્યવસ્થા કરાઈ છે કે પ્રાણી જળ વિના આકુળવ્યાકુળ થઈ જાય છે? અન્ન વિના પ્રાણી લાંબા સમયે મરી જાય છે, પણ પાણી વિના તો બહુ જલદી વ્યાકુળતા આવે છે તથા થોડા જ દિવસોમાં તે મરી જાય છે. પાણીની રચનાની સાથે જ એ પાણીને પ્રાણીના અસ્તિત્વ સાથે અનિવાર્ય રીતે જોડવાની વ્યવસ્થા પણ થયેલી છે. તરસનો નિગ્રહ ન હોય, તરસનો અતિ પણ ન હોય, પણ તરસમાં પણ મનુષ્યે સ્વાદનો ઉમેરો કર્યો. મનુષ્ય સિવાયનાં બાકીનાં બધાં પ્રાણીઓ માત્ર તરસ છિપાવવા જ પાણી પીએ છે. પણ માનવે તેને સ્વાદિષ્ટ બનાવવા ભરપૂર પ્રયત્ન કર્યો છે. પાણી ઠંડું હોય, જુદાં જુદાં તત્વોથી સંમિશ્રિત થઈને મધુર શરબત બન્યું હોય. ઠંડાં પીણાં બન્યાં હોય. આ તેની પ્રકૃતિમાં ઉમેરાયેલી શોધો છે. આ શોધોનાં પરિણામે તેના સુખના ઘટકો વધ્યા છે.

જીવન જ્યારે કુદરતી સીમાડા સુધી વિસ્તરે છે, ત્યારે જીવન ભોગવવાની વસ્તુ બને છે. જીવનને જ્યારે કુદરતી આયામોમાં પણ બંધન દેખાય છે, ત્યારે એ બંધનમાંથી છૂટવા માટે કઠોર નિયમો અને સજ્જડ પ્રતિબંધોનું લોખંડી માળખું ઘડવું પડે છે. જે અંતે તો નિષ્ફળ થઈને જીવનને ત્રાસરૂપ બનાવી મૂકે છે. ત્રાસરૂપ જીવન પણ જો બાહ્યપ્રતિષ્ઠાનું ઉત્પાદક બનતું હોય તો લોકો તેવા જીવનને સ્વીકારી લે છે. પ્રતિષ્ઠા પણ ન મળતી હોય, પણ જો આ કઠોર નિયમો અને સજ્જડ પ્રતિબંધોને ઢીલા કરવાથી અપ્રતિષ્ઠા મળતી હોય તો લોકો અપ્રતિષ્ઠાના ભયથી અનિચ્છાએ પણ તેવું ત્રાસદાયી જીવન જીવે છે. આ એક પ્રકારની કાયરતા જ કહેવાય. આ કાયરતા વ્યક્તિમાં અને પ્રજામાં એક બુજદિલી ઉત્પન્ન કરે છે જેથી જીવન જીવતું હોય છતાં મડદું બની જાય છે, પણ કુદરતી સીમાઓમાં કુદરતને અનુકૂળ એવો નવો નવો ઉમેરો કરવામાં આવે છે, ત્યારે જીવન માત્ર જીવવાની વસ્તુ ન રહેતાં માણવાની વસ્તુ બને છે.

માનવીય આવિષ્કાર

પાણી અને તરસ ભલે કુદરતે બનાવ્યાં પણ બ્રાહ્મી, શતાવરી, બદામ, ખસખસ, વરિયાળી વગેરે ઔષધિઓ નાખીને તનમનને હિતકારી એવું શરબત માનવે બનાવ્યું. આ કુદરતનો વિરોધ નથી પણ કુદરતમાં માનવીય આવિષ્કારનો ઉમેરો છે. માનવ, પશુથી ઘણો વિશિષ્ટ છે. પશુ માત્ર કુદરતી જીવન જ જીવે છે, જ્યારે માનવ, ખાવાપીવાથી માંડીને આવાસ-વાહન અને રમત-ગમત વગેરેમાં સતત પોતાના આવિષ્કારોનો ઉમેરો કર્યા કરે છે. જે પ્રજા વધુ ને વધુ આવિષ્કારો કરીને જીવનને વધુ ને વધુ સગવડભર્યું બનાવે છે, તે આગળ ચાલનારી બને છે. જે આવિષ્કારો નથી કરી શકતી તે પાછળ ચાલનારી અને ઊતરતી કક્ષાની પ્રજા બને છે. તે પણ જેમ ભૂખ વિના પણ માત્ર સ્વાદના આવેગથી માણસ અકરાંતિયો બને છે, તેમ તરસ વિના પણ સ્વાદના આવેગથી માણસ અકરાંતિયો થાય છે.

અહિતકારી આવિષ્કારો

જે હિતકારી ન હોય, જે પથ્ય ન હોય, જે પોષક ન હોય તેવાં પીણાં પીવા માટે તે વ્યાકુળ બને છે. ખાસ કરીને નશો ઉત્પન્ન કરનારાં પીણાં પણ માણસના જ આવિષ્કાર છે. આ પીણાં તરસ છિપાવવા માટે નહિ, પણ નિશ્ચિત પ્રકારનો સ્વાદ મેળવવા માટે અને એક પ્રકારની મસ્તી મેળવવા માટે શોધાયેલાં છે. આ કુદરતી જીવનમાં ઉમેરો નથી, પણ કુદરતી જીવનની સહજ મસ્તીને લાચાર બનાવનારાં વ્યસનો છે, જે ચારે તરફથી દુઃખ જ દુઃખને આમંત્રે છે. આ પીણાંનો આવિષ્કાર અકુદરતી અતિરેક છે. એટલે તો એમ કહી શકાય કે બધા જ આવિષ્કારો કલ્યાણકારી નથી હોતા.

માણસ, કલ્યાણ અને અકલ્યાણ એમ બન્ને પ્રકારના માર્ગોનું નિર્માણ કરે છે. જો તેણે માત્ર કલ્યાણના જ માર્ગો રચ્યા હોત તો પશુઓની માફક માણસને પણ ધર્મની જરૂર ન રહી હોત, પણ માણસે બન્ને પ્રકારના માર્ગો રચ્યા છે. તેમાં પણ અકલ્યાણનો માર્ગ લીસો ઢાળવાળો છે. જેના ઉપર લપસવાનું મન થઈ જાય તેવો છે. એટલે માણસને ધર્મની જરૂર પડી. ધર્મે માણસને ચઢાણ ચઢવાની પ્રેરણા તથા શક્તિ આપી અને ઢાળમાં લપસવાની સાવધાની પણ આપી.

નિદ્રાનો આવેગ

ભૂખ અને તરસના આવેગો કરતાં પણ એક ત્રીજો પ્રબળ આવેગ આપણે અનુભવીએ છીએ, જેનું નામ છે 'નિદ્રા'. આપણે જેમ સતત ભૂખ્યા-તરસ્યા નથી રહી શકતા તેમ સતત જાગી પણ શકતા નથી. ભૂખ-તરસના ઉપર દૃઢ મનોબળવાળા માણસો થોડોઘણો કંટ્રોલ કરી શકતા હોય છે, પણ નિદ્રા કોઈને પણ છોડતી નથી. તેનો આવેગ એટલો પ્રચંડ અને પ્રબળ હોય છે કે અનિચ્છાએ પણ તમને ઝોકાં આવી જાય. નિદ્રા, આંખમાં નથી આવતી, શરીરમાં નથી આવતી, પણ મસ્તિષ્કમાં આવે છે. કામ કરી કરીને થાકેલું મગજ કામ કરવું છોડી દે છે. કામ છોડી દેવાથી સર્વ પ્રથમ શરીર ઉપરનો કાબૂ સમાપ્ત થાય છે. (સતત બેસી રહેવા, ગરદનને સીધી રાખવા મગજને કામ કરવું પડે છે.) કાબૂ સમાપ્ત થતાં જ માથું નીચે ઝૂકી જાય છે. શરીર પણ ટેકા વિનાનું થઈને પડવા માંડે છે. આ બધું મગજની ઊંઘના કારણે થાય છે. મગજને ઊંઘવું જરૂરી છે, એ જ એનું ટોનિક છે. પૂરતી ઊંઘ લીધા પછી ફરી પાછું તે તાજું થઈ જાય છે. જેણે મસ્તિષ્કની સૂક્ષ્મતમ રચના કરી છે, તેણે તેની સ્વસ્થતા તથા તાજગી માટે ઊંઘની પણ રચના કરી છે. જો ઊંઘ ન હોત તો પ્રાણીઓ જંપીને બેસત નહિ. સતત પ્રવૃત્તિ — ઉત્પાત કર્યો જ કરત. પણ પ્રવૃત્તિને સીમિત બનાવવા ઊંઘની રચના અનિવાર્ય બની ગઈ. પણ ઊંઘનો આવેગ જો સામાન્ય હોત તો કદાચ લોકો તેને ગાંઠત નહિ. એટલે એને પ્રબળ આવેગ બનાવાયો. તમે થોડો સમય ઊંઘને અટકાવી શકો; પણ અંતે તો તમારે ઈચ્છાએ કે અનિચ્છાએ ઊંઘવું જ પડે. આ થયો કુદરતી આવેગ.

ત્રણ ભેદ

આ આવેગના પણ ત્રણ ભેદ છે: (1) ઊંઘનો નિગ્રહ, (2) અતિનિદ્રા અને (3) યથાયોગ્ય નિદ્રા. ઊંઘનો નિગ્રહ શક્ય જ નથી, તો પણ ઘણા સાધકો, રાત્રિ-જાગરણ કરીને આખી રાત સાધના કરતા હોય છે. એક સાધક પોતાની ચોટીને દોરડાથી છતના કડા સાથે બાંધીને સાધના કરતા. જો ઝોકું આવે તો ચોટી ખેંચાય અને વાળ ખેંચાવાની વેદનાથી જાગી જવાય. એક બીજા સાધક કૂવા ઉપર ગોઠવેલા પાટડા ઉપર બેસીને સાધના કરતા, જો ઝોકું આવે તો સીધા કૂવામાં જ પડી જવાય. એક ત્રીજા સાધક વળી પોતાને બેસવાની બાજઠની ચારે બાજુ ધારવાળા કાચ ગોઠવીને સાધના કરતા, જો ઝોકું આવે તો પેલા કાચ વાગે. એક ગાયત્રીના ઉપાસક રાતના દશથી પંદર ઘણાના ચાર વાગ્યા સુધી વારંવાર ચા પીને જાગરણ કરીને સાધના કરતા. સતત જાગતા રહેવા માટે કેટલાક લોકો અમુક પદાર્થોનું સેવન પણ કરતા હોય છે. કહેવાની જરૂર નથી કે આ બધા અવિવેકમાંથી ઉત્પન્ન થયેલા પોતાની જાત ઉપરના અત્યાચાર માત્ર છે. જેનાં પરિણામ જીવનની બરબાદીમાં જ આવતાં હોય છે. આવા કેટલાક સાધકોને મેં અનિદ્રાના રોગી થઈને દુઃખી થતા જોયા છે. જીવન વિવેકથી જિવાવું જોઈએ. ગેરસમજ કે અધૂરી સમજથી તો ઘણીવાર અનિષ્ઠો જ પ્રાપ્ત થતાં હોય છે. લાંબું આયુષ્ય ભોગવવા માટે પૂરતી અને ગાઢ નિદ્રા જરૂરી છે. જેમ નિદ્રાનો નિગ્રહ હાનિકારક છે, તેમ નિદ્રાની અતિશયતા પણ હાનિકારક છે. ઘણા લોકો જ્યારે જુઓ ત્યારે ઊંઘ્યા જ કરતા હોય છે. જેમ અનિદ્રા એક રોગ છે, તેમ અતિનિદ્રા પણ રોગ જ છે. કુદરત-સહજ આવેગનું શમન યોગ્ય પ્રમાણની નિદ્રામાં છે. તેથી શાંતિ મળે છે. આ જ શાંતિનો માર્ગ છે. યોગ્ય સમયે પૂરતી માત્રામાં ઊંઘો અને શાંતિ મેળવો.

સગવડોમાં વૃદ્ધિ

ખોરાક અને પાણીમાં જેમ માનવે પોતાની શોધનો ઉમેરો કર્યો, તેમ નિદ્રામાં પણ પલંગ, ગાદલાં, ઓશીકાં, મચ્છરદાની,

શીતળતાનાં સાધનો વગેરેનો ઉમેરો કર્યો. માનવ આવિષ્કારના સાતત્યથી ઊંઘવાની સગવડો વધતી રહી છે. માનવેતર પ્રાણીઓ આવા આવિષ્કાર નથી કરી શક્યાં એટલે હજારો વર્ષોથી તે એક જ પ્રકારે ઊંઘતાં રહ્યાં છે. વૃક્ષની ડાળી પકડીને વાંદરો આજે પણ ઊંઘે છે. માણસે ફરી પાછા વાંદરાની કક્ષાએ જવાની જરૂર નથી. તેના આવિષ્કારો જેટલી માત્રામાં હિતકારી હોય તેટલી માત્રામાં સ્વીકારી તેનો ઉપયોગ કરવો એ કુદરતી જીવનમાં માનવીય ઉમેરો છે, જે જરૂરી છે.

નિગ્રહ નહિ, સંયમ

એટલું યાદ રહે કે હજાર પ્રકારની માણસે સગવડ પ્રાપ્ત કરી હોય પણ જો તેને ચિંતા, ભય, શોક, દબાણ વગેરે હશે તો નિદ્રા આવવાની નથી. ‘બાહ્ય’ ભૌતિક સાધનોની પોતાની જગ્યાએ મહત્તા છે જ; પણ તેની નિશ્ચિત સીમા પણ છે. માનસિક અનુકૂળતા વિના આ સાધનો વ્યક્તિને સુખી કરવામાં મહત્ત્વ ધરાવતાં નથી. તો પછી આ બધાં સાધનોને પડતાં મૂકીને માત્ર માનસિક અનુકૂળતા જ કેમ પ્રાપ્ત ન કરવી? — આવો પ્રશ્ન પણ બરાબર નથી, કારણ કે માનસિક અનુકૂળતા પણ બાહ્ય વસ્તુઓની અપેક્ષા રાખે જ છે. જેમ અન્નજળની જરૂર પડે છે જ તેમ નિદ્રા માટે પોતપોતાની પરિસ્થિતિ પ્રમાણેની અપેક્ષા રહે જ છે. સર્વ બાહ્ય સુખોની જો ટકાવારી કરવામાં આવે તો 50 ટકા સુખ માત્ર નિદ્રાનું જ છે. 25 ટકા સુખ પૂર્ણ આહારનું છે. બાકીના 25 ટકામાં મોજ-શોખ-ભોગવિલાસ વગેરેનાં સુખોને મૂકી શકાય. નિદ્રાસુખ વિનાનો માણસ સૌથી વધુ દુઃખી છે; જે આહાર નથી લઈ શકતો, નથી પચાવી શકતો તો બીજા નંબરે દુઃખી છે તે પછી આવાસ, વસ્ત્રો, મનોરંજનનાં સાધનો વિનાનો માણસ દુઃખી હોઈ શકે.

નિદ્રા એ કુદરતી આવેગ છે. તેનો નિગ્રહ ન હોય, હા, યથોચિત સંયમ જરૂર હોય.

*

4. આવેગો- 3

કુદરતી આવેગોની વાત ચાલી રહી છે. પ્રાણીઓના કલ્યાણ માટે રચેલા આ આવેગોને જીવન-સાધનામાં સહાયક બનાવવા જોઈએ. જો તેના આત્યંતિક નિગ્રહને જ સાધના માની લેવામાં આવે તો આ આવેગો સાધકના સૌથી મોટા શત્રુ થઈ જાય છે. એવી જ રીતે જો આ આવેગોના વેગમાં સતત તણાયા કરવાનું પસંદ કરવામાં આવે તો પણ જીવન બરબાદ થઈ જાય છે. ઉત્તમ છે, યથાયોગ્ય સંયમમાર્ગ.

છીંક

છીંક, બગાસું, વાયુ, હેડકી વગેરે પણ સકારણ ક્વચિત્ આવનારા આવેગો છે. શરીરની રચના એટલી વ્યવસ્થિત થયેલી છે કે પ્રત્યેક અંગની રક્ષા તથા પૂરી કાર્યક્ષમતા માટે વ્યવસ્થા કરાઈ છે. ફેફસાં તથા શ્વાસનળીની સફાઈ માટે ઘણી વાર જોરથી છીંક આવે છે. જેમ કોઈ નળીમાં કાંઈક ભરાઈ ગયું હોય તો પ્રેશરથી પાણી કે હવા છોડવામાં આવે તો ભરાયેલી વસ્તુ નીકળી જાય છે, તેમ કફ, રોગના જંતુઓ વગેરેને બહાર કાઢી નાખવા જોરથી છીંક આવે છે. આ પણ કુદરતી વ્યવસ્થા છે. સતત છીંકો આવ્યા કરવી એ બીમારી છે પણ કુદરતસહજ કોઈ કોઈ વાર છીંક આવવી એ જરૂરી છે. છીંકને બળ કરીને રોકવી એ કુદરતદ્રોહ છે અને તેનાં માઠાં પરિણામો ભોગવવાં જ પડતાં હોય છે. ખાસ કરીને દબાયેલી છીંક જ્યારે બળ કરીને બહાર નીકળવા મથે છે અને બહાર નીકળવાની તેને જગ્યા નથી મળતી, ત્યારે શરીરની કોઈ બીજી નાડીઓમાં તેનો પ્રવેશ થઈ જાય છે, જેથી ભયંકર અને ઘણી વાર ન મટી શકે તેવી બીમારી થઈ જતી હોય છે. છીંક ખાવાથી અપશુકન થાય છે તેવો વહેમ દૂર કરીને નાક આગળ રૂમાલ રાખીને છીંક ખાવી જરૂરી છે. વહેમનું પણ એક વિચિત્ર અલિખિત શાસ્ત્ર છે. જેમ કે એક છીંકથી અપશુકન થાય, પણ બે છીંકથી ન થાય! સામી છાતીએ ખાવાથી થાય, પણ પાછળ કે ડાબી-જમણી છીંક ખાવાથી તેનો પ્રભાવ ઓછો થઈ જાય, વગેરે. આ વહેમ છે. તેમાંથી સદંતર મુક્ત થવું જોઈએ.

બગાસું

મસ્તિષ્કને પૂરતો પ્રાણવાયુ ન મળતો હોય ત્યારે વધુ પ્રાણવાયુ લેવા માટે બગાસું આવતું હોય છે. નાકથી લેવાતી હવા ઓછી પડવાથી મુખ વાટે મોટા પ્રમાણમાં હવા લેવાની જરૂર પડે છે, તે બગાસું છે.

મસ્તિષ્કને કંટાળો આવે ત્યારે, નીરસ દૃશ્યો જોવાની અથવા નીરસ શ્રવણ કરવાની ફરજ પડે ત્યારે, આવા થાકેલા મગજને જબરદસ્તી ઊંઘતું રોકવામાં આવે ત્યારે, મગજને પ્રાણવાયુની જરૂર પડતી હોય છે. આવા સમયે બગાસાં આવતાં હોય છે. જેમને કંટાળાજનક દર્શન-શ્રવણ-ક્રિયા નથી કરવી પડતી તથા જે સમયસર નિદ્રા લેતા હોય છે, તેમને ભાગ્યે જ બગાસાં આવતાં હોય છે.

હેડકી

આવી જ રીતે પક્વાશયમાં અથવા તેના માર્ગમાં કોઈ અસ્વીકાર્ય તત્ત્વ આવી જાય ત્યારે હેડકી આવે છે. પાણી પીવાથી મોટા ભાગે તે બંધ થઈ જાય છે. કારણ કે માર્ગમાં અટકેલી પેલી સૂક્ષ્મ વસ્તુ ખસી જાય છે. હેડકીને પણ કોઈની યાદ સાથે જોડી દેવાઈ છે. પ્રત્યેક વ્યક્તિને કોઈ ને કોઈ યાદ કરનારું હોય જ છે. હેડકી આવવાથી સામેની વ્યક્તિ યાદ ન પણ કરતી હોય તોપણ હેડકીવાળી વ્યક્તિ તો “ફલાણી વ્યક્તિ મને યાદ કરે છે” તેવું સમજીને તેને યાદ કરવા લાગે છે. વિચારોની પણ એક આંતરિક ટેલિપથી છે. અસંખ્ય વાર અનેક માણસોને એના અનુભવ થયા છે; એટલે સ્મૃતિથી સ્મૃતિને પ્રેરણા મળે છે.

મળમૂત્રવિસર્જન

વારંવાર, સતત હેડકી આવવી એ બીમારી છે. મળમૂત્રનું વિસર્જન પણ કુદરતી આવેગ છે. માણસ થોડો સમય તો તેને રોકી શકે, પણ અંતે તો તેણે આ આવેગને વશ થવું જ પડે. મળમૂત્ર વગેરેના આવેગોને હઠ કરીને સતત રોકી રાખનારા પણ કુદરતદ્રોહી બને છે અને કુદરતનો દંડ ભોગવે છે. જે કુદરતે શરીરને વૃત્તિ તથા શક્તિ માટે ભૂખતરસનો આવેગ મૂક્યો છે, તેણે જ અન્નજળના ક્યરાને દૂર કરવાનો બીજો આવેગ મૂક્યો છે. ભૂખતરસની તીવ્રતા પણ માણસને વ્યગ્ર કરી મૂકે છે. ભૂખતરસને તો કદાચ લાંબો સમય રોકી શકાય પણ મળમૂત્રના આવેગોને લાંબો સમય રોકી જ ન શકાય. પશુપક્ષીઓ આ આવેગોને રોકતાં નથી એટલે તેઓ ઓછાં વ્યગ્ર તથા ઓછાં બીમાર થાય છે. સંડાસ-બાથરૂમ વિનાનાં ઘરોમાં રહેનારાં માણસો ખાસ કરીને સ્ત્રીઓની મોટા ભાગની બીમારીઓ કુદરતી હાજતોને સતત અવરોધવાથી થતી હોય છે. ન પચાવી શકાય તેવું અને તેટલું સતત ખા-ખા કરનાર પ્રથમ ઉદરરોગી બની અંતે બહુરોગી બની જતો હોય છે. આરોગ્યનું મૂળ જઠરાગ્નિની દુર્બળતા છે. અકુદરતી જીવન જીવનારા સાધકો હંમેશાં અગ્નિમાંઘના શિકાર બનતા હોય છે, તેથી અનેક રોગોથી ઘેરાયેલા રહે છે. એમની અવિવેકી સાધના એક પ્રકારની આત્મઘાતી પ્રવૃત્તિ જ બની જતી હોય છે.

*

5. આવેગો- 4

આંતર આવેગો

શરીરના બાહ્ય આવેગોની ચર્ચા પછી આંતર આવેગોની થોડી ચર્ચા કરીએ. આંતર આવેગો અનેક છે. તે બે રીતે આવતા હોય છે: 1. કુદરતી રીતે અને 2. લાગણીઓ ઉશ્કેરાવાથી. આમાંના કેટલાક મહત્ત્વના આવેગો વિશે થોડો વિચાર કરીએ:

કામાવેગ

પ્રાચીન ધર્મગ્રંથોમાં વારંવાર બતાવવામાં આવ્યું છે કે જીવાત્માના છ મોટા શત્રુઓ છે: (1) કામ, (2) ક્રોધ, (3) લોભ, (4) મોહ, (5) મદ અને (6) મત્સર. એ છયેને પડિપુ કહેવાય છે. તેમાં કામ સિવાયના બાકીના પાંચ નિમિત્ત પ્રાપ્ત થતાં આવેગ બનીને આવે છે, પણ પ્રથમ કામ તો સ્મૃતિમાત્રથી જ હાજર થઈ જાય છે. એટલે તેનું નામ ‘સ્મર’ પણ રખાયું છે.

વિશ્વવરચનાની અસંખ્ય અદ્ભુતતામાં એક મહત્ત્વની અદ્ભુત રચના છે ‘કામ’. નરમાદા એકબીજા પ્રત્યે તીવ્ર આકર્ષણ અનુભવે અને આ આકર્ષણ સહચારની પરાકાષ્ટા સુધી પહોંચે નહિ ત્યાં સુધી તીવ્ર વ્યાકુળતા અનુભવે, એ કુદરતી રચના છે. આવી વ્યગ્રતા, આવી તીવ્ર વ્યાકુળતા શા માટે રચવામાં આવી? વિશ્વ આખું સૂર્યના તાપથી જેટલું સંતપ્ત નથી થતું તેટલું કામના તાપથી સંતપ્ત થયા કરે છે. કામપીડા એ માથાના દુખાવા કરતાં વધુ ત્રાસદાયી પીડા છે. માથાના દર્દવાળો માણસ તો બે ગોળીઓ ખાઈને કે માથા ઉપર ઠંડાં પોતાં મૂકીને પણ કદાચ ઊંઘી શકે, પણ કામજ્વરથી પીડાતી વ્યક્તિ માટે નથી તો કોઈ ગોળીઓ કે નથી કોઈ પોતાં. તે નથી તો ઊંઘી શકતી કે નથી જાગી શકતી. આવી ભયંકર ઉપાધિ બનાવવાની શી જરૂર? આવા ત્રાસની રચના કરીને પછી શાંતિથી રહેવાની વાતો કરવાનો કોઈ અર્થ ખરો? કામ ક્યાં કોઈને શાંતિથી જીવવા દે છે? મોટા ભાગે આત્યંતિકનિગ્રહ-માર્ગી સાધકોની આ આંતરિક દશા છે. જરા કુદરતની આંખે આપણે કામની રચનાની તપાસ કરીએ:

વંશસાતત્ય

જેણે પ્રાણીઓની રચના કરી છે તે ઈચ્છે છે કે પ્રાણીઓનો વંશ આગળ પણ ચાલુ રહે. વંશ ચાલુ રાખવા કામરૂપી પ્રચંડ વેગની રચના પણ તેણે જ કરી. નરમાદા બંનેમાં પરસ્પર પ્રત્યે બેહદ આકર્ષણ પણ તેણે જ મૂક્યું છે. બે પુરુષો કે બે સ્ત્રીઓ પરસ્પર ભાગ્યે જ આકર્ષિત થાય છે. સજાતીય સ્પર્શ કે સહવાસમાં ભાગ્યે જ કોઈ રસોત્પત્તિ થતી હોય છે. પણ વિજાતીય દર્શન, શ્રવાણ, સ્પર્શ, સહવાસ વગેરે બધું જ આકર્ષણથી ભર્યું ભર્યું બનાવ્યું છે. જો વિજાતીય સંપર્ક મળે જ નહિ તો તે મેળવવાની પ્રચંડ ઝંખના, તે માટે સાહસ, ન્યોછાવર વગેરેની તૈયારી પણ આ આકર્ષણથી જ થાય છે. રાસાયણિક દૃષ્ટિએ જોઈએ તો શરીર દુર્ગંધ, અશુચિ, રોગના કીટાણુઓ અને ક્ષણભંગરતાથી ગ્રસ્ત છે. તેનો સ્પર્શ કરવો પણ ન ગમે તેવું છે. આવા અત્યંત ઘૃણિત શરીર પ્રત્યે પણ સ્પર્શાદિની જે તીવ્ર ઈચ્છા થાય છે, તે કામના કારણે થાય છે. કામનો તીવ્ર આવેગ વંટોળિયો થઈને આવે છે અને બે વિજાતીય શરીરોને સહચારની કક્ષા સુધી પહોંચાડી મૂકે છે, જેથી આગળનો વંશ ચાલુ રહે છે. પશુ, પક્ષી, કીટ, પતંગ વગેરે કોઈ સમજાણ કે ડહાપણપૂર્વક સંભોગ કરતાં નથી. કુદરત તેની રચના પ્રમાણે બળજબરીથી આ કામ કરાવે છે, કારણ કે કુદરત ઈચ્છે છે કે જીવ-જંતુઓનો વંશ આગળ ચાલુ રહે.

કામાવેગ: ત્રણ રૂપ

કામાવેગનાં મુખ્યત્વે ત્રણ રૂપ છે: (1) નિશ્ચિત સમય પૂરતો જ આવનારો વેગ, (2) ઋતુપ્રેરિત જ આવનારો આવેગ અને (3) હંમેશાં આવનારો વેગ.

પશુ-પંખીઓ

પશુપંખીઓને નિશ્ચિત સમયે જ કામાવેગ આવે છે. કૂતરાં વગેરે પ્રાણીઓને વર્ષમાં એકાદ વાર એકસાથે એક સમયે નિશ્ચિત અવધિ સુધી કામાવેગ આવે છે. કુદરતની અદ્ભુત રચના તો જુઓ! જે પ્રાણીઓમાં માદા જ્યારે રજસ્વલા થાય છે, તે પ્રાણીઓમાં નરને પણ ત્યારે જ કામાવેગ આવે છે. ગાયભેંસ વગેરેની માફક પ્રત્યેક મહિને કૂતરી વગેરે માદાઓ રજસ્વલા નથી થતી. વર્ષમાં માત્ર એક જ વાર થાય છે. તેની સાથે જ નર પ્રાણીઓમાં પણ વીર્યવૃદ્ધિ થવા લાગે છે. માદાના શરીરમાં રજસ્રાવ થતાં જ અને નરના શરીરમાં એ જ સમયે વીર્યવૃદ્ધિ થતાં જ બન્નેમાં એકીસાથે કામાવેગ ઉત્પન્ન થાય છે. માદાનું રજ સફળ થઈ જતાં જ નરના શરીરમાં પણ વીર્યગ્રંથિઓ સુકાવા લાગે છે, એટલે બન્ને કામાવેગથી મુક્ત થઈ જાય છે. કૂતરાં વગેરે પ્રાણીઓને નિશ્ચિત અવધિ સિવાય કામચેષ્ટા કરતાં અથવા કામાતુર થતાં ભાગ્યે જ જોઈ શકાશે, પણ આવી રીતે વર્ષમાં એકાદ અથવા બે વાર કામગ્રસ્ત થનારાં પ્રાણીઓ એકીસાથે અનેક બચ્ચાંની પ્રસૂતિ કરતાં હોય છે. આવાં પ્રાણીઓનું આયુષ્ય બહુ લાંબું નથી હોતું. તેઓ બહુ જલદી યુવાવસ્થાએ પહોંચે છે (બેથી ત્રણ વર્ષમાં) અને બહુ જ જલદી પ્રજનન કરે છે. સામાન્ય રીતે જે પ્રાણીને યુવાવસ્થાએ (પ્રજનન ક્ષમતાએ) પહોંચતાં જેટલો સમય લાગે તે પ્રાણી તેથી ચારપાંચ ગણું આયુષ્ય ભોગવતાં હોય છે.

પશુસૃષ્ટિ

બીજી કક્ષામાં ગાયભેંસ, હરણ વગેરે છે. આ પ્રાણીઓની માદાને પ્રત્યેક મહિને રજોદર્શન થતું હોય છે. કૂતરાં વગેરેની માફક તેમનો વર્ષમાં કોઈ નિશ્ચિત સમય નથી હોતો. આખા વર્ષમાં ગમે ત્યારે રજોદર્શન થઈ શકે છે. માદામાં રજોદર્શનનું સાતત્ય હોવાથી આ પ્રાણીઓના નર (સાંઢ, પાડા વગેરે)માં પણ સતત વીર્યવૃદ્ધિ થવા કરે છે, એટલે તે આખું વર્ષ ગમે ત્યારે રજોઅંડને ફલિત કરી શકે છે. આ પ્રાણીઓમાં પણ એક વિશેષતા છે. કામાવેગનું પ્રેરકબળ રજ છે. જો માદા રજસ્વલા થઈ હોય તો જ નરમાં કામાવેગ આવે. જો માદા રજસ્વલા ન થઈ હોય તો નરમાં કામાવેગ નથી આવતો. સો ગાયો વચ્ચે રહેનાર સાંઢ ત્યારે જ કામાતુર થતો હોય છે, જ્યારે કોઈ ગાયને રજોદર્શન થયું હોય. જો એક પણ ગાયને રજોદર્શન ન થયું હોય તો સાંઢ કામાવેગથી મુક્ત રહે છે. આ પ્રકારનાં પ્રાણીઓમાં પણ કામાવેગ એક જ વાર — માત્ર રજને ફલિત કરવા પૂરતો જ આવતો હોય છે. આ પ્રકારનાં પ્રાણીઓમાં માદા અને નરની સ્થિતિ જુદી છે. રજ ફલિત થઈ ગયા પછી જ્યાં સુધી બીજી વાર રજોદર્શન ન થાય ત્યાં સુધી (અર્થાત્ પ્રસૂતિ થયાના એકાદ મહિના સુધી) માદાને કામાવેગ આવતો નથી, પણ નરને રજ:પ્રેરિત કામાવેગ બારે માસ ચાલુ રહે છે. આ વ્યવસ્થાના કારણે એક નર આખા વર્ષમાં અનેક માદાઓને ફલિત કરતો રહી શકે છે. આવાં પ્રાણીઓ અપવાદ સિવાય એક જ બચ્ચાને જન્મ આપે છે. મોટા ભાગે આ ઘાસ ખાનારાં પ્રાણીઓને માંસાહારી પ્રાણીઓથી ભયભીત થઈને જીવવું પડે છે, એટલે જન્મેલું બાળક થોડી જ વારમાં ઊભું થતું, ચાલતું તથા દોડતું થઈ જાય છે. બીજી તરફ માંસાહારી પ્રાણીઓમાં બચ્ચાં આંખ બંધ થયેલાં અને ઘણા દિવસો પછી ચાલતાં થનારાં હોય છે.

માનવસૃષ્ટિ

કામાવેગનું ત્રીજું રૂપ માનવમાં જોવા મળે છે. તેનો કામાવેગ કૂતરાં વગેરેની માફક સમયબદ્ધ નથી, તેમ ગાયભેંસ વગેરેની માફક રજોબદ્ધ પણ નથી. તેનો કામાવેગ સતત છે. તે એટલે સુધી કે રજોઅંડ ફલિત થયા પછી પણ બન્ને પક્ષે આ આવેગ ચાલુ રહે છે. માનવ સિવાય બાકીનાં લગભગ તમામ પ્રાણીઓ માત્ર સંતતિ માટે જ કામચેષ્ટા કરે છે, જ્યારે માનવ, કામસુખ મેળવવા માટે કામચેષ્ટા કરે છે. કામસુખ, એક પ્રકારે તો કામદુઃખની નિવૃત્તિનું જ નામ છે. પહેલાં પ્રયંડ કામપીડા થાય, પછી તેની નિવૃત્તિ માટે પ્રયત્ન થાય. કામપીડાનું શમન એ જ કામસુખ કહેવાય. જે રીતે સતત કામપીડા માનવને થાય છે તે રીતે સતત કામપીડા બીજાં પ્રાણીઓને નથી થતી. આ દૃષ્ટિએ માનવ મહાદુર્ભાગી છે. કુદરતે તેને કઠોર દંડ દીધો છે. પણ કુદરતની રચનાને જો ઊંડાણથી સમજીએ તો જણાશે કે માનવ માટે આ નિર્મિતિ જરૂરી હતી. જો અન્ય પ્રાણીઓની માફક તેને સમયબદ્ધ કે રજોબદ્ધ કરી દીધો હોત તો માનવોનો જે વિકાસ થયો તે ન થઈ શક્યો હોત. તો માનવ અન્ય પ્રાણીઓની માફક માત્ર પ્રાણી જ રહ્યો હોત!

પ્રયંડ ઊર્જા

વિકાસનું મૂળ પણ કામ છે. કામ પ્રયંડ ઊર્જા છે, મહાશક્તિ છે. જે પ્રજામાં તે જેટલા પ્રમાણમાં પ્રચુર હોય છે, તે પ્રજા તેટલા પ્રમાણમાં બળવાન, સાહસી તથા મહત્વાકાંક્ષી બનતી હોય છે. આખા વિશ્વના ઇતિહાસ ઉપર દૃષ્ટિ કરશો તો ખ્યાલ આવશે કે પ્રબળ વીર્યવાન પ્રજાએ જ ઇતિહાસનું સર્જન કર્યું છે તથા રાજ કર્યું છે. ઊતરતી કામશક્તિવાળી પ્રજા મોટે ભાગે ગુલામ રહી છે તથા પછાત રહી છે. સૌથી ઓછી મહત્વાકાંક્ષાવાળી પ્રજા કામનો આત્યંતિક નિગ્રહ કરનારી બની છે. કામનો આત્યંતિક નિગ્રહ લગભગ શક્ય જ નથી. આ અકુદરતી માર્ગ તો છે જ, સાથે સાથે અનિષ્ટકારી માર્ગ પણ છે. કુદરતનો દ્રોહ કરનાર દંડિત થયા વિના રહે જ નહિ, તેમ આ અત્યંત નિગ્રહના માર્ગે ચાલનારને પણ દંડ મળતો જ હોય છે.

આત્યંતિક નિગ્રહ અકુદરતી છે

આત્યંતિક નિગ્રહ મોટા ભાગે સ્વૈચ્છિક નથી હોતો. ધાર્મિક રીતે સ્વીકારાયેલો આવો નિગ્રહ મોટા ભાગે અપક્વ વયે તથા ગેરમાર્ગે દોરનારી માહિતીઓ-ઉપદેશો વગેરેના દ્વારા લેવાતો હોય છે. પણ સૌથી કરુણતા એ છે કે આવો નિગ્રહ ધાર્મિક પ્રસિદ્ધિના એવા વાતાવરણમાં અપાય છે તથા પોષાય છે કે પછી સાચી સમજણ આવ્યા પછી પણ ધાર્મિક વ્યક્તિ ભૂલને સુધારી શકતી નથી. ‘નાક કાપવાથી ઈશ્વરનાં દર્શન થાય છે,’ તેવી માન્યતામાં સપડાયેલા ટોળા જેવું એક કાયર ટોળું ઊભું થાય છે, જે હિંમત કરીને કહી શકતું નથી કે આ અત્યંત નિગ્રહનો માર્ગ અકુદરતી છે, અશક્ય છે, ત્રાસદાયી છે. પેટની પરાધીનતા અને કાલ્પનિક પ્રતિષ્ઠાનું દબાણ એટલું પ્રબળ હોય છે કે સમજુ માણસો પણ સાચું બોલી શકતા નથી, તેમ સાચી સમજણ આપી શકતા નથી. ધર્મશ્રદ્ધાથી પૂજાતો વર્ગ જેટલો વધુ કાલ્પનિક પ્રતિષ્ઠાનો દાસ થશે તેટલો જ વધુ તે કાયર હશે. સત્યના માર્ગે ચાલતાં જે કાલ્પનિક આબરૂ છે તે જવાનો ભય એટલો પ્રબળ હોય છે કે તેમાંથી ઉત્પન્ન થયેલી ભયંકર કાયરતા સમર્થ ગણાતી વ્યક્તિને પણ ઘેરી વળે છે. કદાચ કોઈ હિંમત કરીને આ કાયરતાની વાડને કાપી નાખે તો તેની ઉત્તરવર્તી જિંદગી આર્થિક, સામાજિક તથા ધાર્મિક એમ બધી રીતે ત્રાસદાયી થઈ જાય છે. મેં આવી અનેક વ્યક્તિઓને ત્રાસદાયી જીવન જીવતાં જોઈ છે. ભૂલને સુધારીને સીધા માર્ગે ચાલવાનાં ત્રાસદાયી ફળો તેમનાં બાળકોને પણ ભોગવવાં પડતાં હોય છે.

ત્રણ અનિષ્ટો

આ બધાનો નિયોડ તો એ જ છે કે ભલે ભૂલો ચાલુ રહે, ભૂલો પૂજાતી રહેશે. સત્ય અને સન્માર્ગ તિરસ્કૃત થતો રહેશે. કામવૃત્તિની બાબતમાં આપણે ગેરમાર્ગે દોરવાઈ ગયેલી પ્રજા છીએ. માત્ર નકારાત્મક વલણવાળા ઉપદેશોનો ધોધ વહાવીને આ ગેરમાર્ગને આપણે ધોરીમાર્ગ બનાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે. આમાંથી ત્રણ અનિષ્ટો ઉત્પન્ન થયાં છે: (1) સજાતીય કામસંબંધો, (2) સ્વજાતીય કામસંબંધો અને (3) વિકૃતિ કામસંબંધો. આ ત્રણે અનિષ્ટો પશુપક્ષી વગેરે કોઈ પણ પ્રાણીઓમાં જોવા નથી મળતાં, કારણ કે તે કુદરતસહજ કામવૃત્તિનું પોષણ મેળવે છે. કુદરતસહજ કામવૃત્તિ પણ પ્રત્યેક માણસમાં એકસરખી નથી હોતી. જેમ આહારની બાબતમાં એક માણસ વીસ લાડુ જમીને પણ સારી રીતે પચાવી શકે છે, જ્યારે બીજો માણસ અડધો લાડુ પણ જમી શકતો નથી અને કદાચ જમે તો પચાવી શકતો નથી. આવી જ રીતે કામશક્તિની ક્ષમતા પણ જુદી જુદી હોય છે. એટલે સૌના માટે એકસરખો નિયમ કરી શકાય નહિ. જેમ માત્રાની ક્ષમતાનો ભેદ હોય છે, તેમ ઉંમરની ક્ષમતાનો પણ ભેદ હોય છે.

કેટલાક માણસો બહુ જલદી કામક્ષમતા ગુમાવી બેસતા હોય છે, જ્યારે કેટલાક માણસો ઘણો લાંબો સમય આ ક્ષમતાને ટકાવી શકતા હોય છે. મોટા ભાગે ક્ષમતા કરતાં વધુ દોડનાર, વિકૃત માર્ગ સેવનાર, અકુદરતી નિગ્રહ સેવનાર આવી ક્ષમતા ખોઈ બેસે છે. શારીરિક ક્ષમતા ખોઈ દેનારની વાસના સૌથી વધુ પ્રબળ બની જાય છે. “પ્રાપ્ત હોવા છતાં જેને ભોગવી ન શકાય અથવા પ્રાપ્ત જ કરી ન શકાય અને તીવ્ર ઈચ્છા રહે તે વાસના છે.” વાસના અશાંતિની જનની છે. બીજી તરફ સમર્થ વ્યક્તિને જે કુદરતી આવેગ આવે છે તે તીવ્ર ઈચ્છા છે, વાસના નથી. ઈચ્છાને પૂરી કરી શકાય. પૂરી થયેલી ઈચ્છા તૃપ્તિ-પરમતૃપ્તિ

અનુભવે. તૃપ્તિ એ શાંતિની જનની છે. જ્યારે જે પ્રબળ ઈચ્છાઓને પૂરી ન કરી શકાય તે વાસના છે. આવી વાસનાઓથી રિબાતા માણસો ક્યું અનિષ્ટ નહિ કરે તે જ કહેવું મુશ્કેલ છે. સજાતીય, સ્વજાતીય અને વિકૃત કામચેષ્ટાઓ મોટા ભાગે કુદરતી માર્ગના પરિત્યાગથી થતી હોય છે. જેનાં પરિણામ શારીરિક દુર્બળતા, માનસિક ભીરુતા, નિસ્તેજતા, સ્વપ્રત્યે ધિક્કારવૃત્તિ, નિરાશા વગેરેની સાથે ‘એઈડ્ઝ’ જેવા રોગો અને દુઃખભર્યું જીવન તથા મરણ — આ બધું પ્રાપ્ત થાય છે.

જેણે પ્રજાને સહજ કુદરતી માર્ગથી ગુમરાહ કરીને આ અકુદરતી માર્ગે વાળી છે, તેણે પ્રજા પ્રત્યે મહાપાપ કર્યું છે એમ કહી શકાય. ભારતમાં ઋષિપ્રણાલિનું જીવન તથા કબીર-નાનક વગેરે ગૃહસ્થાશ્રમી સંતોનું જીવન કુદરતસહજ જીવન છે. ઋષિઓએ કામનો નિગ્રહ નહિ, પણ સંયમ બતાવ્યો છે. સંયમ એ સ્વયં ઔષધિ છે. આ ઔષધિ સંસારમાર્ગ માટે જેટલી કલ્યાણકારી છે, તેટલી જ અધ્યાત્મમાર્ગ માટે પણ કલ્યાણકારી છે. કામદમનનો સર્વાંગી માર્ગ સ્વયં પ્રજા તથા વ્યક્તિનું જ દમન કરી નાખે છે. આવી જ રીતે લગામ વિનાનો કામ પણ વિનાશ જ વિનાશ નોતરે છે.

પુનરુક્તિનો દોષ વહોરીને પણ કહેવું પડે છે કે કામનો આવેગ એ માનવજાતિ માટે સતત આવનારો આવેગ છે. (કૂતરાં વગેરેની માફક થોડા કાળ પૂરતો યા ગાય-ભેંસ જેવાં પ્રાણીઓની માફક ઋતુકાળપ્રેરિત નથી) એટલે માનવજાતિ માટે તેની સભાનતા તથા સાધના પણ સતત પ્રશ્ન બની રહે છે.

ઉકેલનાં ત્રણ પગથિયાં

આ પ્રશ્નને ઉકેલવાનાં ત્રણ પગથિયાં છે: (1) કુદરતી અભિગમનો સ્વીકાર, (2) લગ્ન-સંસ્થાનો સ્વીકાર અને (3) સંયમીજીવનનો સ્વીકાર.

કુદરતી અભિગમનો સ્વીકાર એટલે ઋષિપ્રણાલિ પ્રમાણે ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષ એમ ચાર પુરુષાર્થોનું જીવનમાં સંતુલન. કામ એ પરમાત્માનું સર્જન છે. તે પાપ નહિ પણ પવિત્ર છે. કામશક્તિ વિનાના અથવા ઓછી કામશક્તિવાળાં સંતાનોની યાચના કોઈ કરતું નથી. પ્રચંડ વીર્યવાન પ્રજા જ પરાક્રમી અને બાહોશ થઈ શકતી હોય છે. આજીવન અખંડ બ્રહ્મચર્યના નામે ભોળા યુવાનોને બરબાદ થતા બચાવવા જોઈએ. આજીવન અખંડ બ્રહ્મચર્ય એ કુદરતી માર્ગ નથી, સતત તાણમાં જીવવાનો માર્ગ છે. આધ્યાત્મિક જીવન માટે નિગ્રહની નહિ, સંયમની જરૂર છે. સંયમ સ્વયં એક સાધના છે, અધ્યાત્મનું પૂરક તત્ત્વ છે, તે વાત સમજાવવી જોઈએ.

6. લગ્નસંસ્થા- 1

અતિનિગ્રહને સફળ કરવા કઠોર નિયમો તથા દેહદમનની પદ્ધતિ એ માત્ર હવાતિયાં જ છે. એક ભૂલને સુધારવા થનારી આ અનેક ભૂલો છે. જીવનને યંત્રણામય બનાવવાથી કશું મળવાનું નથી. જો કુદરત સાથે મૈત્રી કરી શકાય તો જીવન સહજ અને હળવું ફૂલ થઈ શકે છે.

મોટા ભાગે પશુપક્ષીઓમાં લગ્નસંસ્થા મળી, જોકે થોડા પ્રમાણમાં તેમને ત્યાં પણ લગ્નસંસ્થા જેવી વ્યવસ્થા છે. ટોળામાં રહેનારાં પશુઓ આપત્તિકાળ સિવાય બીજા ટોળા સાથે કામચેષ્ટા નથી કરતાં. વાંદરા વગેરે પશુઓ તથા સારસ વગેરે પક્ષીઓમાં લગ્નસંસ્થાનાં કેટલાંક ચિહ્નો જોઈ શકાય છે. પણ પૂર્વે કહ્યું તેમ માનવ માટે આ પ્રશ્ન સતત સતાવનારો પ્રશ્ન છે, એટલે માત્ર કુદરતી પ્રેરણાથી આ પ્રશ્ન હલ નહિ થઈ શકે.

ધર્મ સાથે સંસ્કૃતિ જરૂરી

કુદરત એ ધર્મ છે. તે સનાતન છે, પણ ધર્મની સાથે સંસ્કૃતિની પણ આવશ્યકતા છે. સંસ્કૃતિ માત્ર માનવજાતિ પાસે જ છે. પશુપક્ષીઓ પાસે કુદરતસહજ ધર્મ તો છે, પણ સંસ્કૃતિ નથી. સંસ્કૃતિ એક રીતે જીવનવ્યવસ્થાની મર્યાદાઓ અંકિત કરે છે. જો આવી મર્યાદારેખા દોરવામાં ન આવે તો માનવજાતિ પરસ્પરમાં લડીઝઘડીને બરબાદ થઈ જાય. ઓછામાં ઓછું દુર્બળો માટે તો જીવનની તમામેતમામ તકો ઝડપાઈ જાય.

ઈસ્લામમાં ચાર પત્નીઓનો નિયમ એ વિધાન અર્થમાં નથી પણ નિષેધ અર્થમાં છે. અર્થાત્ “ચાર પત્નીઓ કરવી જ જોઈએ” એવો અર્થ નથી પણ “વધુમાં વધુ ચાર જ કરી શકાય, તેથી વધુ નહિ” એમ નિષેધ અર્થમાં છે. આ નિષેધનું મૂળ કારણ તે સમયે અરબસ્તાનના શક્તિશાળી માણસો મોટા ભાગની બધી સ્ત્રીઓને પોતાની પત્નીઓ બનાવી લેતા, જેથી ગરીબ તથા શક્તિહીન માણસો પત્ની વિનાના રહી જતા. આ દોષના નિવારણ માટે ઘણી પત્નીઓની જગ્યાએ ચારની મર્યાદા બંધાઈ. પ્રાચીન ભારતમાં શ્રીરામ સિવાય ક્યાંય એકપત્નીવ્રત દેખાતું નથી! શક્તિશાળી માણસો અનેક સ્ત્રીઓને પત્નીઓ બનાવે તો એ બમાણી અવ્યવસ્થા કરનારી પદ્ધતિ છે. એક તરફ અનેક પુરુષો કુંવારા રહી જાય તો બીજી તરફ અનેકાનેક સ્ત્રી, પરસ્પરમાં શોક બનીને પતિસુખથી વંચિત થઈ જાય. આ દોષનું નિવારણ એકપત્નીના નિયમથી જ કરી શકાય, એકપત્નીનો વ્યવહારિક આદર્શ, મોટા ભાગે સામૂહિક રૂપમાં અંગ્રેજો (યુરોપિયન પ્રજા)માં જોવા મળ્યો. રાજા, સેનાપતિ, જાગીરદાર, કલેક્ટર કે ન્યાયાધીશ કોઈ પણ હોય તે સૌને એક જ પત્ની. નારીસન્માનની દૃષ્ટિએ પણ તે પત્ની તેના પતિની સાથે જ હોય, સભાઓમાં પણ તેનું સ્થાન મોટા ભાગે પોતાના પતિની સાથે હોય. આ બધું નારીસન્માન તથા માનવગૌરવને છાજે તેવું હતું. આજે હવે લગભગ આખા વિશ્વમાં આ પદ્ધતિ પ્રચલિત થઈ રહી છે.

સંસ્કૃતિનું પ્રથમ સોપાન: લગ્નસંસ્થા

લગ્નસંસ્થા વિના દામ્પત્યની સિદ્ધિ શક્ય નથી અને દામ્પત્યની સિદ્ધિ વિના માનવજાતિ ચંચળ, અસ્થિર અને પરસ્પરમાં ઝઘડી મરનારી થઈ જશે. પશુપક્ષીઓમાં નરમાદાનો સંબંધ કામાચાર તથા પ્રજાવૃદ્ધિ પૂરતો જ છે. પણ માનવજાતિ માટે આ સંબંધ માત્ર કામાચારલક્ષી જ નથી, ઘરંસસાર, સગાંસંબંધી, વહેવારો, આર્થિક ચિંતા, શૈક્ષણિક જવાબદારીઓ, વૃદ્ધાવસ્થાના પ્રશ્નો, હૂંફ અને આપત્તિ સમયે વિશ્વાસપાત્ર ઓથ — આ બધું દામ્પત્યમાંથી નિષ્પન્ન થાય છે. જો લગ્નસંસ્થા ન હોય તો નરનારીનો સંબંધ ક્ષણિક સુખોપભોગ માટે થઈ જાય. બાળકોની તમામ જવાબદારીઓ પશુપક્ષીઓની માફક માત્ર સ્ત્રીઓને જ માથે આવી જાય. જીવનમાં સાતત્ય અને વિશ્વાસની જગ્યાએ અસ્થિરતા અને ક્લુલકતા આવી જાય. આ બધા દોષોથી બચવા માનવે સંસ્કૃતિની રચના કરી. સંસ્કૃતિનું પ્રથમ સોપાન તે લગ્નસંસ્થા છે. ધર્મે તેને વિધિ આપી, પવિત્રતા આપી, ભાવના આપી

અને પ્રણય અને વાસનાને વાડ આવી. આ વાડ કલ્યાણકારી બની રહે તેવી વ્યવસ્થા કરી.

લગ્નસંસ્થાનાં પણ કેટલાંક દૂષણો છે જ. પણ તે તો સતત પરિશીલનથી દૂર કરી શકાય તેવાં છે. જો કે જીવનની એક પણ વ્યવસ્થા સદંતર દૂષણ વિનાની હોઈ શકે જ નહિ. વ્યવસ્થામાત્રમાં કોઈ ને કોઈ દૂષણ તો રહેવાનું જ. પણ તેમાં સૌથી ઓછાં દૂષણ તથા વધુ જમાપાસાં હોય તે વ્યવસ્થા ઉત્તમ કહી શકાય. આ દૃષ્ટિએ લગ્નસંસ્થા ઉત્તમ વ્યવસ્થા છે.

પણ લગ્નસંસ્થાથી જ બધા પ્રશ્નોનો ઉકેલ આવી જતો નથી. લગ્નથી જોડાયેલાં નરનારી પણ કામાચારમાં બેફામ ના બની જાય તે માટે સંયમની સ્થાપના જરૂરી છે. સંયમ કુદરતથી તથા ભાવનાથી આવે છે. કુદરતે જ એવી વ્યવસ્થા કરી છે કે જમ્યા પછી તરત જ ઉપરાઉપર જમી શકાય નહિ. યોગ્ય સમય વીત્યા પછી ભૂખ લાગે ત્યારે જ જમવાની રુચિ થાય. પણ માણસને કુદરતી ભૂખ ન લાગી હોય તોપણ ખા-ખા કરવાની ટેવ પડી શકે છે. આવી કુટેવ કામાચારમાં પણ ન થાય તે માટે કુદરતે પુરુષના અંગને સામાન્ય અને વિશેષ - એમ બે સ્થિતિવાળું બનાવ્યું. પુરુષ ઈચ્છે તોપણ તે સતત વિશેષ સ્થિતિવાળું ન રહી શકે. તેની વિશેષ સ્થિતિ કાલિક બનાવી — અમુક સમય પછી અને થોડા સમય માટે જ થઈ શકે. આ વ્યવસ્થા ન હોત તો માણસની દુર્દશાનો અંત ન હોત. પણ પૂર્વે કહ્યું તેમ એક ભૂખનો આવેગ છે અને બીજો સ્વાદનો આવેગ છે. તેમ કામમાં પણ એક કુદરતી ભૂખનો આવેગ છે અને બીજો સ્વાદનો આવેગ છે. સ્વાદના આવેગને કોઈ છેડો નથી. એટલે, માણસ સતત કામસ્વાદના આવેગમાં દોડ્યા કરતો થઈ જાય.

સંયમની સ્થાપના

આ દોષથી બચવા સંયમની જરૂર છે. સંયમ માટે ઉચિત સમજણની જરૂર છે જ, પણ માત્ર સમજણથી સંયમ સ્થિર નથી થતો. આવેગો આગળ ગમે તેવી સમજણ પણ લાચાર થઈ જાય છે. એટલે સમજણની સાથે જરૂર છે ભાવનાની. ભાવના શ્રદ્ધામાંથી પ્રગટે છે અને શ્રદ્ધા સ્વયં મનોબળની જનની છે. શ્રદ્ધા વિનાની વ્યક્તિમાં શરીરબળ — બુદ્ધિબળ વગેરે તો હોય, પણ આવેગોની સામે મનોબળ ન હોય. મનોબળ વિના સંયમ શક્ય જ નથી. આવું મનોબળ શ્રદ્ધા દ્વારા સંપાદિત થાય છે. શ્રદ્ધા, સત્સંગ, ભજન, ધ્યાન વગેરે દ્વારા પુષ્ટ થાય છે. એમ કહી શકાય કે જેના ઘરમાં ધાર્મિક વાતાવરણ હશે, તેના મનમાં શ્રદ્ધાનો ભાવ હશે. શ્રદ્ધાનો ભાવ જેમ જેમ દૃઢ થશે, તેમ તેમ જીવનમાં એક પ્રકારની પવિત્રતા, ઉત્તમતાનો ખ્યાલ દૃઢ થશે. આવો ખ્યાલ વ્યક્તિને અધમતાથી દૂર રહેવાનું બળ આપશે. આ બળ જ સંયમબળ છે. એટલે કુદરતી અભિગમ, લગ્નસંસ્થા અને સંયમ આ ત્રણેનો જ્યાં સરવાળો હશે ત્યાં કામાવેગના ઘણા પ્રશ્નો ઊકલી જશે. જ્યાં ત્રણે નહિ હોય ત્યાં કામાવેગ વિનાશ જ વિનાશ કરી મૂકશે.

નિયંત્રણ કલ્યાણલક્ષી જોઈએ

લગ્નસંસ્થા સંસ્કૃતિનું પ્રથમ સોપાન છે તેમ પૂર્વે કહ્યું. તેમાં થોડો ઉમેરો કરવો જરૂરી લાગે છે. સંસ્કૃતિ મુખ્યતઃ માનવતાલક્ષી હોવી જોઈએ. અર્થાત્ પ્રત્યેક માનવ માટે કલ્યાણકારી હોવી જોઈએ, જો કામનો આવેગ વ્યક્તિમાત્રને આવતો હોય અને આ પ્રચંડ આવેગમાં વ્યક્તિમાત્ર હયમયી જતી હોય તો સંસ્કૃતિ એવી હોવી જોઈએ કે જેમાં વ્યક્તિમાત્રને આ આવેગોનું શમન કરવાની માનભરી વ્યવસ્થા હોય. જે સમાજમાં કામના આવેગોથી પીડાતાં-રિબાતાં હજારો નરનારીઓ હશે તે સમાજ કદી પણ શુદ્ધ તથા સ્વચ્છ નહિ રહી શકે. જે સમાજમાં ઈચ્છવા છતાં પણ લગ્ન વિનાનાં, કજોડાંનાં લગ્નોવાળાં, વિધવાઓ, ત્યક્તાઓ, વિધુરો વગેરે મોટા પ્રમાણમાં હશે તે સમાજ અંદરથી સડી ગયેલો, ગંધાતો સમાજ થઈ જશે, કારણ કે આ બધા માનવો છે. એ બધાને કામનો આવેગ આવે જ છે. વહેલા કે મોડા આમાંથી મોટા ભાગના ગેરમાર્ગે તણાવાના જ છે. આ ગેરમાર્ગે તણાવાની એમને ફરજ પડે છે, કારણ કે સમાજવ્યવસ્થા જ એવી છે કે સન્માર્ગે તો એ ચાલી શકે તેમ છે જ નહિ. એક યુવાન ત્યક્તાને મેં સલાહ આપી કે તું લગ્ન કરી લે. તેણે કહ્યું કે, મારે લગ્ન કરવું છે, પણ જો હું લગ્ન કરું તો મારી બહેનો પાછી આવે. અર્થાત્

તેમનાં સાસરિયાં તેમને કાઢી મૂકે, કારણ કે અમારા સમાજમાં ત્યક્તાનાં લગ્ન થતાં નથી. એક ભવમાં બે ભવ ન કરી શકાય તેવો નિયમ છે. જો કે પુરુષો એક ભવમાં બે ભવ કરી શકે છે!

એક સાધુ મળ્યા. તેમણે પણ અંતર ખોલ્યું અને કહ્યું કે “તમે સાચી દિશામાં જાગૃતિ લાવી રહ્યા છો. મેં જે કંઈ જોયું છે તેથી હું ધૂજી ઊઠ્યો છું. મારે લગ્ન કરીને સન્માર્ગવાળું જીવન જીવવું છે, પણ જો હું આ સાધુપણું છોડી દઉં તો સર્વપ્રથમ તો મારા ઘરમાં જ હાહાકાર થઈ જાય. મારા નાના ભાઈઓ હજી કુંવારા છે. તેમને કોઈ કન્યા ના આપે અને મારી બહેનો છે તેમને કોઈ પરણે નહિ. એટલે મારે તો હવે મને કે કમને આ ગાડું ખેંચવાનું જ છે.”

જો આપણે ચારે તરફ ધ્યાનથી માનવતાવાદી દૃષ્ટિથી નિરીક્ષણ કરીશું તો દેખાશે કે સમાજવ્યવસ્થાની અમાનવતાભરી દીવાલોમાં હજારો માણસો પિસાઈ રહ્યા છે. જો આવા માણસો ધર્મ વિરુદ્ધ કે સંસ્કૃતિવિરુદ્ધ આચરણ કરે, (આચરણ કરવા મજબૂર થાય) તો તેમાં તેમનો નહિ પણ સમાજવ્યવસ્થાનો જ દોષ ગણાવો જોઈએ. નિયંત્રણ કલ્યાણ માટે હોવું જોઈએ, ગૂંગળાઈ મરવા કે ગૂંગળાઈને કુમાર્ગે જવા મજબૂર કરનારનું ન હોવું જોઈએ.

*

7. લગ્નસંસ્થા- 2

લગ્નસંસ્થાના પક્ષમાં આટલું કદા પછી પણ પ્રત્યેક સ્ત્રીપુરુષે અવશ્ય લગ્ન કરી લેવાં જ જોઈએ તેવું ન કહી શકાય. ઓછામાં ઓછું કેટલાંક માણસો તો લગ્ન વિનાનાં રહે એ વધુ હિતાવહ છે. એક તો ચેપીરોગવાળાં, આનુવંશિક રોગવાળાં તથા ખોડવાળાં માણસોએ લગ્ન ન કરવાં જોઈએ. આપણે એ પણ ધ્યાનમાં રાખવાનું છે કે જો પશુઓની નસ્લ (વંશ) સુધારી શકાતી હોય, વૃક્ષો તથા અનાજ વગેરેની પરંપરાને પ્રયોગોથી વધુ સમૃદ્ધ બનાવી શકાતી હોય તો સૌથી વધુ મહત્ત્વની માનવજાતિને પણ વધુ બળવાન, બુદ્ધિમાન તથા ગુણવાન બનાવી શકાય. જો પૂરતી કાળજી ન રખાય તો ઉત્તમ પશુઓ, વૃક્ષો વગેરે પણ લાંબા ગાળે પોતાની ગુણવત્તા ખોઈ બેસતાં હોય છે, તેમ માનવજાત પણ પોતાની ગુણવત્તા ખોઈ બેસે. એટલે આનુવંશિક રોગો, ચેપો, ખોડો (વિકલાંગતા)વાળાં માણસોએ લગ્ન ન કરવાં જોઈએ.

કોણે લગ્ન ન કરવાં?

બીજું, જે લોકો આર્થિક રીતે પોતાનો ભાર ખેંચી શકે તેમ ન હોય તેણે લગ્ન ન કરવાં જોઈએ. લગ્નસંસ્થા એક મોટી આર્થિક જવાબદારી છે. પ્રતિ વર્ષ એવા કેટલાય કિસ્સાઓ બનતા હોય છે, જેમાં રોજી વિનાના કેટલાય યુવાનો, કુટુંબો આત્મહત્યા કરી લેતાં હોય છે. તેમના મર્યા પછી લોકોને કરુણા ઊપજતી હોય છે. માનવતા પણ જાગી ઊઠતી હોય છે, પણ જ્યારે તેઓ જીવતાં હોય છે અને સ્થાયી મદદની જરૂર હોય છે, ત્યારે તેમને ભાગ્યે જ પૂરતી હમદર્દી મળતી હોય છે. રોજી વિનાનું કોઈ ન રહે એવી અર્થવ્યવસ્થા ગોઠવવી એ સ્વરાજ્યને સુરાજ્યમાં રૂપાંતરિત કરવાનું પ્રથમ પગથિયું કહેવાય. ધર્મની ઉપયોગિતા એકમાત્ર મોક્ષ અપાવવામાં જ હોય તો તે ઉદાર ધર્મ છે. તેનાથી પ્રજાના તાજા અને વાસ્તવિક પ્રશ્નોનો કદી ઉકેલ આવવાનો નથી. ધર્મનું પ્રથમ કાર્ય છે વ્યક્તિ તથા પ્રજાની પ્રાથમિક દશા સુધારવાનું. પ્રાથમિક દશામાં રોજી-રોટી આવી જાય છે.

જેમ આર્થિક રીતે અક્ષમ વ્યક્તિ માટે લગ્ન એક પ્રકારનો ત્રાસ બની જાય છે, તેમ જ જેમનામાં શારીરિક અક્ષમતા છે, તેવા લોકોએ પણ લગ્ન ન કરવાં જોઈએ. એકની અક્ષમતા એ બીજા માટે ત્રાસરૂપ, બરબાદીરૂપ બની શકે છે. લગ્ન એ પારસ્પરિક દૈહિક સંતોષ માટેની વ્યવસ્થા છે, તે જ જો શક્ય ન હોય તો તેવી પ્રક્રિયાથી દૂર રહેવું જોઈએ.

અત્યંત અહંકારી અને સ્વકેન્દ્રિત વ્યક્તિઓએ પણ લગ્ન ન કરવાં જોઈએ. લગ્ન એક નાનીસરખી વિધિ છે, પણ તેનું પૂરું પરિણામ દામ્પત્ય છે. દામ્પત્ય એક સાધના છે. પુરોહિતોની વિધિમાત્રથી તે સિદ્ધ થતી નથી, તેના માટે નરનારી બન્નેએ લાંબી અને કઠોર સાધના કરવી પડતી હોય છે. કન્યા સર્વતોભાવેન પતિમાં સમર્પિત થાય તથા વર સર્વતોભાવેન કન્યામાં પ્રત્યાર્પિત થાય તો જ સફળ દામ્પત્યની સિદ્ધિ થઈ શકે. જે લોકો બહુ અહંકારી તથા માત્ર સ્વલક્ષી હોય છે, તેવાં માણસો સમર્પિત કે પ્રત્યાર્પિત થઈ શકતાં નથી. આવાં માણસો બાહ્ય જીવનમાં ગમે તેટલાં મહાન હોય તોપણ લગ્નજીવનમાં તદ્દન નિષ્ફળ થતાં હોય છે. તેમનું લગ્નજીવન તેમના માટે ઉપાધિ કે ત્રાસરૂપ થઈ જતું હોય છે. આવાં માણસોએ લગ્ન કરતાં પહેલાં પોતાની પ્રકૃતિનો વિચાર કરવો જોઈએ.

જે લોકો જીવનનું કોઈ ખાસ વ્રત (લક્ષ્ય) લઈને જીવન જીવવા માગે છે, તેમણે પણ પોતાના લક્ષ્યને અનુકૂળ પાત્ર મળવાની સ્થિતિ કે સંભાવના ન હોય તો લગ્ન ન કરવાં જોઈએ. ધાર્મિક, સામાજિક, રાજકીય કે વૈજ્ઞાનિક જેવાં મહત્ત્વનાં ક્ષેત્રોમાં જે ખૂંપી જવા માગતા હોય, જેમની પ્રવૃત્તિમાં સતત સાહસ, મરણિયાપણું તથા સતત શત્રુતાની ઇંચ રહેતી હોય, જે બીજા પાત્ર માટે તથા પોતામાં સ્વજનો (પુત્રાદિ) માટે પૂરતો સમય ન આપી શકતા હોય તેવા વ્રતધારી માણસોએ પોતાના વ્રતને અનુકૂળ પાત્ર ન મળે તો લગ્નજીવનથી મુક્ત રહેવું. આવા માણસો કોઈ એક નિશ્ચિત મહાન લક્ષ્ય માટે જીવન જીવતા હોય છે. તેમને પોતાનું મહાન લક્ષ્ય છોડવું પડે અથવા ઢીલું કરવું પડે તેવાં લગ્નો કરતાં તે લગ્ન વિનાના રહે તે જ ઉત્તમ.

વૈરાગ્ય, અરુચિ, લાગણી દુભાવના આઘાત વગેરે અનેક કારણોસર જેમની માનસિક દશા સ્વસ્થ ન હોય તેવા માણસોએ પણ સ્વસ્થતા પ્રાપ્ત ન થાય ત્યાં સુધી લગ્નની જવાબદારીથી મુક્ત રહેવું જોઈએ. લગ્નસંસ્થાનો એવો અર્થ હરગિજ ન કરવો જોઈએ કે પ્રત્યેક વ્યક્તિએ અનિવાર્ય રીતે લગ્ન કરવાં જ જોઈએ અથવા પ્રત્યેક વ્યક્તિને બળજબરીથી પરણાવી જ દેવી જોઈએ!

લગ્નસંસ્થા – ધોરીમાર્ગ

પણ લગ્નસંસ્થા એ મુખ્ય ધોરીમાર્ગ છે. અનેક પ્રકારની વ્યવસ્થા પછી માનવજાતે આ વ્યવસ્થા સ્વીકારી છે. તેનાં ઉદારપાસાં છે, તોપણ તેનાં જમાપાસાં ઘણાં મોટાં છે. આ સંસ્થાની દૃઢતા સાથે માનવસમાજની શાંતિ તથા સુખ જોડાયેલાં છે. એટલે પ્રત્યેક શાણા માણસે લગ્નસંસ્થાનું પૂરા પ્રયત્નથી સમર્થન તથા જતન કરવું જોઈએ.

ઉપર જ્યારે એમ કહ્યું કે માનવજાત માટે આ ધોરીમાર્ગ છે, ત્યારે તેનો અર્થ એ પણ થયો કે ધોરીમાર્ગની આજુબાજુ પગદંડીઓ પણ હોય જ છે. પ્રત્યેક વ્યવસ્થાના થોડાક અપવાદ રહેવાના. પગદંડીઓ એ સમાજમાન્ય માર્ગ નથી હોતો, તો પણ પ્રત્યેક સ્થળે આછીપાતળી પગદંડીઓ પડી જ જતી હોય છે. તેનું મુખ્ય કારણ લગ્નસંસ્થાની અપૂર્ણતા અથવા સીમિત ક્ષમતા જ માત્ર નથી, માણસોની અસંયમવૃત્તિ પણ કારણ છે. માણસોની અસંયમવૃત્તિને જો સીમાબદ્ધ કરવામાં ન આવે તો તેથી માનવજાતને ભયંકર હાનિ થતી હોય છે. ધર્મનું કામ સીમાબદ્ધ કરવાની ભાવના જગાડવાનું છે. ‘આવું ન કરાય’ એવી મનોવૃત્તિ જ્યાં સુધી માનવજાતમાં દૃઢ હશે, ત્યાં સુધી આછીપાતળી પણ સીમાબદ્ધતા રહેશે. પણ જો ‘એમાં શું થઈ ગયું?’ એવી વૃત્તિ વિકસી તો પ્રજા સીમાની પાળને તોડી નાખીને રેલાઈ ગયેલી નદીની માફક રેલાઈ જશે, તો તે લગ્નસંસ્થા અને દામ્પત્યનું સુખ ખોઈ બેસશે. વફાદારી વિના પ્રેમની કલ્પના ન કરી શકાય. પ્રેમ વિના દામ્પત્યની સિદ્ધિ શક્ય જ ન થઈ શકે. એટલે વફાદારી એ લગ્નસંસ્થાનો મૂળાધાર થયો. વફાદારી માત્ર સમજણથી દૃઢ નથી થતી. શ્રદ્ધા-ભાવના વિનાની કોરી સમજણ કપરા સમયમાં કાયર બની જતી હોય છે. જીવનના કપરા સમયમાં વ્રતપાલનનું ખરું બળ શ્રદ્ધા-ભાવનામાંથી આવતું હોય છે. આ કામ ધર્મ જ કરી શકે, એટલે ધર્મ વિના માત્ર સમજણના જોરે સીમાબદ્ધતા સ્થાપી ન શકાય. સત્યવાનસાવિત્રીની કથા સાચી હોય કે કાલ્પનિક હોય, પણ એ કથા જીવનઘડતરના પ્રથમ પગથિયે જીવનને પતનથી બચાવવા માટે બહુ મોટું બળ પૂરું પાડે છે. તેની ભારોભાર ઉપયોગિતા સ્વીકારવી જ રહી.

એક પક્ષનું સોગટું ન બને

આમ છતાં લગ્નસંસ્થા કૂર અથવા નિષ્પ્રાણ ન બની જાય તેની પણ કાળજી રાખવી રહી.

લગ્નસંસ્થા નિષ્પ્રાણ ત્યારે બની જતી હોય છે જ્યારે ધર્મ, રાજ્ય અને સમાજ બળવાન-સમર્થ માણસોનું રમકડું બની જતાં હોય છે. પ્રાચીન કાળમાં બહુપત્નીત્વ પ્રથા એ સામાન્ય બાબત હતી. (શ્રીરામ સિવાય ભાગ્યે જ ક્યાંય એક પત્નીવ્રત જોવા મળે છે.) પાંચ-દસ-પચીસ પત્નીઓ સુધી તો ઠીક, કેટલાક રાજાઓ, મહારાજાઓ, નવાબો કે બાદશાહોને સેંકડો પત્નીઓ હોવાનું આપણે જાણીએ છીએ. આનું નામ લગ્નસંસ્થાની ચેતના ન કહેવાય. નવાઈ એ છે કે ધર્મે આ લોકોને રોક્યા નથી. જાણે કે નિયમો બધા દુર્બળો માટે જ હોય તેવી રીતે ધર્મગુરુઓ વર્ત્યાં લાગે છે. લગ્નસંસ્થા, સ્ત્રીપુરુષમાંથી કોઈ પણ એકના જ પક્ષનું સોગટું બની જાય તો બીજા પક્ષનું જબ્બર શોષણ થવાનું જ. એકની સાથે જ્યાં વિધિસર કે વગર વિધિએ અનેક લોકો જોડાયાં હોય ત્યાં ન પ્રેમ હોય, ન દામ્પત્ય હોય, ત્યાં માત્ર અસીમ કામવાસના જ હોઈ શકે. જ્યાં એક તરફ ખિલખિલાટ હોય અને બીજી તરફ માત્ર ડૂસકાં જ ડૂસકાં હોય, ત્યાં લગ્નસંસ્થા નિષ્પ્રાણ થઈ કહેવાય. જો સ્ત્રીઓ માટે લગ્નસંસ્થાની નિષ્ચિત મર્યાદાઓ હોઈ શકે તો પુરુષો માટે પણ તેવી મર્યાદાઓ હોવી જ જોઈએ. પ્રજાજીવનમાં એકપત્નીવ્રતનો વ્યાપક નિયમ અંગ્રેજો (ગોરી પ્રજા) આવ્યા પછી જાગ્રત થયો. આજે તો તેણે કાયદાનું રૂપ ધારણ કરી લીધું છે, જે ઉત્તમ છે.

પશ્ચિમની સ્થિતિ

પશ્ચિમમાં લગ્નસંસ્થા નિષ્પ્રાણ થતી જાય છે તેનું કારણ અહીંના કરતાં જુદું જ છે. ત્યાં પુરુષ બે પત્નીઓ તો નથી રાખી શકતો, પણ ઔદ્યોગિક વિકાસ, વિજ્ઞાન અને ધર્મની પકડ જતી રહેવાથી મોટા ભાગનાં સ્ત્રીપુરુષો બન્ને સ્થાયી લગ્નજીવનને બંધિયાર જીવન માનતાં થયાં છે. મુક્ત જીવનના નામે તેઓ વધુ ને વધુ મુક્ત સાહચર્યની અપેક્ષાવાળાં થયાં છે, એટલે લગ્નસંસ્થા નિષ્પ્રાણ થવા લાગી છે એટલે પ્રસન્ન, સ્થાયી અને વિશ્વાસપાત્ર દામ્પત્ય દુર્લભ થવા લાગ્યું છે. નિયમો વિના વ્યવસ્થા હોઈ શકે જ નહિ. જ્યારે નિયમોને જ બંધન માનવામાં આવે અને તેને તોડી નાખવાના પ્રયત્નો થાય ત્યારે મુક્ત તો મળે પણ તે વિનાશકારી સ્વચ્છંદતા જ બની રહે. એટલે નિયમો જીવન માટે જરૂરી વાડનું કામ કરે છે.

‘કન્યાદાન’થી આરંભાયેલું શોષણ

પણ નિયમો જ્યારે કઠોર, કઠોરતમ અને કૂર અને ત્યારે પ્રજા મર્યાદાનું સુખ ભોગવવાને બદલે પોતાના જ નિયમોથી રિબાતી થાય, ત્રાહિમામ્ થઈ જાય. લગ્નસંસ્થાના નિયમોમાં પણ આવું થઈ શકે. વૈદિકયુગમાં કન્યાને સ્વયંવરની છૂટ હતી, ત્યાં પુરોહિતયુગમાં ‘કન્યાદાન’ની પ્રથા શરૂ થઈ. પિતા પોતાની કન્યાનું દાન, પોતાની ઈચ્છા પ્રમાણે ગમે તેને આપી શકે છે. આ નિયમથી કન્યાનું શોષણ શરૂ થયું. કન્યાની પોતાની કોઈ પસંદગી નહિ, કોઈ અવાજ નહિ, માબાપને ઠીક લાગ્યું ત્યાં ગોઠવી દીધું અને જે સ્થળે ગોઠવ્યું તે સ્થળ કસાઈવાડો હોય કે નરકાગાર હોય તોપણ કન્યાએ તેને સ્વીકારવાનું તથા પાર પાડવાનું. આ ધર્મ તથા સંસ્કૃતિ થઈ. બીજા પક્ષે પુરુષ માટે પણ આવું જ થયું. નાના બાળકનાં માબાપ જે કાંઈ ગોઠવે તે ગમે તેટલું પ્રતિકૂળ હોય તો પણ પેલાએ સ્વીકારવાનું તથા પાર પાડવાનું.

નિયમોની કૂરતા

એ સાચી વાત છે કે પ્રત્યેક માબાપ પોતાનાં બાળકોનું ભલું જ ઈચ્છતાં હોય છે તથા તેઓ સુખી થાય તેવા જ પ્રયત્નો કરતાં હોય છે, તો પણ કેટલાંક માબાપ સ્વાર્થ તથા લોભ માટે, તો કેટલાંય અન્ય અનેક કારણોસર લાકડે માંકડું વળગાડી દેતાં હોય છે. તેમની ભૂલોને સુધારી જ ન શકાય અને માત્ર રિબાઈ રિબાઈને જીવન જિવાય તે નિયમોની કૂરતા છે. આદર્શોની વાડ જીવન માટે જરૂરી છે, પણ જીવનને જ ભરખી જાય તેવા આદર્શો એ અંતિમવાદ છે. ત્યક્તા, વિધવા, વિધુર કે અન્ય ઈચ્છા હોવા છતાં લગ્ન કરી જ ન શકે તેવા નિયમો એ કૂરતા છે. આ તો પ્રત્યક્ષ નિયમોની કૂરતા થઈ, પણ જ્યાં નિયમોની છૂટ આપતા હોય પણ વાતાવરણ કે પરિસ્થિતિ એવી હોય કે તે છૂટનો ઉપયોગ જ ન થઈ શકે તો તે પ્રચ્છન્ન કૂરતા છે. દહેજ, કન્યાવિક્રય, વરવિક્રય, જ્ઞાતિ કે ગોળનો બાધ વગેરે એવાં કારણો છે, જેને કારણે ઘણા લોકો માટે લગ્નસંસ્થા સહજ અને સરળ વિધિ ન રહેતાં કૂર નહિ તો કઠોરતમ પ્રક્રિયા બની ગઈ છે. આ કઠોરતાથી જ્યાં અનેક લોકો લગ્નવંચિત રહે છે, ત્યાં ઈચ્છાએ કે અનિચ્છાએ પણ રાજમાર્ગની સાથે સાથે પ્રગટ કે અપ્રગટ પગદંડીઓ શરૂ થઈ જાય છે. જેમ કડક કાયદાઓ હોવા છતાં વગર ચોપડાનો વ્યાપાર અટકાવી શકાતો નથી, તેમ લગ્નસંસ્થાની કઠોરતા ગમે તેટલી મજબૂત કરવામાં આવે તોપણ આ પગદંડીઓને સદંતર ભૂંસી શકાતી નથી. કેટલાક ધર્મોએ લગ્નબાહ્ય કામાચારને સૌથી ભયંકર પાપ માનીને તેવાં માણસોને પથ્થરોથી મારી નાખવા સુધીનો દંડ કર્યો. ભારતમાં પણ પ્રાચીનકાળમાં આ શ્લોકો લખાયા છે. જે સ્ત્રીવ્યભિચાર કરે છે, તેમને માટે-

भर्तारं लंघयेद् या स्त्री स्वज्ञातिरूपदर्पिता।
तां श्वभिः खादयेद् राजा संस्थाने बहु संस्थिते॥

(મનુસ્મૃતિ 8/371)

અર્થાત્ જે સ્ત્રી જ્ઞાતિરૂપ વગેરેના અહંકારથી પોતાના પતિની મર્યાદાનું ઉલ્લંઘન કરીને પરપુરુષનું સેવન કરે, તેને રાજા ઘણાં લોકો ભેગાં થતાં હોય તેવા સ્થાને કૂતરાંઓ દ્વારા ફાડી ખવડાવે.

આવો જ અપરાધ જો પુરુષ કરે તો?

પુમાંસં દાહયેત્ પાપં શયને તપ્ત આયસા|
અભ્યાદધ્યુ શ્ચ કાષ્ઠાનિ તત્ર દહ્યેત પાપકૃત્||

(મનુસ્મૃતિ 8/372)

પરસ્ત્રીગમન કરનાર પુરુષને લોઢાના ધગધગતા તવા ઉપર સુવાડીને લોકો પાસે લાકડાં નંખાવીને તેને જીવતો જ બાળી મૂકે!

જો કે આટલો કઠોર દંડ કોઈને અપાયો હોય તેવું કોઈ ઐતિહાસિક પ્રમાણ નથી. તો પણ તત્કાલીન વિધિવેત્તા લગ્નેતર સંબંધો પ્રત્યે કેવું વલાણ ધરાવતા હતા, તેનો આ નમૂનો છે. મનુસ્મૃતિનું દંડવિધાન બધાં જ નરનારીઓને બધા જ અપરાધો માટે સરખો દંડ નથી બતાવતું. મનસ્મૃતિ વર્ણ પ્રમાણે દંડ આપે છે. કામાચારના સમાન અપરાધ માટે શૂદ્રને તે ભયંકર દંડ સૂચવે છે, તો ઉપરના વર્ણ માટે તે હળવો થતો જાય છે.

આટલા કઠોર દંડો પછી પણ પગદંડીઓ તદ્દન ભૂંસી શકાઈ નહિ, તેનાં પ્રમાણ પુરાણો છે. પુરાણોમાં અસંખ્ય ઉદાહરણો જોઈ શકાય છે. જો મનસ્મૃતિના દંડવિધાન પ્રમાણે પુરાણનાં પાત્રોને દંડ કરવામાં આવે તો, આદર્શ પાત્રોની સંખ્યા નગણ્ય જેવી થઈ જશે.

નિયમો અને દંડમાં વિવેક

પૂર્વે કહ્યું તેમ નિયમો હોવા જ જોઈએ, નિયમભંગને જો દંડ સાથે ન જોડાય તો નિયમોને સ્થાપી ન શકાય. એટલે નિયમો પણ હોવા જોઈએ અને દંડ પણ હોવો જોઈએ. પણ નિયમો જક્કી ન હોય, કૂરતાભર્યા ન હોય; નિયમોમાં પણ ઉદારતા હોવી જોઈએ. અપરાધીની સાચી સ્થિતિ પ્રમાણે તેની સાથે વ્યવહાર થવો જોઈએ. એક શ્રીમંત માણસ માત્ર પોતાના મોજશોખ માટે કોઈની વાડીનાં ફળ ચોરે અને એક અત્યંત ગરીબ માણસ પોતાનાં ભૂખે મરતાં બાળકોને ખવડાવવા ફળ ચોરે, તો બન્ને પ્રત્યક્ષત: ચોર હોવા છતાં બન્નેની ચોરીની પૃષ્ઠભૂમિ જુદી છે. એટલે બન્ને સાથેના વ્યવહારમાં ભેદ કરવો જરૂરી છે. આવી જ રીતે એક પરિણીત વ્યક્તિ માત્ર મોજશોખ માટે ગમે તેવો કામાચાર કરે અને એક ફરજિયાત વિધવા, ત્યક્તા, વિધુર કે અન્ય કોઈ કારણસર ધોરી માર્ગ ઉપર ચાલવાની ધાર્મિક, સામાજિક કે અન્ય કોઈ અક્ષમતાવાળી વ્યક્તિ લાચારીથી, ગૂંગળાઈને પગદંડી ઉપર ચાલે તો તેની પૃષ્ઠભૂમિને સમજીને તેની સાથે ઉદારતાભર્યું વલાણ અપનાવવું જોઈએ. ઉત્તમ ધર્મ અને સમાજવ્યવસ્થા તો એને જ કહી શકાય કે જ્યાં કોઈને ફરજિયાત ગૂંગળાતું જીવન જીવવું ન પડે. સૌને માનવીય આવશ્યકતાઓ સહજ રીતે મળી રહે.

માનવીય વ્યવસ્થા ગોઠવો

પશ્ચિમે પહેલાં પથ્થરો મારવાની કૂરતાને ધર્મ માન્યો. પણ અંતે પ્રજા વિદ્રોહી બની અને બધું ફેંકી દીધું. હવે ત્યાં રાહદારી માર્ગ પગદંડી થઈ જવા બેઠો છે અને પગદંડીઓ રાહદારી માર્ગ થઈ રહી છે. આપણે ત્યાં પણ જો આવી દશા ન કરવી હોય તો આ કુદરતી પ્રચંડ આવેગને કુદરતની દૃષ્ટિએ જોઈએ, સ્વીકારીએ તથા તે માટે માનવીય વ્યવસ્થા ગોઠવીએ. સ્વચ્છંદી પ્રજા કદી મહાન ન થઈ શકે. પણ સ્વચ્છંદને રોકવાનો રસ્તો માત્ર કઠોર નિયમો નથી, પણ માનવતાવાદી ઉદાર તથા સરળ નિયમો છે. આવી વ્યવસ્થા જ સ્વચ્છંદતાને રોકી શકશે. જે લોકો કામના પ્રચંડ આવેગને આત્યંતિક નિગ્રહથી ખાળવા માગે છે, તે દુઃસ્વપ્નના માર્ગે ચાલી રહ્યા છે અને પોતાની સાથે પ્રજાને પણ ગુમરાહ કરી રહ્યા છે.

*

8. આવેગો અને લાગણીઓ- 1

મોહ

સૃષ્ટિરચનામાં આપણે આવેગોની સૃષ્ટિનો વિચાર કરી રહ્યા છીએ. પૂર્વ પ્રકરણમાં સૃષ્ટિના સાતત્યને ચાલુ રાખવા રચનારે એવી રચના કરી કે નરમાદામાં પ્રચંડ કામાવેગ વંટોળિયાની માફક ઉત્પન્ન થાય, તે એટલો પ્રચંડ કે ડાહ્યો અને શાણો માણસ પણ સૂધ-બૂધ-ભાન-વિવેક ભૂલીને વ્યાકુળ વ્યાકુળ થઈ જાય. ખરેખર તો કામના વંટોળિયા આગળ કોઈ ડાહ્યો-શાણો છે જ નહિ. લગભગ બધા જ પામર છે. સૃષ્ટિની પરંપરા ચાલુ રાખવા આ પ્રચંડ આવેગ જરૂરી હતો.

કામ: મિત્ર અને શત્રુ

આ આવેગ મિત્ર પણ છે અને શત્રુ પણ છે. જો તેનું યોગ્ય આયોજન તથા વ્યવસ્થા કરી હોય તો મિત્ર છે, પણ જો તેવું ન કરી શકાયું તો તેથી મોટો કોઈ શત્રુ નથી. પ્રત્યેક શક્તિ સદુપયોગથી જ કલ્યાણકારી બને છે. દુરુપયોગ અથવા પ્રતિઉપયોગ વિનાશ જ નોતરે છે. સંયમમાં નિયંત્રણ છે, અસંયમમાં સ્વચ્છંદતા છે અને માત્ર નિગ્રહમાં ગૂંચળામણ થઈને વિસ્ફોટ છે. પ્રથમ માર્ગ કલ્યાણમાર્ગ છે, મિત્ર-માર્ગ છે. બીજો માર્ગ શત્રુમાર્ગ છે અને ત્રીજો માર્ગ વિદ્રોહ માર્ગ છે.

આવેગો અને લાગણીઓ

પણ જીવન સાથે માત્ર આવેગો જ જડાયેલા નથી, આવેગોની સાથે લાગણીઓ પણ જડાયેલી છે. એક માણસને તીવ્ર ભૂખ લાગી છે અને તે ખાઉં ખાઉં કરી રહ્યો છે, તે આવેગ છે પણ તે અમુક જ માણસના હાથની રસોઈ જમવા માગે છે તે લાગણીઓ છે. રસોઈના સ્વાદ કરતાં પણ નિશ્ચિત માણસની બનાવેલી કે પીરસેલી રસોઈમાં જે વિશિષ્ટ સ્વાદ આવે છે તે લાગણીનો સ્વાદ છે. કામની બાબતમાં જેમ માનવજાત પશુપંખીઓથી જુદી પડે છે (પશુ-પક્ષીઓ વગેરે માત્ર નિર્ધારિત સમય પૂરતાં જ કામાતુર થતાં હોય છે, જ્યારે માનવ બારે મહિના આવી દશા ભોગવતો હોય છે), તેવી જ રીતે લાગણીઓના ક્ષેત્રમાં પણ તેને અસાધારણ તીવ્રતા રહેતી હોય છે. કામાતુર પશુ, કોઈ પણ પશુ સાથે તૃપ્તિ અનુભવી શકે છે. પણ માણસને પોતાના માન્ય કરેલા માણસની જ અપેક્ષા રહે છે. એવાં ઘણાં દંપતી જોવા મળશે જે લગ્નથી જોડાયેલાં હોવા છતાં હૃદયથી એકબીજાને સ્વીકારી શકતાં નથી, કારણ કે તેમની લાગણીઓ મળતી નથી. ક્યાંક બીજે મળેલી છે, એટલે મન મળી શકતાં નથી. સૃષ્ટિકર્તાએ કેવી ગજબની લાગણીઓ બનાવી છે? ગમો અને અણગમો આ લાગણીઓથી જન્મ લેતો હોય છે.

બુદ્ધિની ગૂંચો ઉકેલવી કઠિન નથી, પણ લાગણીઓની ગૂંચો ઉકેલવી અત્યંત કઠિન છે.

જીવન શારીરિક સંઘર્ષમાં વીતે છે, બૌદ્ધિક દલીલબાજીઓમાં વીતે છે પણ સૌથી પ્રબળ સંઘર્ષ તો લાગણીઓની દુનિયામાં ચાલતો હોય છે. લાગણીઓનું ગણિત બુદ્ધિથી પરનું ગણિત છે. બુદ્ધિવાદની રોશની ઘણી વાર લાગણીઓની દુનિયાને અજવાળી નથી શકતી. એક મિલમાલિકની પત્ની, પોતાનાં બાળકો સાથે પતિને, બંગલાને, મિલકતને, પ્રતિષ્ઠાને, સ્વજનોને તરછોડીને વિદ્યાર્થી ડ્રાઈવર સાથે ઝૂંપડામાં રહેવા ચાલી જાય છે અને સમજાવવા છતાં પાછી નથી આવતી, તેનું એકમાત્ર કારણ લાગણીઓ છે. હા, ભલે તે આંધળી લાગણીઓ હોય, ભલે તે બરબાદ કરી નાખનારી લાગણીઓ હોય પણ આ વાસ્તવિકતા છે. માનવજાત માટે તે ભયંકર પ્રશ્નો ઊભા કરી મૂકે છે. હત્યા, આત્મહત્યા, ખુનામરકી, પાગલપણું આ બધું આ લાગણીઓના કારણે બનતું હોય છે. જો આ લાગણીઓ ન હોત પછી ભલેને આવેગો આવ્યા કરે. અરધા મશીનની માફક માણસ ગમે ત્યાંથી આવેગોની તૃપ્તિ કરી લેત, પેટ્રોલ જ પુરાવવું છે ને, ગમે તે પંપથી પુરાવી લીધું, બસ કામ પૂરું થયું. પણ લાગણીઓએ માનવજાતને સર્વોત્તમ ચેતના આપી. અમુક જ પંપનું પેટ્રોલ જોઈએ. બાકીના સોને મઢ્યા હોય તોપણ તેની સામે આંખ ઉઘાડીને પણ નથી જોવું. આ લાગણીઓથી પ્રેમગાથાઓ સર્જાઈ. ભક્તિગાથાઓ તથા શૌર્યગાથાઓ પણ સર્જાઈ, જો આ

બધામાંથી લાગણીઓને બાદ કરો તો કોઈ ગાથા જ ન રહે.

ઘણી વાર લાગણી વિનાના આવેગો હોય છે, તો ઘણી વાર લાગણી સહિતના આવેગો હોય છે. પાંચ વર્ષની બાળકી ઉપર બળાત્કાર કરનારને કોઈ જ લાગણી નથી, માત્ર આવેગ છે — આંધળો આવેગ. આ વ્યક્તિને દંડ તો મળવો જ જોઈએ. પણ તેનું મનોવૈજ્ઞાનિક વિશ્લેષણ પણ થવું જોઈએ. માત્ર દંડવિધાનથી પ્રશ્ન ઉકેલી શકાતો નથી. મહર્ષિ ચાણક્યે પોતાના અર્થશાસ્ત્રમાં વેશ્યાવૃત્તિનું સમર્થન કર્યું છે તે એટલા માટે કે પ્રત્યેક નગરને ગટર તો જોઈએ જ. જો ગટર બંધ કરી દેવાશે તો રાજમાર્ગો ગંદકીથી ઊભરાઈ જશે. આવી જ રીતે પ્રત્યેક પ્રજામાં કેટલાક પ્રમાણમાં એવા માણસો રહેવાના જેમને આવેગોના શમનનું કોઈ સાધન નહીં મળ્યું હોય. આવા માણસો હડકાયા કૂતરા જેવા થઈને ભદ્રપ્રજાના જીવનને દૂષિત ન કરે તે માટે રાજનિયંત્રણ સાથે આ વ્યવસ્થા જરૂરી છે. આ માત્ર આવેગોના ઊભરા ઠાલવવાનું સ્થાન છે. ઘણી વાર આવી જ દશા ભદ્ર અને સુખી ગણાતા માણસોના લગ્નજીવનમાં પણ થતી હોય છે. લાગણીશૂન્ય, માત્ર આવેગો પૂરતો જ વ્યવહાર, લાગણીની હૂંફ કે ઉષ્મા વિનાનાં સ્મશાનમાં ભેગાં થયેલાં શબ જાણે કે સંસાર માંડી બેઠાં ન હોય!

આવેગોનું મૂળ મોહ

લાગણીઓનું મૂળ મોહ છે. મોહમાંથી મમત્વ વગેરે ભાવો પેદા થાય છે. ષડ્ઠિપુઓ (કામ, ક્રોધ, લોભ, મોહ, મદ, મત્સર)માં મોહ પણ શત્રુરૂપે બતાવાયો છે. એટલે ધાર્મિક માણસો લોકોને સતત મોહથી મુક્ત થવાનો ઉપદેશ આપ્યા કરે છે. મને લાગે છે કે મોહને સમગ્રતાથી ન સમજવાના કારણે તેનાથી છૂટવાની વાત કરવામાં આવે છે. સૃષ્ટિપરંપરા ચાલુ રાખવા જેણે કામની રચના કરી છે, તેણે જ રચેલી સૃષ્ટિને જિવાડવા-પોષવા-વધારવા મોહની રચના કરી છે. જેમ કામ તેના સેતુ માટે મંગલમય છે તેમ મોહ પણ એક સીમામાં મંગલમય છે. જો કામ પ્રત્યેક સ્થિતિમાં શત્રુ જ હોય તો લોકો પોતાના માટે અથવા પોતાનાં બાળકો માટે કામહીનતાની અપેક્ષા રાખે, પ્રાર્થના કરે. પણ જો કોઈના ત્યાં કામહીન બાળક જન્મે તો તેથી તેનાં માબાપને દુઃખ જ થાય છે. એટલે કામને માત્ર શત્રુ માનવો તે યોગ્ય નથી. તેને જો તેની સીમામાં રાખી શકાય તો તે મિત્ર પણ છે. આવી જ રીતે મોહ પણ પરમેશ્વરનું માંગલિક વરદાન છે. મોહ આવેગ નથી, લાગણી છે. લાગણીઓનું મુખ્ય કેન્દ્ર છે. આવેગથી રચાયેલી સૃષ્ટિ એટલે બાળક. ગાય, કૂતરી કે ચકલી વગેરે પ્રાણીઓને જુઓ. પોતાનાં તરતનાં જન્મેલાં બચ્ચાં કે ઈંડાં પાસેથી તે ભૂખી, તરસી હોય તોપણ ખસતી નથી. જેણે બચ્ચાંની સૃષ્ટિ કરી છે તે તેનું જાતન પણ કરવા માગે છે. એટલે તેનામાં તીવ્ર લાગણીઓ મૂકી છે. જો આ લાગણીઓ ન હોત તો જન્મેલા બચ્ચાને મૂકીને મા ચાલતી થાત. ‘મારે શું?’નું દર્શન સ્થિર થયું હોત. પણ મા ચાલતી નથી થતી. બચ્ચા ઉપર દયા કે કૃપા કરવા તે અટકી નથી, પણ પેલા નિર્માતાએ તીવ્ર લાગણીઓ દ્વારા તેને અટકાવી છે. તેની તાકાત નથી કે તે બચ્ચાને પડતું મૂકીને ચાલી જાય. જો આ તીવ્ર લાગણીઓ ન રચાઈ હોત તો પ્રત્યેક બચ્ચું જન્મીને મરી જાત, પૂર્વે કહ્યું તેમ માનવજાત આવેગોની માફક લાગણીઓના ક્ષેત્રમાં પણ પશુ-પક્ષીઓથી જુદી પડે છે. પશુપક્ષીઓની લાગણીઓ બચ્ચાના મોટા થવાની સાથે મંદ પડતી પડતી સમાપ્ત થઈ જાય છે. બચ્ચું હરતું-ફરતું કે ચરતું કે ઊડતું થયું એટલે લાગણીઓ સમાપ્ત.

લાગણીઓની ભૂખ સહુને છે

પણ માનવજાત માટે લાગણીઓનું સાતત્ય જીવનભર રહે છે, માનવબાળક મોટું થાય, પરણે, તેનાં પણ બાળકો થાય, પાછાં તે પરણે અને તેનાં પણ બાળકો થાય, તો પણ વૃદ્ધ માણસોની લાગણીઓ સમાપ્ત થતી નથી. કદાચ આ જ કારણસર વૃદ્ધોને સતત કથાઓ સંભળાવવી પડતી હશે; માણસની લાગણીઓ પશુઓની તુલનામાં ઘણી મોટી તથા સતત રહેનારી છે, એટલે માનવજાત માટે સૌથી મોટા પ્રશ્નો લાગણીઓમાંથી પેદા થતા રહે છે. માનવ સૌથી વધુ સુખી લાગણીઓથી છે અને સૌથી વધુ દુઃખી પણ લાગણીઓથી છે! કેટલાક અધ્યાત્મવાદીઓ લોકોને એમ સમજાવે છે કે તમામ લાગણીઓને કચડી નાખો. કોઈના પ્રત્યે મમત્વ કે લાગણી ન રાખો. આ લાગણીઓ જ જીવનનું બંધન છે. આવું કહેનારા પણ અંદરથી તો ઈચ્છે છે કે મારા પ્રત્યે લોકોની લાગણીઓ રહે તથા વધે. જો શિષ્યો તથા અનુયાયીઓ ગુરુ પ્રત્યે લાગણીહીન થઈ જાય તો ગુરુઓના દુઃખનો પાર ન

રહે. ગુરુઓ પણ ઈચ્છે છે કે એકમાત્ર અમારા પ્રત્યે જ લાગણી ધરાવનારા શિષ્યો અમને મળે. લાગણીઓની ભૂખ ત્યાગી અને રાગી બન્નેને સરખી જ રહેતી હોય છે!

મોહનાં સંતાનો: રાગ અને દ્વેષ

લાગણીઓની રચના જો એકપક્ષીય થઈ હોત તો કદાચ તે રસ વિનાની થઈ ગઈ હોત એટલે રચનાકારે તેને દ્વિવમુખી બનાવી દીધી. રાગ અને દ્વેષ, મોહમાંથી જન્મેલાં આ બે જોડકાં સંતાનો છે, એક હોય ત્યાં બીજું હોય જ. બાળકના ઉછેર માટે રાગની તો આવશ્યકતા સમજી શકાય તેવી છે, પણ દ્વેષની રચના કરવાની શી જરૂર હતી? — એવો પ્રશ્ન થઈ શકે. જરા વિચાર કરીશું તો જણાશે કે રાગપક્ષની દૃઢતા માટે ઈતરપક્ષની નિવૃત્તિ જરૂરી છે. આ કામ દ્વેષથી જ થઈ શકે. જે ગાય પોતાના બચ્ચાને નજીક પણ આવવા દેતી નથી. જો બચ્ચું જબરદસ્તીથી નજીક આવે તો લાતો મારે છે. આ ઈતરનિવૃત્તિની પ્રક્રિયા પણ કુદરતજન્ય છે. જો આ પ્રક્રિયા ન હોત તોપણ કદાચ સૃષ્ટિરચનાનું કાર્ય વ્યવસ્થિત ન થઈ શક્યું હોત.

એક બાળકને ઉછેરીને મોટું કરવા માટે માતાને અમાપ ત્યાગ કરવો પડે છે. તેની સહનશક્તિ અમાપ હોય છે. આ બધું બાળક પ્રત્યેના મોહ અને રાગથી જ શક્ય બને છે. જે સ્ત્રી પોતાના બાળક માટે દિવસોના ઉજાગરા કરે છે તથા બધાં સુખો જતાં કરે છે તે જ સ્ત્રી પોતાની અથવા અન્ય સ્ત્રીના બાળક માટે આવું નહિ કરી શકે. કદાચ કોઈ કારણસર આવું કરવું પડશે, તો તે બહુ જલદી થાકી જશે તથા એ ત્રાસમાંથી છૂટવાનો પ્રયત્ન કરશે. પણ સગી માતા કદી થાકતી નથી, તે કદી છૂટવાનો પ્રયત્ન નથી કરતી, કારણ કે તેનો મોહ તેને શક્તિ આપે છે.

સ્વાર્થમુક્ત મોહ એટલે શુભ્ર પ્રેમ

આવો જ મોહ પિતાને, પતિને, પત્નીને, ભાઈઓને, બહેનોને, પરિવારને, જ્ઞાતિજનોને, સંપ્રદાયોને, રાષ્ટ્રભક્તોને તે તે સ્થળે હોય છે. જેથી તેઓ પોતપોતાનાં મોહપાત્રો માટે ઓછાવત્તા પ્રમાણમાં ત્યાગ કરે છે, રક્ષણ કરે છે, પોષણ કરે છે. આ મોહ જ્યારે સ્વાર્થની કાળાશથી સંપૂર્ણ મુક્ત થાય છે, ત્યારે તેને શુભ્રપ્રેમ કહેવાય છે. પ્રેમ એ બીજું કંઈ નહિ, પણ વિશુદ્ધ કરેલો મોહ જ છે. માણસ જેમ જેમ પોતાના મોહને વિશુદ્ધ કરતો જાય, સંસ્કારતો જાય તેમ તેમ તેની કક્ષા ઉન્નત થઈ જાય. તે પશુની સીમાથી માનવ અને મહામાનવ થઈ જાય!

મોહ આંધળો હોય છે, એટલે જ બળવાન હોય છે. જો તે દેખતો થાય તો તે પ્રબળ ન રહે, સમજાણના પ્રકાશથી મોહને દેખતો કરી શકાય. આવો દેખતો મોહ કૂવામાં પડતાં તો બચી જાય, પણ તે ઈતિહાસ પણ સરજી ન શકે. બહુ તો ‘ખાધું-પીધું-રાજ કર્યું’ એટલે જ.

*

9. આવેગો અને લાગણીઓ- 2

ક્રોધ

લાગણીઓથી પણ આવેગ ઉત્પન્ન થાય છે. આવા એક આવેગનું નામ છે ક્રોધ. ક્રોધ એ ભૂખતરસની માફક શારીરિક આવશ્યકતા માટે થનારો આવેગ નથી, તેમ કામની માફક વગર નિમિત્તે પણ સદા આવનારો આવેગ નથી. પણ કોઈ કોઈ વાર લાગણીઓ ઘવાવાથી આવનારો આવેગ છે. કામની માફક આ આવેગ પણ વ્યક્તિને ભાન ભુલાવનારો બની જાય છે. માત્રાના પ્રમાણમાં તે સામાન્યથી માંડીને ભભૂકતા જ્વાળામુખી જેવો પણ થઈ શકે છે. વ્યક્તિની અહં રાગાત્મક ઈચ્છા પૂરી નથી થતી, ત્યારે તેમાં અંતરાયરૂપ થનાર તત્ત્વ ઉપર ક્રોધનો આવેગ આવતો હોય છે. સૃષ્ટિરચનાના માળખામાં ઈચ્છા તત્ત્વ મુકાયું છે. ઈચ્છા પૂરી કરવા બળ જોઈએ તે લાગણીઓથી પૂરવામાં આવ્યું, પણ સમષ્ટિ ઈચ્છામાં સંવાદિતા અને વિસંવાદિતા બંને રહેવાનાં. એકની ઈચ્છા પ્રમાણે બધાં ઈચ્છા કરતાં નથી. તેમ બધાં તે પ્રમાણે ચાલતાં પણ નથી. એટલે જે વ્યક્તિ જ્યાં સમર્થ છે, ત્યાં જો તેની ઈચ્છા પૂરી ન થાય તો તેને ક્રોધ આવે છે. સમર્થ શબ્દ એટલા માટે લખ્યો છે કે, જ્યાં જે વ્યક્તિ દુર્બળ હોય છે ત્યાં તેને કાં તો ક્રોધ આવતો નથી અથવા આવે છે, તો વ્યક્ત થયા વિના દબાયેલો જ રહી ઠરી જાય છે.

ક્રોધનું પ્રેરકબળ: અહંકાર

ક્રોધનો સંબંધ મુખ્યતઃ ઈચ્છાહાનિ, સ્વાર્થહાનિ, લાગણીહાનિ સાથે સંકળાયેલો રહેતો હોય છે. પણ મૂળમાં ક્રોધનું મુખ્ય પ્રેરકબળ અહંકાર છે. ઈચ્છાહાનિ વગેરેની સાથે જો પૂરતા પ્રમાણમાં અહંભાવ નહિ હોય તો કદાચ ક્રોધની માત્રા અલ્પ જ રહેશે. અહંકાર, વ્યક્તિના અસ્તિત્વ અને વ્યક્તિત્વ સાથે સંકળાયેલી વસ્તુ છે. લગભગ બધા જ અધ્યાત્મ પુરુષોએ કામ, ક્રોધ વગેરેની સાથે અહંકારને પણ છોડવાની વાતો ઉપર ભાર મૂક્યો છે, જે અર્ધો સાચો છે અને અર્ધો સાચો નથી. અહંકારને શૂન્ય સુધી પહોંચાડવાની વાતને પ્રથમ તો અમલમાં મૂકી શકાય તેમ છે જ નહિ. પણ કદાચ જો તેને અમલમાં મૂકી શકાય તો વ્યક્તિ, વ્યક્તિત્વ વિનાની નમાલી થઈ જાય. પ્રત્યેક વ્યક્તિને સ્વાભિમાન હોવું જ જોઈએ. નિશ્ચિત પ્રકારનો સાત્ત્વિક અહંકાર જીવન માટે જરૂરી છે. જેમ દડામાંની હવા, દડાના વ્યક્તિત્વને પ્રગટાવે છે તેમ વ્યક્તિમાં તથા પ્રજામાં પણ નિશ્ચિત પ્રકારનો ઉત્તમ અહંભાવ તેના વ્યક્તિત્વને પ્રગટાવે છે. “હું ભારતીય છું” “હું પ્રામાણિક છું”, “હું મહાન પૂર્વજોનું સંતાન છું” વગેરે પ્રકારનો અહંકાર વ્યક્તિને મહાન થવાની પ્રેરણા આપે છે. હા, મિથ્યા અહંભાવ અથવા અન્યને ઉતારી પાડનાર અહંભાવ ન હોવો જોઈએ. જેણે સૃષ્ટિનો પ્લાન બનાવ્યો છે, તેણે જ અહંકાર રચ્યો છે, કારણ કે તે જ વ્યક્તિ તથા પ્રજાનું વ્યક્તિત્વ ઘડે છે. રાવણ અહંકારી છે, તો રામ પણ અહંકારી છે. જો રામ અહંકારી ન હોત તો પોતાના વ્રત-નિયમ ઉપર મક્કમ ન રહી શક્યા હોત. હજારો પ્રકારનાં દબાણ છતાં તે વનવાસને છોડીને અયોધ્યા પાછા નથી ફરતા એ દૃઢતા, એ વ્યક્તિત્વ રામના સાત્ત્વિક અહંભાવમાં રહેલું છે. એટલે પ્રજાને અહંકારશૂન્ય નહિ, પણ સાત્ત્વિક અહંકારયુક્ત બનાવવી જોઈએ. હા, ઘમંડ, મિથ્યા આહંબરથી તેને મુક્ત રાખવી જોઈએ. એક ઉદાહરણ...ભારતના પ્રધાનમંત્રી વિશ્વની કોઈ પરિષદમાં ભાગ લેવા ગયા છે. ત્યાં જો ભારતને યોગ્ય સ્થાન ઉપર તેમને બેસાડવામાં ન આવે અને ઊતરતા સ્થાને બેસાડવામાં આવે તો એવે સમયે, અહંભાવ વિનાના થઈને જે તે સ્થાને બેસી જવું તે સંતપાણું નથી, પણ નમાલાપાણું છે. ભારતના વ્યક્તિત્વની રક્ષા કરવા તેમણે યથાયોગ્ય સ્થાન ઉપર જ બેસવું જોઈએ. આમ કરવા જતાં સંઘર્ષ કરવો પડે તો સંઘર્ષ પણ કરવો જોઈએ. જો સંઘર્ષ ન કરી શકાય તો પરિષદનો ત્યાગ કરી દેવો જોઈએ, પણ ભારતના વ્યક્તિત્વને હલકું પાડે તેવા સ્થાને તો ન જ બેસવું જોઈએ.

જીવન માટે સાચો અહંકાર જરૂરી છે. સાચાખોટાનો ભેદ સમજવા જીવનને જાગ્રત રાખવું જરૂરી છે. વિવેકથી જાગતો માણસ સરળતાથી આ નિર્ણય કરી શકે છે તથા યથાયોગ્ય વર્તી શકે છે.

ક્રોધનો આવેગ

પૂર્વે કહ્યું તેમ ક્રોધ, ખરેખર તો અહંભાવ સાથે સંકળાયેલો છે. અહંને ઠેસ વાગતાં જ ક્રોધનો આવેગ આવવા લાગે છે. પતિના અહંને જો પત્ની ઠેસ મારે તો પતિનો ક્રોધ ભભૂકી ઊઠે છે. ઘરની કામવાળી જો પત્નીના અહંને ઠેસ મારે છે તો પત્નીનો ક્રોધ ભભૂકી ઊઠે છે. શિષ્ય અથવા પુત્રો જો ગુરુ કે પિતાના અહંને ઠેસ મારે છે, તો ત્યાં પણ એ જ દશા થાય છે. આવું જ નોકર અને અમલદારનું છે. ઘણી વાર નાના માણસો મોટા ઉપર ક્રોધ કરતા હોય છે. તેમાં પણ પ્રથમ તો અહંને ઠેસ લાગતી હોય છે પણ તેમાં મોટા માણસો પ્રત્યેની શ્રદ્ધા, પૂજ્યભાવ, આદરભાવ, અહોભાવ વગેરેની ન્યૂનતા ભાગ ભજવતી હોય છે. ગુરુ શિષ્યને ઠપકો આપે છે. શિષ્ય પોતાની ભૂલનો સ્વીકાર કરીને અથવા ભૂલ ન હોવા છતાં ગેરસમજથી ગુરુ ઠપકો આપી રહ્યા છે, પાછળથી સાચો ખ્યાલ આવશે ત્યારે તેમને પોતાની ભૂલ સમજાશે અને પશ્ચાત્તાપ થશે એવી સમજણ સાથે જે સહનશક્તિ અથવા અધીનતા બતાવે છે તેનું કારણ ગુરુ પ્રત્યે શ્રદ્ધા, પ્રેમ, આદર વગેરે ગુણો છે જ્યારે આ બધા ગુણો ઓછા કે સમાપ્ત થઈ જશે, ત્યારે શિષ્યમાં જરા પણ સહનશીલતાની વૃત્તિ નહિ રહે. તે ક્રોધનો જવાબ ક્રોધથી આપશે. જેણે ક્રોધના આવેગની સૃષ્ટિ રચી છે, તેણે ક્રોધને દબાવનારા ગુણોની રચના કરી છે. ક્ષમા, દયા, સહનશક્તિ, ધીરજ વગેરે સદ્ગુણો ક્રોધાદિના દોષને હળવા કરવા રચાયેલા છે. જેમ જેમ આ ગુણો વિકસે છે, તેમ તેમ ક્રોધાદિ આવેગો ઓછા થાય છે અથવા નિયંત્રિત થાય છે.

ક્રોધ મિત્ર પણ છે

ક્રોધ માત્ર શત્રુ જ છે તેવી વાત યોગ્ય નથી. દેશ, કાળ અને પરિસ્થિતિ પ્રમાણે જો યોગ્ય માત્રમાં તેનો ઉપયોગ કરી શકાય તો તે મિત્ર પણ છે. અન્યાય, અત્યાચાર વગેરેને જોઈને જે ક્રોધ આવે છે તે જરૂરી છે. વેદમંત્રમાં તેને મન્યુ કહ્યો છે.

“મન્યુરસિ મન્યુમયિધેયમ્” અર્થાત્ હે પરમાત્મા, તું મન્યુરૂપ છે. એટલે મારામાં પણ મન્યુનું આધાન કર. કોઈ અબળાની લાજ લૂંટાતી હોય, કોઈ ગરીબ માણસ પર અત્યાચાર થતો હોય, પોતાની માતા, બહેન કે પત્નીનું શિયળ જોખમમાં હોય તેવે સમયે પણ જો દર્શક ઠંડો રહે તો તે નમાલાપણું છે, કાયરતા છે. તેવા સમયે તો તેની અંદર આક્રોશનો આવેગ આવવો જ જોઈએ. આ આક્રોશ એ વ્યક્તિની પ્રતિકારશક્તિને જગાડે છે તથા વધારે છે. ઘણી વાર આવા ક્રોધથી માણસ કલ્પનાતીત પરાક્રમ કરી શકતો હોય છે. આ સિવાય પુત્ર, શિષ્ય નોકરો વગેરે ઉપર સકારણ હિતકારી કૂંડાડો રાખવો એ પણ ક્રોધનું મિત્રરૂપ છે, જે જરૂરી છે. “હું કદી ક્રોધ કરીશ જ નહિ” એવી પ્રતિજ્ઞા કદી લેવાય નહિ. કારણ કે ક્રોધ મારા કરવાથી નથી થતો, પણ આવેગ બનીને આંધીની માફક આવે છે. બહુ બહુ તો એવી પ્રતિજ્ઞા કરી શકાય કે “જો મને કોઈ નિર્દોષ વ્યક્તિ ઉપર મારા અહંના કારણે ક્રોધ આવશે તો ક્રોધ ઊતર્યા પછી હું પ્રાયશ્ચિત્ત કરીશ.” આ પ્રાયશ્ચિત્ત એ સાધના છે, જે ભવિષ્યમાં આવનારા ક્રોધ માટેનું નિયંત્રણ બળ ઉત્પન્ન કરે છે. આવી જ રીતે “હું કદી પણ મારામાં કામવાસના જાગવા જ નહિ દઉં.” એવી પ્રતિજ્ઞા પણ નિતાન્ત મૂર્ખતા છે, પ્રકૃતિની પદ્ધતિનું અજ્ઞાન છે. આવી પ્રતિજ્ઞાઓ પાળી શકાતી નથી. પોતે પ્રતિજ્ઞા પાળી શકતો નથી તેવી ભ્રાન્ત મનોદશા ભોળા સાધકને સતત પીડા આપનારી બને છે. આવી પીડા તેના તન-મનને દુર્બળ તથા નિસ્તેજ બનાવે છે. મોટા ભાગે અસાધ્યને સાધ્ય કરવા નીકળેલા ભ્રાન્ત સાધકો આંતરિક જગતમાં ભારે અવ્યવસ્થા અનુભવતા હોય છે. કુદરત, તેની રચના અને તેનાં લક્ષ્યોને ન સમજવાથી અથવા ઊલટાં સમજવાથી આ પરિણામ આવે છે.

ક્રોધનાં વિવિધ રૂપ

ક્રોધ ક્ષણિક આવેગ છે. તેની અભિવ્યક્તિ સૌના માટે એકસરખી નથી હોતી. કેટલાક ક્રોધાતુર માણસો પોતાને જ હાનિ પહોંચાડે છે. એક ભૂદેવે પિતૃશ્રાદ્ધ નિમિત્તે બનાવેલા લાડુ બ્રાહ્મણોને જમાડતા પહેલાં જ ક્રોધાતુર થઈને છાપરા ઉપર ફંગોળી દીધેલા. કેટલાક માણસો પોતાનાં જ કપડાં ફાડતા હોય છે, કેટલાક ખાવાપીવાનું છોડી દેતા હોય છે, તો કેટલાક ઘર છોડી દેતા હોય છે, કેટલાક કશું બોલ્યા વિના માત્ર આંખો તથા ચહેરાથી જ ક્રોધની અભિવ્યક્તિ કરતા હોય છે, કેટલાક બબડતા હોય છે, કેટલાક ગાળો બોલવા લાગે છે, કેટલાક લોકો ઘાંટા પાડવા લાગે છે તો કેટલાક મારામારી સુધી ઊતરી આવે છે. સદ્ગુણો અથવા

દુર્ગુણોની અભિવ્યક્તિ વ્યક્તિની પ્રકૃતિ સાથે સંકળાયેલી હોય છે.

ધર્મજગૃતિથી નિયંત્રણ

જેમ કામના આવેગને ધર્મજગૃતિથી નિયંત્રિત તથા વ્યવસ્થિત કરી શકાય છે, તેમ ક્રોધના આવેગને પણ ધર્મજગૃતિથી નિયંત્રિત કરી શકાય. ઊલટાવીને એમ પણ કહી શકાય કે આ આવેગોને નિયંત્રિત તથા વ્યવસ્થિત કરવામાં જે મહત્ત્વનો ભાગ ભજવે તે ધર્મજગૃતિ. ધર્મનું પાલન કરવા છતાં પણ જો આ આવેગો બેફામ બની જાય અને વ્યક્તિને ગુલામ બનાવી દે તો તે ધર્મનું પાલન નહિ, પણ ધર્મમાં ભાસનું પાલન થાય છે તેમ સમજવું. અકારણ અથવા અલ્પ કારણસર પણ જેમનો ક્રોધ વારંવાર ભભૂકી ઊઠે છે તે તપસ્વી હોય કે યોગી હોય ગમે તે હોય તે પામર માત્ર છે અને દયાને પાત્ર છે.

મોહની બે શાખા: રાગ અને દ્વેષ

ક્રોધનું મૂળ કારણ લાગણીઓને ઠેસ છે તે વાત પૂર્વે કહી. લાગણીઓનું મૂળ મોહ છે એમ પણ કહ્યું. મોહ એક એવું વૃક્ષ છે જેના થડમાંથી જ બે પ્રચંડ શાખાઓ વિભાજિત થઈ છે. એકનું નામ રાગ અને બીજાનું નામ દ્વેષ છે. રાગને મક્કમતાનું રૂપ આપવા માટે તેનો પ્રતિયોગી ગુણ દ્વેષ જરૂરી છે. દ્વેષ રાગનું રક્ષણ કરે છે. જો દ્વેષ ન હોય તો રાગ પ્રસરી જઈને દુર્બળ થઈ જાય. રાગ આકર્ષણ જગાવે તો દ્વેષ ઘૂણા જગાવે છે. માનો કે તમને ધર્મ પ્રત્યે રાગ છે તો અધર્મ પ્રત્યે દ્વેષ થવો જ જોઈએ. તમને નિર્વ્યસની જીવન પ્રત્યે રાગ છે તો વ્યસની જીવન પ્રત્યે દ્વેષ થવાનો જ. આવી જ રીતે તમને શીલ પ્રત્યે તીવ્ર રાગ છે તો કુશીલ પ્રત્યે દ્વેષ થવાનો જ. જીવનની પ્રાથમિક કક્ષામાં આ પ્રકારનું રાગદ્વેષ વ્યક્તિનું ઘડતર તથા રક્ષણ કરે છે. માતા બાળકને ગંધાતી વસ્તુના સ્પર્શ પ્રત્યે “છી...છી...છી...” કહીને દ્વેષ જન્માવે છે, જેથી બાળક ગંધાતી વસ્તુના સ્પર્શનો ત્યાગ કરે છે. આવી જ રીતે માંસાહાર, મદ્યપાન, ગાળાગાળી વગેરે પ્રત્યે પણ દ્વેષ કરવામાં આવે છે. આ દ્વેષ ઘૂણા બનીને આ અનિષ્ટ વસ્તુઓથી વ્યક્તિનું યુવાવસ્થામાં અથવા અન્ય અવસ્થામાં રક્ષણ કરે છે.

ઘૂણાનું કવચ

પ્રાથમિક જીવનમાં અનિષ્ટોથી બચવા ઘૂણાનું કવચ પણ જરૂરી છે. સમજણના શાણપણ કરતાં પણ આ કવચ વધુ રક્ષણનું કામ કરી શકે છે. જીવન જ્યારે પ્રૌઢતાએ પહોંચે ત્યારે આવા કવચની જરૂર ન રહે. એક પ્રૌઢ વ્યક્તિ, દારૂડિયા-જુગારિયા વચ્ચે રહીને તેમની સાથે મૈત્રી રાખીને પણ નિર્દોષ રહી શકે, પણ એક કિશોર કે યુવાન કાચી વયમાં પોતાને નિર્દોષ રાખી શકશે તેવું ન કહી શકાય. જેમ પ્રાથમિક જીવન માટે માતા-બાળકનો મોહ જરૂરી છે, તેમ રાગ-દ્વેષ પણ જરૂરી છે. જેણે લાગણીઓની સૃષ્ટિ રચી છે, તેણે જ રાગદ્વેષની પ્રતિક્રિયા પણ રચી છે. માનવજાતમાં રાગદ્વેષની તીવ્ર લાગણીઓ વિકસી હોવાથી તેનું જીવન પશુજીવન કરતાં તદ્દન જુદું પડી જાય છે.

લાગણીઓની તીવ્રતા

એક પશુ નર અથવા માદા-કામના તીવ્ર આવેગ પૂરતાં એકબીજાની ઝંપના કરે છે, આવેગ પૂરો થતાં જ તે ઝંપના સમાપ્ત થઈ જાય છે. આવેગ પૂરો કરવા માટે પણ તેમની કોઈ ચોક્કસ પસંદગી નથી. જે તે ગમે તે ચાલી શકે છે, કારણ કે તેમની રાગાત્મક લાગણીઓ તદ્દન ઓછી છે. જ્યારે બીજા બાજુ માનવની લાગણીઓ તીવ્ર હોવાથી રાગદ્વેષનું પ્રમાણ પણ ઘણું મોટું બની જાય છે. આ જ પાત્ર હોવું જોઈએ. આ પાત્ર સિવાય બીજું કોઈ સોને મઢેલું હોય તો પણ તે સ્વીકાર્ય નથી. નિશ્ચિત પાત્ર મેળવવા જીવનભરની પ્રતીક્ષા માણસ કરે છે. પોતાનું પાત્ર ખોઈ નાખવાની દશાનો આઘાત તેને માટે અસહ્ય બને છે એટલે આત્મહત્યા, ગૃહહત્યા, કુટુંબહત્યા, ધનહત્યા, આબરૂહત્યા, ધર્મહત્યા જેવી અસાધારણ ઘટનાઓ તે ઘટાવી શકે છે. આ ઊથલપાથલનું મૂળ તીવ્ર લાગણીઓ છે. આ લાગણીઓ ઈતિહાસ સર્જે છે. જસમા ઓડણ સિદ્ધરાજ જેવા રાજધિરાજની લાગણીને ઠોકર મારી શકે છે. જો તેને પોતાના ઓડ પ્રત્યે તીવ્ર રાગ ન હોત તો તે સિદ્ધરાજ પ્રત્યે તીવ્ર દ્વેષ ન કરી શકત. એક તુરંચ મજૂરાણ એક

સમ્રાટના આમંત્રણને ઠોકર મારવાની શક્તિ ક્યાંથી લાવી? એ ઠોકરના પરિણામે ભલે તેણે પોતાનો ઓડ ગુમાવ્યો, ભલે તેને ચિતા ઉપર ચઢી જવું પડ્યું, પણ તેણે રાજની ઈચ્છા આગળ મચક કેમ ન આપી? પશુતાથી ઉન્નત જીવનનો આ જ દાખલો છે. પશુઓ ઈતિહાસ નથી સર્જી શકતાં, જ્યારે માણસ ઈતિહાસ સર્જી શકે છે. જે કામ જસમાએ કર્યું કે ચિતોડની પત્નિનીએ કર્યું તે કામ કરણઘેલાની કમળાદેવી કેમ ન કરી શકે? પરિસ્થિતિને અધીન માણસ ત્યારે થતો હોય છે, જ્યારે પરિસ્થિતિની સામે લડવાનું બળ તેની પાસે નથી રહેતું. આ બળનો મૂળ સ્ત્રોત લાગણીઓ છે. રાજસ્થાનના બીજા રાજાઓ પરિસ્થિતિવશ અકબરને અધીન થયા પણ એ જ પરિસ્થિતિ તેથી પણ વિકટ હોવા છતાં પ્રતાપ અધીન ન થયો કારણ કે પ્રતાપ પાસે પોતાનું રાજ્ય તથા કુળની તીવ્ર લાગણીઓ હતી. એ લાગણીઓએ તેને પ્રચંડ બળ આપ્યું. “ફના થઈ જઈશ પણ સિસોદિયાની બહેન-દીકરીને મોગલોના હરમમાં નહિ જવા દઉં.” તેની ફનાગીરી એ જ ઈતિહાસ છે, એ જ અમરતા છે. ખરેખર તો પ્રતાપની તુલનામાં જોધપુર જયપુરના રાજાઓ ઘણાં યુદ્ધો પરાક્રમપૂર્વક લડ્યા પણ તે મોગલોના નોકર તરીકે તેમની આજ્ઞા પ્રમાણે લડ્યા. એટલે તેઓ ઐતિહાસિક ‘હીરો’ ન થઈ શક્યા.

આવી જ તીવ્ર લાગણીઓથી શેણી-વિજાણંદ, શીરીન-ફરહાદ કે લયલા-મજનૂ જેવી બલિદાનભરી પ્રેમગાથાઓ નિર્મિત થતી હોય છે. પશુપક્ષીઓમાં આટલી તીવ્ર અને સ્થાયી લાગણીઓ જોવા નથી મળતી. એટલે તેમના જીવનની વ્યાખ્યા અને માનવજીવનની વ્યાખ્યામાં આકાશપાતાળનું અંતર છે.

*

10. લાગણીઓની સૃષ્ટિ- 1

ત્યાગ

પ્રેમનું પૂર્વરૂપ રાગ છે. ગમે તેવા સુક્રિયાણા શબ્દોથી પ્રેમની વ્યાખ્યા કરવામાં આવે તો પણ તે રાગનું જ પરિષ્કૃતરૂપ છે, પરિષ્કૃત એટલા માટે કે સ્વાર્થ અને સ્વેચ્છાનું જેમ જેમ વધુ ને વધુ વિલીનીકરણ થતું જાય તેમ તેમ પ્રેમતત્ત્વ વધુ ને વધુ પરિષ્કૃત થતું જાય. પોતાના પ્રિયપાત્રનાં સુખ અને ઈચ્છાને પૂરાં કરવામાં જ જ્યારે વ્યક્તિને સુખાનુભૂતિ થવા લાગે ત્યારે પ્રેમનું પ્રાગટ્ય થયું કહેવાય. પ્રેમ બધા જ ગુણોની પરાકાષ્ટા અને સર્વોત્તમ ઉત્સર્ગ છે. ત્યાગ અને બલિદાનની પ્રચંડ શક્તિ પ્રેમમાં રહેલી છે. ત્યાગ એ ગુણ નથી પણ ક્રિયા છે. પાસે કશું ન રાખવું એ ત્યાગ નથી, પણ અપરિગ્રહ છે. સાધુ થવાની પ્રક્રિયા ત્યાગના ખોટા અર્થથી થરૂ થઈ છે. એક ધનાઢ્ય વ્યક્તિ વરઘોડે ચઢીને સોના-ચાંદીના સિક્કા ઉછાળી ત્યાગી બને. લોકો તેના ત્યાગનો જ્યજ્યકાર કરે અથવા પોતે જ્યજ્યકાર કરાવડાવે. પણ બીજા જ દિવસથી તે યાચક બની જાય. અન્ન-વસ્ત્ર અને પોસ્ટકાર્ડ જેવી વસ્તુઓ માટે પણ તેને યાચના કરવી પડે. એને લોકો ત્યાગ કહે છે. ખરેખર તો સાધુ થતાં પહેલાં તે સાચો ત્યાગી હતો, પોતાની શક્તિથી મેળવેલું દ્રવ્ય વગેરે એ બીજા માટે ત્યાગતો હતો. ઓછામાં ઓછું પોતાનો રોટલો તો એ ખાતો હતો, પણ હવે બધું જ પારકું. પ્રભાવ પ્રમાણે કોઈ ગૌરવથી આવશ્યકતાઓ મેળવે તો કોઈ લાચારીથી મેળવે, પણ મેળવવાનું પારકા પાસેથી. આ સાચો ત્યાગ નથી.

સાચો ત્યાગ લક્ષમણનો છે, જેણે ભાઈ માટે વનવાસી થવાનું સ્વીકાર્યું. સાચો ત્યાગ ભરતનો છે, જેણે મળેલી ગાદીનો અસ્વીકાર કરી, રામની પાદુકાને સ્થાપિત કરી. સાચો ત્યાગ ઊર્મિલાનો છે, જેણે પોતાના પતિને ચૌદ વર્ષ માટે મોટા ભાઈની સેવામાં જવા દીધા. સાચો ત્યાગ સીતાનો છે, જેણે રાવણની સુવર્ણલંકાને ઠોકર મારી, રામના વિરહમાં ઝૂરતી રહી. સાચો ત્યાગ ભામાશાનો છે, જેણે પ્રતાપના ડૂબતા જહાજને પોતાની અઢળક સંપત્તિ આપીને બચાવી લીધું. સાચો ત્યાગ એક ભાઈનો છે, જેણે પોતાના મોટાભાઈને કિડની આપી જીવન બચાવી લીધું. જ્યારે એક વ્યક્તિ બીજી વ્યક્તિને બદલાની અપેક્ષા વિના કાંઈક આપે છે, ત્યારે તેને ત્યાગ કહેવાય છે. જે આપી શકે તેવી સ્થિતિ જ ખોઈ બેઠો છે, તેને ત્યાગી ન કહેવાય. પરિષ્કૃત પ્રેમ અને સાચી શ્રદ્ધા હોય ત્યાં જ સાચા ત્યાગનાં દર્શન થઈ શકે.

ત્યાગનું મૂળ: પ્રેમ, શ્રદ્ધા અને કરુણા

પ્રેમ સ્થાયી તત્ત્વ નથી, કારણ કે લાગણીઓથી તેનો જન્મ થાય છે. લાગણીઓની સ્વયં ભરતી-ઓટની જેમ વધઘટ થયા કરતી હોય છે, એટલે પ્રેમસંબંધોને જો ડહાપણ, સમજણ, ક્ષમા, સહનશક્તિ વગેરેનો સાથ ન હોય તો તેને તૂટી જતાં વાર નથી લાગતી. અનિચ્છાએ છૂટવું દુઃખદાયી છે, પણ તૂટવું તો અત્યંત પીડાકારી છે. બે પાત્રો ધાર્મિક, સામાજિક, આર્થિક, કૌટુંબિક વગેરે કારણોસર એકબીજાથી છૂટાં પડે છે, તેમને છૂટા પડવું પડે છે, તે દુઃખદાયી તત્ત્વ છે, પણ વિરહના રૂપમાં તેમનું પ્રેમતત્ત્વ અખંડ રહીને તેમને જોડી રાખે છે. વિરહ એ પ્રેમની પરાકાષ્ટામય સ્ફૂર્તિ છે, જ્યાં સોળે કળાએ પ્રેમ ખીલી ઊઠે છે! જેનો વિરહ ન થાય તેનો પ્રેમ હોય જ નહિ. પણ બે પાત્રો સાથે રહીને પણ તૂટેલી દશા ભોગવે છે, અર્થાત્ હૃદયભગ્નતા અનુભવે છે, તે મહાવ્યથા છે. તૂટેલું હૃદય માત્ર વ્યથા જ નહિ, મહાવ્યથા અનુભવે છે.

જેણે આવી તીવ્ર લાગણીઓની સૃષ્ટિ કરી છે, તે ઈચ્છે છે કે માનવ કવિ બને, સાહિત્યકાર બને, કલાકાર બને, ઈતિહાસ-નિર્માતા બને. આ બધું ત્યારે જ શક્ય છે જ્યારે તેની લાગણીઓને બંને બાજુની તીવ્ર સંવેદના થઈ હોય. કોઈએ ઠીક જ લખ્યું છે કે ‘વિયોગી હોગા પહલા કવિ.’ આ સ્થિતિએ માનવજાતને કાવ્યો, મહાકાવ્યો અને બીજું બધું કેટકેટલું આપ્યું! જો લાગણીઓ ન હોત, જો પ્રેમ ન હોત તો માનવજાત સાહિત્ય વિનાની રહી જાત. કદાચ ઈતિહાસ વિનાની બની જાત, સરજનહારની ઈચ્છા છે કે તે એક એવી જાતની સૃષ્ટિ કરે, જે (માનવજાત) પોતાની સૃષ્ટિની પણ અદ્ભુત રચના કરે. સંગીત, સાહિત્ય, કલા, સાહસ વગેરે

અનેક ક્ષેત્રોમાં માણસે જે અદ્ભુત સૃષ્ટિ કરી છે, તેની પાછળનું પ્રેરકબળ તો તેની લાગણીઓ અને આવેગો છે.

ત્યાગની ભવાઈ

પૂર્વે કહ્યું તેમ સાચો ત્યાગ માણસને દીપાવે છે અને ધન્ય બનાવે છે. એ ત્યાગનું મૂળ પ્રેમ, શ્રદ્ધા અને કરુણા છે, પ્રેમથી જ મા બાળકને ઉછેરી શકે છે. પ્રેમથી જ નરનારી પતિપત્ની બનીને જીવનભર એકબીજાને હૂંફ આપી શકે છે. પ્રેમનું વિશાળ અને અપરાજિત સામ્રાજ્ય ચારે તરફ જોઈ શકાય છે. જે લોકો આસક્તિ છોડવા, મારાપણું છોડવા, કોઈ કોઈનું સગું નથી તેવું કહીને સૌને છોડવાની કથાઓ સંભળાવે છે, તે લોકો પણ તીવ્ર ઈચ્છા ધરાવે છે કે ‘લોકો મને ચાહે, મારા શિષ્યો, અનુયાયીઓ અને ચાહકોની સંખ્યા વધે.’ કેટલીક વાર તો ત્યાગના નામે આંધળો રાગ ઊભો કરાતો હોય છે. લોકો ઘર-બાર, પતિ-પત્ની, માતા-પિતા, સંતાન, ધંધો-રોજગાર વગેરે બધું છોડીને-છોડાવીને ગુરુને જક્કી રીતે વળગતા હોય છે. ગુરુ અને શિષ્ય, બંને પક્ષે ફરી પાછું એ જ પ્રકારનું મમત્વ, પ્રેમ, રાગ, દ્વેષ વગેરેનું નિર્માણ થતું હોય છે. પ્રેમનો વિરોધ કરીને પણ અંતે તો માણસ પ્રેમ જ ઝંખે છે. કોઈ ત્યાગી એવો ઉપદેશ નથી આપતો કે ‘મને યાદ ન કરશો, મારું નામ ન લેશો. મારું ચિત્ર ન રાખશો. મારી સમાધિ ન કરશો અને કદાચ કોઈ ગાંડાએ કરી હોય તો દર્શન કરવા ન જશો.’ પણ તથાકથિત સંસારના તીવ્ર ત્યાગી ગણાતા લોકો, પોતાના અનુયાયીઓ પોતાને જ સતત યાદ કરતા રહે, પોતાનું નામ લેતા રહે, એટલા માટે પોતાની જાતે પોતાનાં ચિત્રો આપે છે; લોકોટો બનાવડાવે છે, પૂજામાં ચિત્ર રખાવે છે, પોતાનું નામ જપાવે છે, પોતાની સમાધિ કરવાની પ્રેરણા આપે છે તથા સમાધિએ દર્શન કરવાની પણ પ્રેરણા આપે છે. આ બધાનો તો એ અર્થ થયો કે તમે બધાની સાથેના મમત્વનો ત્યાગ કરો, પણ મારી સાથે દૃઢ મમત્વ કરો. એવું આંધળું મમત્વ કરો કે માત્ર મારા થઈ જાઓ. આ ત્યાગીઓની મોહભરેલી વ્યક્તિપૂજા છે. આ સાચો ત્યાગ નથી, પણ ત્યાગની ભવાઈ છે. ક્યાંક નાની તો ક્યાંક મોટી પણ છે એ ભવાઈ. ભવાઈ એ ઈતિહાસ નથી, ઘટના નથી, માત્ર મનોરંજન છે. કદાચ, પ્રજાને ગેરમાર્ગે દોરનારું મનોરંજન પણ હોઈ શકે.

મા ત્યાગી છે, ધરતી ત્યાગી છે, વહેતી નદી ત્યાગી છે, આંબાનું વૃક્ષ ત્યાગી છે, કારણ કે એ બધાં કશા જ બદલાની અપેક્ષા રાખ્યા વિના પોતાનું સામર્થ્ય બીજાનાં સુખો માટે ઉત્સર્ગ કરે છે!

તર્કયુક્તિ અને શ્રદ્ધા

જે સરજનહારે બુદ્ધિતત્ત્વનું નિર્માણ કર્યું તે જ સરજનહારે બુદ્ધિના બે છેડા બનાવ્યા, એકનું નામ તર્ક-યુક્તિ અને બીજાનું નામ શ્રદ્ધા. પશુઓ પાસે બુદ્ધિ છે, પણ તાર્કિકતા બહુ થોડી છે. પોતાનો ખોરાક મેળવવા કે પોતાનું રક્ષણ કરવા જેટલી તાર્કિકતા તો તેમનામાં છે, પણ સૂર્ય-ચંદ્ર, સમુદ્ર-પર્વતો વગેરેનાં રહસ્યો જાણવા-પામવાની તાર્કિકતા તેમની પાસે નથી. એટલે એમને શ્રદ્ધાની પણ જરૂર નથી. માણસ પાસે પ્રચુર બુદ્ધિતત્ત્વ છે. તાર્કિકતાના જોરે તે બ્રહ્માંડોનાં રહસ્યોને શોધી શકે છે. તેની પાસે અસીમ તર્કશક્તિ છે એટલે તેને શ્રદ્ધાની પણ જરૂર છે. જેમ અસીમ કામવૃત્તિ સંયમ વિના વિનાશ નોતરી શકે છે, અસીમ તર્કશક્તિ શ્રદ્ધા વિના અસ્થિરતા સર્જી શકે છે. વ્યક્તિના આંતરિક જગતને સ્થિરતા પ્રાપ્ત થાય તો જીવન ચક્રોળ બની જાય. સ્થિરતાનો અર્થ જડતા યા સ્થગિતતા નથી, પણ એક એવી ભૂમિકા છે, જ્યાં વ્યક્તિ શાંતિ તથા તૃપ્તિના ઓડકાર લઈ શકે, સાથે સાથે વૈચારિક વિકાસ પણ સાધી શકે. આવી ભૂમિકા અપાવનાર તત્ત્વનું નામ શ્રદ્ધા છે. માત્ર માણસમાં જ જોવા મળતો આ ગુણ માણસની બહુ મોટી શક્તિ છે. પ્રેમ અને શ્રદ્ધાની બે પાંખોથી જીવન ગગનવિહારી બની શકે છે. જેની આ બંને પાંખો કપાઈ ગઈ હોય છે, તે ધરતી ઉપર પછડાયેલા પાંખ વિનાના પક્ષીની માફક માત્ર તરફડિયાં જ મારતા રહે છે, જીવનની દિવ્યતા તેઓ ભાગ્યે જ પ્રાપ્ત કરી શકે છે. કોરી તાર્કિકતાનો કોઈ ઈતિહાસ નથી, કોઈ નિર્માણ પણ નથી. નિર્માણ તો પ્રેમ અને શ્રદ્ધામાંથી જન્મ લે છે. તાજમલાલ અને ભવ્ય મંદિરો તેનાં પ્રમાણ છે.

વધુ જરૂરી છે શ્રદ્ધા

જીવનમાં તાર્કિકતા જરૂરી છે, પણ તેથી પણ વધુ જરૂરી શ્રદ્ધાતત્ત્વ છે. તાર્કિકતા પ્રત્યેક વ્યક્તિને પ્રાપ્ત થઈ નથી હોતી. પણ શ્રદ્ધા તો લગભગ બધી જ વ્યક્તિઓને મળી હોય છે. નાસ્તિકો પણ જ્યારે કટ્ટર અને આક્રમણ વલણોવાળા બને છે, ત્યારે તેમને પણ પોતાના પ્રકારની શ્રદ્ધા થઈ જતી હોય છે. મતપ્રવર્તક, વિવેચક તથા પ્રચારક પ્રત્યે તેમના મનમાં પણ સત્યતાની શ્રદ્ધા થઈ જતી હોય છે, અશ્રદ્ધાની પણ શ્રદ્ધા હોય છે. જેમ અતિ ધાર્મિક વ્યક્તિ આંખ મીંચીને માન્યતાઓને સ્વીકારી લે છે તેમ અશ્રદ્ધા જ જેની શ્રદ્ધા છે, તેવા લોકો આંખ મીંચીને પ્રત્યેક માન્યતાને નકારી કાઢે છે. નકારવા માટે તાર્કિકતાને કામે લગાડે છે, પણ એ જ તાર્કિકતાને પોતાના મનને જાંચવા કામે નથી લગાડતા તે તો માની લેવાની વાત છે. આસ્તિક અને નાસ્તિક બંને પક્ષે કેટલીક વાતો માત્ર માની લેવાની હોય છે, કારણ કે માત્ર બુદ્ધિથી જીવનની પૂરી વ્યાખ્યા કરી શકાતી નથી. એક માણસ ગમે છે અને બીજો માણસ તેના કરતાં પણ વધુ સુંદર હોવા છતાં દીઠો નથી ગમતો, તેનું કારણ બુદ્ધિથી નહિ, હૃદયથી જ જાણી શકાશે. પ્રેમ અને શ્રદ્ધા હૃદયના ગુણો છે, જે બુદ્ધિના ગણિતને ઘણી વાર વામન બનાવીને વિરાટ રૂપ ધારણ કરી લેતા હોય છે. ખાસ કરીને ઝઝૂમવાની, ટકી રહેવાની, ફના થવાની અને બલિદાન દેવાની શક્તિ પ્રેમ અને શ્રદ્ધામાંથી પ્રગટતી હોય છે.

બુદ્ધિવિકાસ સાથે હૃદયવિકાસ જરૂરી

માણસને બૌદ્ધિક વિકાસની અસીમ તકો પ્રાપ્ત થઈ છે, પણ જો તેની સાથે હાર્દિક વિકાસ પણ ન કરી શકાય તો માણસ મોટો રોબોટમાત્ર બની જાય એટલે સરજનહારે તેને હૃદયના ગુણો (લાગણીઓ)થી પણ ભરપૂર બનાવ્યો છે. કોઈ પગપાળો સંઘ યાત્રાએ જતો હોય, તેનું નિરીક્ષણ કરજો તો કેટલાક શ્રદ્ધાળુઓ પગે ફોલ્લા પડેલા, વાના દર્દથી થાકેલા પણ એક એક પગલું મક્કમતાથી મૂકતા જતા જોઈ શકાશે. તેમના ચહેરા ઉપર વેદના નથી, ત્રાસ નથી, પણ તેજ છે. પોતાના ઈષ્ટદેવની શ્રદ્ધાની આભાથી તે ચમકે છે. જો ત્રાસ હોત તો એ ક્યારનાય વાહનમાં બેસી ગયા હોત. ‘દર્શન કર્યા પછી જ પાણી પીશ’, એવી દૃઢતાથી તેઓ હસતા હસતા ભૂખ્યા-તરસ્યા રહી શકે છે. યાત્રાળુઓના સંઘમાં કેટલાક ગમ્મત કરવા, મોજમજા કરવા પણ જોડાય છે. માત્ર તેમને જોઈને જ જો બધા પ્રત્યે ઘૂણા કરવામાં આવે તો તે નિરીક્ષણદોષ છે, દોષદૃષ્ટિમાંથી જન્મેલો આ દોષ વ્યક્તિના જીવનને ઘૂણાથી ભરી દેશે.

બુદ્ધિ-હૃદયનું સંતુલન

બગીચામાં માત્ર ફૂલો જ નથી હોતાં, સુકાયેલાં ડાળખાં તથા કાંટા પણ હોય છે, પણ બગીચાનો આનંદ તો ફૂલ જોનારને મળતો હોય છે. અને ફૂલને માત્ર હૃદયથી જ માણી શકાય છે. હા, તેના ઉપર પ્રયોગ કરવા હોય તો તેને પ્રયોગશાળામાં લઈ જઈ શકાય, પણ ત્યાં તે પદાર્થમાત્ર છે. તેને ક્ષત, વિક્ષત કરવામાં આવશે. કારણ કે તેનું પૃથક્કરણ કરવાનું છે. જીવન પણ આવી જ રીતે બે ભાગમાં વહેંચાયેલું રહે છે. એક માત્ર બૌદ્ધિક પૃથક્કરણવાળું અને બીજું હૃદયની લાગણીઓવાળું. બન્નેનું યથાયોગ્ય સંતુલન કરવું એ જીવનસાધના છે.

જેમ પ્રેમ ન હોત તો માનવજાતનું શું થાત? — એ પ્રશ્ન આપણને થયરાવી મૂકે છે, તેમ શ્રદ્ધા ન હોત તો શું થાય? — એ પ્રશ્ન પણ થયરાવી મૂકે છે. બુદ્ધને કોના ઉપર શ્રદ્ધા હતી તે તો આપણે કદાચ ન કહી શકીએ, પણ બૌદ્ધો, બુદ્ધ વિના રહી ન શકે, હયમયી જાય. કારણ કે પ્રત્યેક વ્યક્તિ બુદ્ધ નથી. હા, પ્રત્યેક વ્યક્તિથી બૌદ્ધ થઈ શકાય. શ્રદ્ધા વિના શું બૌદ્ધ થઈ શકાય? ના. એટલે બુદ્ધની પ્રતિમાનાં દર્શન કરતા કોઈ શ્રદ્ધાળુને જોજો, તેના ચહેરા ઉપર શ્રદ્ધાની, સાત્ત્વિકતાની લહેરોને જોજો. તે જ્યારે માથું નમાવે કે દંડવત્ કરે ત્યારે જોજો. તેને કેટલી શાન્તિ અને સ્વસ્થતા મળે છે!

દુનિયા નાસ્તિક નહિ થાય

હજારો પ્રયત્નો પછી પણ દુનિયા કદી પણ નાસ્તિક નહિ થાય. કારણ કે દુનિયા બનાવનારે શ્રદ્ધા બનાવી છે. ઈમાન બનાવ્યું છે. વિશ્વાસ બનાવ્યો છે. જેમ પ્રેમ ત્યાગને જન્માવે છે, તેમ શ્રદ્ધા પણ ત્યાગ, સેવા અને સમર્પણને જન્માવે છે. પોતાનાં

વ્યક્તિગત સુખો તથા વ્યક્તિગત મહેચ્છાઓને છોડીને દેવળમાં, મંદિરોમાં, સેવાસંસ્થાઓમાં જે લોકો દુખિયાં માણુસોની સેવા કરે છે, તે માત્ર શ્રદ્ધાના જોરે જ કરી શકે છે, જેમની પાસે આવું જોર નથી હોતું તે દેખાદેખી થોડો સમય તો સેવાપ્રવૃત્તિમાં જોડાય, પણ લાંબું ટકી ન શકે. રક્તપિત્તિયાને જીવનભર મલમ ઘસનાર સાધવીઓની પાસે જો આ બળ ન હોત તો તે કદાચ છેલબટુકોની પૂતળીઓ બની ગઈ હોત. એ ભયંકર ચેપીરોગના રોગીઓને સમર્પિત થઈ છે, શ્રદ્ધાના જોરે. મધર ટેરેસાનું આ વાક્ય કેટલું શક્તિશાળી છે! ‘મારું સર્વસ્વ છીનવી લો, પણ મારી શ્રદ્ધાને રહેવા દો.’

*

11. લાગણીઓની સૃષ્ટિ- 2

શ્રદ્ધા

પ્રેમ અને શ્રદ્ધા એ માનવજાતને કુદરતની સૌથી મોટી બક્ષિસ છે. પ્રેમ રાગનું પરિષ્કૃત રૂપ છે, તો શ્રદ્ધા વિશ્વાસની પરાકાષ્ટા છે. માત્ર ધર્મ અને અધ્યાત્મમાં જ શ્રદ્ધાની જરૂર હોય તેવું નથી, પ્રત્યેક બાળકને જીવનનો વિકાસ કરવા માનાં વાક્યોમાં શ્રદ્ધા કરવી જ પડતી હોય છે. વગર દલીલે તે ઘણું ઘણું માની લેતો હોય છે. પાપ અને પુણ્યના નિર્ણયોમાં જ સંભળાવતી હોય છે, ચોરી કરવાથી કે જૂઠું બોલવાથી પાપ લાગે તે સ્વતઃસિદ્ધ સિદ્ધાન્ત બાળક સ્વીકારી લેતો હોય છે. “પણ કેમ પાપ લાગે? પુણ્ય કેમ ન લાગે?” એવી રક્તક એ નથી કરતો. કારણ કે મા ઉપર તેને વિશ્વાસ છે, શ્રદ્ધા છે અને પછી તે કેટલીક વાર ચોરીથી બચી જાય છે. પરાઈ વસ્તુ જોઈને મન તો લલચાય છે, પણ “પાપ લાગે”નો સંસ્કાર તેને ચોરીથી બચાવી લે છે. પ્રત્યેક વ્યક્તિ આજન્મ બાળક છે, ભલે તેની કક્ષાઓ ઊંચીનીચી હોય. એટલે પ્રત્યેક વ્યક્તિને આજન્મ એક એવી માતાની જરૂર રહે છે, જે તેનામાં સાંસ્કારિક બળ સ્થિર કરે. આ બળના જોરે તે ઉત્તમ પુરુષ બની શકશે. પરાયું ધન, પરાયી સ્ત્રી, હિંસા, કૂરતા, છળકપટ, આ બધું ત્યાજ્ય છે. પ્રાણાન્તે પણ મારાથી એ ગ્રાહ્ય નહિ બને એ દૃઢતા આપનારી કાયમી મા તે શ્રદ્ધા છે.

પ્રત્યેક નિર્મિતિની માફક શ્રદ્ધા પણ જો યોગ્ય સ્થળે અને ઉચિત માત્રામાં ન રહે તો હાનિકારક બની શકે છે. શ્રદ્ધાનો અતિરેક એ અતિશ્રદ્ધા છે. વ્યક્તિવિશેષમાં તે જોઈ શકાય છે, તેથી વ્યક્તિવિશેષને વિશિષ્ટતા પ્રાપ્ત થઈ શકે છે પણ પૂરી પ્રજા માટે તો પ્રમાણસરની યોગ્ય શ્રદ્ધા જ હિતાવહ બને છે. શ્રદ્ધા જ્યારે બુદ્ધિવિરુદ્ધ, સદાચારવિરુદ્ધ અને કલ્યાણવિરુદ્ધ બને છે ત્યારે તે અંધશ્રદ્ધા બને છે. મોટા ભાગે ખોટી વ્યક્તિમાં, મોટા ગ્રંથોમાં કે ખોટાં સ્થળોમાં આવી શ્રદ્ધા બંધાતી હોય છે. ચમત્કારોની તેમાં મૂળભૂત અપેક્ષા રહેતી હોય છે. આ અનર્થકારી અંધશ્રદ્ધાથી બચવું જોઈએ તથા પ્રજાને બચાવવી જોઈએ.

સ્મૃતિ

કુદરતી રચનાની એક અજાયબી-સ્મૃતિ છે. પ્રાણીમાત્રમાં સ્મૃતિતત્ત્વ જોઈ શકાય છે. પશુપક્ષીઓમાં તે સીમિત પ્રમાણમાં છે, કારણ કે તેમની અનુભૂતિ અને દુનિયા સીમિત છે. પણ માનવી પાસે સ્મૃતિના અમાપ ભંડાર ભર્યા પડ્યા છે. આપણે જે કંઈ અનુભવીએ છીએ તે યાદ રહી જાય છે. મગજના કોઈ ખૂણામાં તેની છાપ પડી જાય છે, અસંખ્ય છાપોની ફાઈલો નાના સરખા મગજના નાના સરખા ભાગમાં ખડકાયેલી રહે છે. સમય સમય ઉપર આ વિશાળ ફાઈલોમાંથી જોઈતી, વગર જોઈતી ફાઈલો-સ્મૃતિઓ-અંતઃપટલ ઉપર ઊપસી આવે છે અને વ્યક્તિ સુખી-દુઃખી થયા કરે છે.

એક ક્ષણ માટે આપણે વિચારીએ કે સ્મૃતિતત્ત્વ જ ન રચાયું હોત તો? સ્મૃતિ વિનાના જીવનની કલ્પના પણ કરી શકાય નહિ. માત્ર અનુભવોથી જીવનવ્યવસ્થા થઈ શકે નહિ. એકબીજાને ઓળખવાં, સમજવાં, ભલાબૂરાનો નિર્ણય કરવો, આ બધું અનુભૂતિ પછીના સમયમાં સ્મૃતિ દ્વારા ચિંતન-મનન કરીને થતું હોય છે. મગજની એકાદ ઝીણી નસ રક્તનું ભ્રમણ અટકાવી દે, તો પણ ઘણાની સ્મૃતિ સમાપ્ત થઈ જતી હોય છે. મરતા માણસોમાંથી પણ ઘણા લોકો સ્મરણશક્તિશૂન્ય થઈ જતા હોય છે. તેમની દયનીય દશા જોઈને પીડા થતી હોય છે. જીવન ભૌતિક તત્ત્વોથી સંબદ્ધ છે, પણ પ્રત્યેક ભૌતિક કણમાં કોઈ છુપાયેલી ચેતના ડોકિયું કરતી જોઈ શકાય છે. સ્મૃતિ પણ ચેતનાની સાબિતી નથી શું? કેલ્ક્યુલેટર કે કમ્પ્યુટર પણ ત્યાં સુધી જ સ્મૃતિતત્ત્વને જાળવી શકે છે, જ્યાં સુધી તેનામાં વિદ્યુતપ્રવાહ વહેતો હોય; સેલ કાઢી લેતાં જ સ્મૃતિનો સ્ટોરેજ નષ્ટ થઈ જાય છે. આપણી સ્મૃતિ માટે પણ ક્યાંક કોઈએ સેલ ગોઠવેલો છે. ભલે તે જોઈ ન શકાય. કેલ્ક્યુલેટરનો સેલ પણ ક્યાં દેખાય છે? હા, તેનું કાર્ય દેખાય છે. કાર્ય જ સેલના અસ્તિત્વનું પ્રમાણ નથી શું?

સ્મૃતિઓ પણ સૌની સરખી નથી. એક વ્યક્તિને ઘણુંબધું યાદ છે. તે વસ્તુને તરત જ યાદ કરી શકે છે. તેની સ્મૃતિને જોઈને

નવાઈ લાગે છે. બીજી તરફ એક બીજો માણસ છે જેને મહામહેનતે પણ ખાસ કંઈ યાદ રહેતું નથી. તેને પોતાની સ્મૃતિહીનતા ઉપર દુઃખ થાય છે. ક્યાં તત્ત્વોથી બની છે આ સ્મૃતિ? એ તત્ત્વોને આરોપિત કરીને ઢગલાબંધ સ્મૃતિ પ્રાપ્ત કરવાનું હજી તો શક્ય બન્યું નથી.

વિશ્વની રચનાનું નિરીક્ષણ એ દૃષ્ટિએ મહત્ત્વનું નથી કે ફલાણી વસ્તુ ફલાણું કાર્ય કરે છે પણ રચનાનું મહત્ત્વ એ દૃષ્ટિએ જોવાનું છે કે જો ફલાણી વસ્તુ હોત જ નહિ તો વિશ્વ કેવું હોત! વસ્તુના અસ્તિત્વથી ઘણી વાર તેનું મહત્ત્વ નથી સમજાતું, પણ વસ્તુના અભાવથી તેનું મહત્ત્વ સ્પષ્ટ થઈ જાય છે. જો મારામાં સ્મૃતિતત્ત્વ ન હોત તો આ લેખ ન લખી શક્યો હોત. મારા મસ્તિષ્કના કોઈ એકાદ ખૂણામાં ઢગલાબંધ સ્મૃતિઓ સંગ્રહાયેલી છે. સુપર કમ્પ્યુટર જેમ એકસાથે સેંકડો ફંક્શનની વિગતો અત્યંત ઝડપથી આપે છે અને તે બધામાંથી નિયંત્રણ દ્વારા જરૂરી એવી એક નિશ્ચિત ડેટા તૈયાર કરી શકાય છે તેવી જ રીતે મારા મસ્તિષ્કમાં પણ સેંકડો ફંક્શનો છે તે બધામાંથી એક નિયંત્રિત ડેટા તૈયાર થતી હોય છે. એ ડેટા જ આ લેખ લખાવે છે. કેટલી નવાઈ છે કે પેલા કમ્પ્યુટર ઉપર તો બનાવનાર કંપનીનું તથા દેશનું નામ લખેલું છે. આપણે પણ માનીએ છીએ કે કમ્પ્યુટર આટલી જટિલતાથી ફલાણી કંપનીએ બનાવ્યું છે. પણ મારા મસ્તિષ્ક ઉપર કોઈ કંપની કે દેશનું નામ લખ્યું નથી, એટલે બહુ જ નાદાનીથી લોકો કહી બેસે છે કે એ તો આપોઆપ બનેલું છે. તેની ડિઝાઇન કે સ્પૅરપાર્ટની કોઈએ ગોઠવણ કરી નથી. મારે મન આ અશ્રદ્ધાની અંધશ્રદ્ધા છે.

*

12. લાગણીઓની સૃષ્ટિ- 3

સુખ અને દુઃખ

અનુભૂતિ અનુકૂળ અને પ્રતિકૂળ બંને પ્રકારની થયા કરતી હોય છે. અનુકૂળતા એટલે સુખ અને પ્રતિકૂળતા એટલે દુઃખ. અનુકૂળતા અને પ્રતિકૂળતા માનસિક ક્ષેત્રે તથા કેટલાક અંશોમાં ભૌતિકરૂપે પણ સાપેક્ષ હોય છે અર્થાત્ એક જ વસ્તુ અથવા એક જ પરિસ્થિતિ એક માણસ માટે અનુકૂળ હોય છે તો બીજા માટે પ્રતિકૂળ હોય છે. અનુકૂળતા અને પ્રતિકૂળતામાં મહત્વનો ભાગ રુચિ ભજવે છે. રુચિ રસ ઉત્પન્ન કરે છે અને રસ જ સુખ બને છે. અરુચિ અરસ અથવા પ્રતિરસ ઉત્પન્ન કરે છે, જે દુઃખ બને છે. રુચિ સ્વભાવથી, સંસ્કારોથી તથા વિચારોથી ઘડાતી હોય છે. મૂળ વાત ઉપર આવીએ. માનો કે સુખદુઃખની હસ્તી જ ન હોત તો? જીવનની કેવી સ્થિતિ હોત? કલ્પના પણ કરી શકાતી નથી. સુખદુઃખ વિનાના સંસારની. પણ જો સુખદુઃખની રચના કોઈ સરજનહારે કરી છે તો તેણે માત્ર સુખોની જ રચના કરી હોત તો? દુઃખોની રચના કરવાની શી જરૂર હતી? કદાચ દુઃખો રચવાં જરૂરી હતાં તો થોડાં રચવાં હતાં. આટલાં બધાં દુઃખો રચીને તો વિશ્વને નરકાગાર જ બનાવી દીધું. બુદ્ધને કહેવું પડ્યું કે, “સર્વ દુઃખં દુઃખં દુઃખં સર્વ દુઃખમ્” બધું દુઃખમય જ છે. આવી રચના કરતાં તેનું કાળજું ન કંપી ઊઠ્યું? આ ભાવુકતાભર્યું ચિંતન છે, સમજણભર્યું નથી.

સુખદુઃખ — બે પ્રકારનાં

સુખદુઃખના મુખ્યતઃ બે ભાગ કરી શકાયઃ કુદરતસર્જિત અને માનવસર્જિત. દુષ્કાળ, ધરતીકંપ, વાવાઝોડું, અતિગરમી, અતિઠંડી વગેરે દ્વારા થતાં દુઃખો એ કુદરતસર્જિત છે. ભૂખ, તરસ, વાસના વગેરે આવેગોથી થતાં દુઃખો પણ કુદરતી છે પણ ભાવતાં ભોજન, વસ્ત્રો, આવાસો વગેરે ન મળવાથી તથા સામાજિક, ધાર્મિક, રાજકીય વગેરે પ્રયાસોથી થનારાં દુઃખો એ માનવસર્જિત દુઃખો છે. આ બધાં દુઃખો ન હોત તો માનવપુરુષાર્થની જરૂર જ ન રહેત. પશુઓને પણ પોતાની અલ્પ આવશ્યકતાઓ માટે પુરુષાર્થ કરવો પડે છે. એક સિંહણ સરેરાશ ત્રીસ વાર દોડ લગાવે છે ત્યારે એકાદ પશુનું મારણ કરી શકે છે.

જીવનની સાથે અનિવાર્ય રીતે પુરુષાર્થ જોડાયેલો છે. પુરુષાર્થની સાથે સફળતા અને નિષ્ફળતા જોડાયેલાં છે. સફળતાથી સુખ અને નિષ્ફળતાથી દુઃખની નિષ્પત્તિ થતી હોય છે. કુદરતી સુખદુઃખો માત્ર માનવને લક્ષ્ય કરીને આવતાં નથી હોતાં, દુષ્કાળ કે વાવાઝોડું એ પ્રકૃતિની પ્રક્રિયા છે. માનો કે તમને છીંક આવી ને જીવજંતુઓ મરી ગયાં. હવે જો જંતુઓ એમ વિચારે કે અમને મારી નાખવા માટે આ છીંક આવી તો તે તેમની ગેરસમજ છે. જંતુઓને મારવા માટે નહિ પણ શારીરિક અવ્યવસ્થાને દૂર કરવા માટે છીંક જરૂરી હતી એટલે આવી. જંતુઓને મરી જવું તે આનુષંગિક છે.

આવી જ રીતે કુદરતી પ્રકોપો પણ વિશ્વરચનાની જરૂરી વ્યવસ્થા પૂરી કરવા જરૂરી હોય અને જંતુઓની માફક પ્રાણીઓ વગેરેનો નાશ થાય તો તે આનુષંગિક તત્ત્વ કહેવાય. કુદરતી વિપત્તિઓની સામે પણ જે પોતાની રક્ષાવ્યવસ્થા ગોઠવીને પ્રગતિ કરી શકે છે તે ઉત્તમ માનવજાતિ થઈ શકે છે. યુરોપ, ખાસ કરીને ઉત્તર યુરોપ કારમી ઠંડીમાં ધ્રૂજતો દેશ હોવા છતાં તેણે જે વ્યવસ્થા નિર્માણ કરી છે તેથી કાનિલ ઠંડીમાં પણ માણસોનાં મરણ નથી થતાં અને લોકો સુખપૂર્વક રહી શકે છે. જ્યારે ભારત જેવા દેશોમાં કુદરતી કોપ ઓછો હોવા છતાં આવી વ્યવસ્થા ગોઠવી શકાઈ ન હોવાથી ઠંડીમાં ટાઢથી, ગરમીમાં લૂથી અને વરસાદમાં રેલથી હજારો માણસો મરી જાય છે.

સુખેચ્છા કુદરતી છે

નિમ્નકક્ષાની જીવનવ્યવસ્થાથી માણસ નિમ્ન બનતો હોય છે. જો માણસને બુદ્ધિપૂર્વકનો પુરુષાર્થ કરતાં આવડે તો કુદરતને આશીર્વાદ વરસાવતી કરી શકે છે. પણ જો માણસને પુરુષાર્થ જ ન ગમે, બુદ્ધિનો ઉપયોગ જ ન કરે તો તેના માટે કુદરત

અભિશાપ વરસાવતી થઈ શકે છે. વિશ્વની ઉન્નતઅધમ, સુખી-દુઃખી પ્રજાનું મૂળ કારણ બુદ્ધિપૂર્વકનો સતત પુરુષાર્થ અને તેનો અભાવ છે.

મોટા ભાગે તો જ્યાં કુદરત ઘણી અનુકૂળ હોય છે ત્યાંની પ્રજા આળસુ તથા પ્રગતિહીન જોવા મળે છે. તેમાં ધર્મ કે દર્શન દ્વારા જો પ્રજાને સંતોષી બનાવી દેવામાં આવી હોય તો તે તે ધોર દરિદ્ર જ બની જતી હોય છે. મોટા ભાગે જ્યાં કુદરતની પ્રતિકૂળતા વધારે હોય છે, ત્યાં વસતી પ્રજા અપેક્ષાકૃત વધુ બૌદ્ધિક હોય છે. એમ કહો કે તેને તેમ થવાની ફરજ પડે છે.

કુદરતી વાતાવરણની અસર કરતાં પણ ધાર્મિક દર્શનની અસર વધુ તીવ્ર રહેતી હોય છે. જ્યાં નિવૃત્તિપ્રધાન ધર્મોનો પ્રભાવ વધુ હોય છે ત્યાં બુદ્ધિશાળી પ્રજા હોય તો પણ વિકાસ વિનાની થઈ જતી હોય છે. નિવૃત્તિપ્રધાન ધર્મો, ભૌતિક સુખોનો વિરોધ કરે છે એટલે બુદ્ધિનો ઉપયોગ પ્રજાજીવનની સગવડો વધારવા માટે નહિ, પણ અગવડો સહન કરી લેવા માટે થતો હોય છે. જો કે ગમે તેટલો પ્રચુર ઉપદેશ અપાય તો પણ પ્રજા તો સુખેચ્છુ રહેતી જ હોય છે. કારણ કે કુદરતી રચના જ એવી છે કે સૌને સુખો ગમે છે. સુખેચ્છા એ કુદરતી સહજ માર્ગ છે, જ્યારે સુખત્યાગ અથવા સુખદ્રોહ એ સતત ઉપદેશથી સ્થપાયેલી સ્થિતિ છે, જે અકુદરતી અને અસ્થિર છે. સતત પ્રવચનો, ઉપદેશો તથા કઠોર નિયમોથી આવી સ્થિતિ પોષાતી હોય છે. જો આ બધું બંધ કરવામાં આવે અને પ્રજાને તથા માણસને વાતાવરણમુક્ત કરવામાં આવે તો તે કુદરતી પ્રેરણા પ્રમાણે આપોઆપ સુખમાર્ગી થઈ જશે. પ્રજા, સુખમાર્ગી બને એ કુદરતી વ્યવસ્થા છે. ધર્મ તથા અધ્યાત્મનું કામ પરાયા સુખને છીનવી લેવાથી તથા સુખમોહથી પ્રજાને બચાવવાનું છે. સુખમાત્રથી દૂર રાખવાનું કામ જો ધર્મ કરે તો પ્રજા દરિદ્ર થઈ જાય.

માનવસર્જિત દુઃખો

વિશ્વવચનાનો સૌથી મહત્ત્વનો ભાગ તે સુખાનુભૂતિ છે. જંતુમાત્ર સુખ ઈચ્છે છે અને સુખ માટે જીવે છે. કુદરતસર્જિત સુખોને પુરુષાર્થ દ્વારા વધારી શકાય છે તથા દુઃખોને ઘટાડી શકાય છે. પણ માણસ કુદરતની સીમાથી ઘણો દૂર નીકળી ગયો છે. એટલે તેનાં સુખો તથા દુઃખો માત્ર કુદરતસર્જિત ન રહેતાં માનવસર્જિત પણ થયાં છે. માનવે ધર્મને સંપ્રદાય તથા રૂઢિઓમાં બદલી નાખ્યો, એટલે વર્ણભેદ થયા, કુદરતે કોઈને બ્રાહ્મણ તથા કોઈને શૂદ્ર કે ચાંડાલ સજ્યો નથી. આ કામ માણસે કર્યું. જે લોકોને શૂદ્ર કે ચાંડાલ થવું પડ્યું તેમના દુઃખનો પાર ન રહ્યો. આજીવિકા વિનાની ધોર દરિદ્રતા અને અપમાનિત જીવન જીવવા માટે તેમને વિવશ થવું પડ્યું. આ માનવસર્જિત ધાર્મિક દુઃખો છે. કુદરતે તો નરનારીની જોડી બનાવી પણ માનવે નારી માટે સામાજિક માળખું જ જુદું બનાવ્યું. નારીએ ઘૂંઘટ કે બુરખો પહેરવાનો, વિધવા થાય તો પતિ સાથે બળી મરવાનું, જીવનભર વૈધવ્ય પાળવાનું, આ દુઃખો માનવનિર્મિત સામાજિક વ્યવસ્થાથી ઉત્પન્ન થયેલાં છે. આવી જ રીતે એક વર્ગને ભાણવાની ઘણી તકો ઊભી કરવાની અને બીજા વર્ગને શાળાના પગથિયે પણ ઊભો રહેવા નહિ દેવાનો. આ રીતે પૂરો વર્ગ શિક્ષણથી વંચિત રહે તે માનવસર્જિત દુઃખ છે. આજીવિકા તથા રોજી માટે પણ એવી વ્યવસ્થા કરવાની કે જેથી એક ભાગ હંમેશાં દરિદ્ર જ રહે; કદી ઊંચો જ ન આવી શકે તો તે માનવસર્જિત દુઃખો છે. કોઈ પણ પ્રકારનું શોષણ, અત્યાચાર વગેરે માનવસર્જિત દુઃખો છે. વધુમાં વધુ પ્રજાને ન્યાય તથા સુખ મળે તેવી વ્યવસ્થા જ સાચો ધર્મ છે. મહાપુરુષ એ છે જે પૂરી પ્રજાના હિતને મહત્ત્વ આપે. વર્ણવાદી કે વર્ગવાદી વ્યવસ્થા કદી પણ પૂરી પ્રજાને ન્યાય આપી શકે નહિ. પ્રજામાં કેટલાક શક્તિશાળી માણસો પોતાના તથા પોતાનાં સ્વજનોના હિત માટેની વ્યવસ્થા ઘડી કાઢતા હોય છે, જ્યારે બીજા કેટલાક સૌના હિત માટેની વ્યવસ્થા સ્થાપવા પ્રયત્ન કરતા હોય છે. સૌનું હિત જોનારા જ સંત કહેવાય. માત્ર માનવજાતિમાં જ રાક્ષસો તથા સંતો ઉત્પન્ન થાય છે. સંતો સર્વહિતકારી અને રાક્ષસો માત્ર સ્વહિતકારી જીવનની વ્યાખ્યા અને પદ્ધતિ પ્રસ્તુત કરતા હોય છે.

13. લાગણીઓની સૃષ્ટિ- 4

સૃષ્ટિરચનાની ઊલટતપાસમાં આપણે આવેગો અને લાગણીઓનું પૃથક્કરણ કરી રહ્યા છીએ. તીવ્ર લાગણીઓનાં કેન્દ્રબિન્દુઓ રાગદ્વેષમાં છુપાયેલાં છે. રાગદ્વેષનો સદંતર ત્યાગ શક્ય જ નથી. એક પરમજ્ઞાની ગુરુને પણ આજ્ઞાપાલક શિષ્ય પ્રત્યે રાગ અને આજ્ઞાનો અનાદર કરનાર શિષ્ય પ્રત્યે થોડી માત્રામાં પણ દ્વેષ થાય જ છે. આ જરૂરી પણ છે. નહિ તો સોનું-પિત્તળ એક ભાવે વેચાવા લાગે. પણ જો તેની માત્રા વધી જાય અર્થાત્ પ્રિય શિષ્યને ખૂબ સારું સારું ખવડાવે અને અપ્રિયને ધુતકાર્યા કરે તો તેમાંથી વિદ્રોહ, વેરઝેર અને વિખવાદ થઈ શકે. સમજુ ગંભીર માણસ એનું નામ છે, જે પોતાની લાગણીઓને તીવ્ર ન થવા દે. તીવ્ર લાગણીઓ વ્યક્તિને વહાવી દે છે. વ્યવહારિક જગતમાં પ્રત્યેક લાગણીની પ્રતિક્રિયા થતી જ હોય છે, એટલે તીવ્ર દ્વેષની પણ તેવી જ પ્રતિક્રિયા થવાની. વ્યક્તિ તથા વર્ગ અશાન્ત અને દુઃખી થશે, એટલે ઉચિત માત્રાનું નિયંત્રણ રાખી શકાય તો લાગણી હાનિ પહોંચાડવાની કક્ષાએ ન પહોંચી શકે.

ઈર્ષ્યા

અનિષ્ટથી દૂર રહેવા જેમ દ્વેષવૃત્તિ યોગ્ય માત્રામાં જરૂરી છે, તેવી જ રીતે ઈર્ષની પ્રાપ્તિમાં ગતિ લાવવા ઈર્ષ્યા તથા સ્પર્ધાતત્ત્વ રચાયું છે. એક જ લક્ષ્ય માટે એક જ માર્ગે ચાલનારા પથિકો, આગળ નીકળી જનારની ઈર્ષ્યા કરતા હોય છે. મારો સહમાર્ગી મારાથી સવાયો-દોઢો બને તે મારાથી સહન નથી થતું. પ્રત્યેક માર્ગ ઉપર અનેક લોકો ચાલી રહ્યા છે. જે લોકો નજીકના પથિકથી પાછળ રહી જતા હોય છે, તેમનામાં આગળ જનારા પ્રત્યે ઈર્ષ્યાભાવ પ્રકટ થવા લાગે છે. ધંધાનું ક્ષેત્ર હોય કે અધ્યાત્મનું ક્ષેત્ર હોય, સર્વત્ર સહમાર્ગીઓમાં ઈર્ષ્યાનું પ્રમાણ જોવા મળશે. વશિષ્ઠ અને વિશ્વમિત્ર તેનાં ઉદાહરણ છે.

ઈર્ષ્યા સ્પર્ધાને જન્માવે છે. હું શા માટે પાછળ રહું? એવી વૃત્તિથી પાછળ રહેલો પથિક જોરજોરથી ચાલવા લાગે છે. જો આ ઈર્ષ્યા અને સ્પર્ધા ન હોત તો પુરુષાર્થમાં વેગ ન આવત. જેમને આગળ નીકળી જનારાઓની જરા પણ નોંધ નથી હોતી તેઓ ઈર્ષ્યા, સ્પર્ધાથી તો ઘણા અંશે મુક્ત રહી શકે છે, પણ તેમના પુરુષાર્થમાં કાં તો ગતિ હોતી જ નથી અને હોય છે તો બહુ થોડી હોય છે.

એકલું ઘોડું પણ દોડી શકે, પણ બે-પાંચ-દસના સમૂહમાં જ્યારે તે દોડે છે, ત્યારે તેની દોડમાં આપોઆપ તીવ્રતા આવી જાય છે. સ્પર્ધા કર્યા છતાં પણ જે પાછળ ને પાછળ જ રહ્યા કરે છે તેમાં બે લાગણીઓ જન્મે છે: (1) અસૂયાવૃત્તિ (2) પરાજયવૃત્તિ. અસૂયા એટલે ગુણોમાં પણ દોષો જોવાની વૃત્તિ. આવી વૃત્તિથી પાછળ રહેલો માણસ પોતાની આગળના સ્પર્ધકના ગુણોમાં દોષો જોયા કરે છે, પણ જો હસતામુખે પરાજય સ્વીકારી શકાય તો ઈર્ષ્યા-અસૂયા-સ્પર્ધાની જગ્યાએ વંદના આવે છે. આવો માણસ આગળ નીકળી જનારની કદર કરે છે. તેને વંદન કરે છે. તેનો જયજયકાર કરે છે. આમ કરવાથી તેને શાંતિ તથા સૌજન્ય બન્ને મળે છે.

ઈર્ષ્યા, અસૂયા ન હોત તો?

જ્યારે ઈર્ષ્યા-અસૂયા કરનારને અશાંતિ, વૈરભાવ વગેરે દોષો મળતા હોય છે. જો ઈર્ષ્યા અથવા સ્પર્ધા હોત જ નહિ તો જીવનમાં તીવ્રગતિ તથા મહાન કાર્યો કરવાની વૃત્તિ પણ ન હોત. મહાનમાં મહાન વ્યક્તિમાં પણ આ વૃત્તિઓ જોઈ શકાય છે.

લક્ષ્મી અને કામિનીત્યાગ

કંચન તથા કામિનીના ત્યાગી ઘણા જોવા મળશે, કારણ કે આ સ્થૂળ ત્યાગ છે. ઘણી વાર તો લોકરંજન માટે પણ આવા ત્યાગ થતા હોય છે. કેટલીક વાર આવો ત્યાગ કર્યા પછી લોકદબાણના પ્રભાવમાં અનિચ્છાએ પણ ત્યાગી રહેવું પડતું હોય છે. કેટલાક

લક્ષ્મીનો ત્યાગ કરીને પણ લોકોત્તર સુખો તો ભોગવતા જ હોય છે. કેટલાક લક્ષ્મી મેળવવા પ્રત્યક્ષ લક્ષ્મીનો ત્યાગ કરતા હોય છે. જો સૂક્ષ્મ નિરીક્ષણ કરશો તો ખ્યાલ આવશે કે લક્ષ્મી દ્વારા મળનારી સુખ-સગવડો મેળવવાની ઈચ્છા લક્ષ્મીત્યાગીઓમાં પણ જેવી ને તેવી જ હોય છે. ફરક એટલો હોય છે કે એક માણસ સીધો જ લક્ષ્મીને પોતાના ગજવામાં રાખે છે, જ્યારે બીજો માણસ પોતે તો સીધો સ્પર્શ નથી કરતો પણ પોતાના માણસના ગજવામાં લક્ષ્મી રખાવે છે. સ્થૂલ દૃષ્ટિએ જોઈએ તો આવા ત્યાગમાં પ્રથમ સોપાને તો ત્યાગ છે, પણ આગળ બધું સરખું જ છે. આવું કામિનીત્યાગનું પણ લગભગ થતું હોય છે.

કામિનીત્યાગ, વિષયત્યાગનું સ્થૂલ સ્વરૂપ છે, પણ વિષયવૃત્તિની આંધી એટલી પ્રબળ છે કે કામિની વિના પણ તે વિષયભોગ ભોગવી લે છે. જેની પાસે પ્રત્યક્ષ કામિની છે તેને કોઈ ત્યાગી નથી કહેતું, જો કે ઘણી વાર સંયમી ગૃહસ્થો ઘરમાં પણ સ્વૈચ્છિક રીતે સંયમી જીવન જીવતા હોય છે, પણ પેલા સ્થૂલ કામિનીત્યાગીને લોકો પરમત્યાગી સમજે છે. તેના આંતરજીવનની વિષયવૃત્તિને લોકો જોઈ શકતા નથી. એટલે આ ભ્રમ બંધાયો છે. જો અંતરવૃત્તિને પણ જોઈ શકાય તો ખ્યાલ આવે કે અહો! કેટલો મોટો ભ્રમ આપણે સેવતા રહ્યા છીએ! તો પણ માનો કે કોઈ એકાદ વિરલો સાચો ત્યાગી મળી રહે તો પણ તેનામાં ઈર્ષ્યા, સ્પર્ધા વગેરે તત્ત્વો રહેવાનાં, આ કુદરતી તત્ત્વો છે.

બે ત્યાગીઓ અને બે જ્ઞાનીઓ પણ પરસ્પરમાં ઈર્ષ્યાસ્પર્ધા કરતા જોવા મળે તો નવાઈ પામતા નહિ. પ્રવૃત્તિને વેગવંતી બનાવવા માટે કુદરતે મૂકેલાં આ તત્ત્વો છે. પણ કામક્રોધાદિની માફક જો તેની યોગ્ય માત્રાનો વિવેક ન જળવાય તો તે ભયંકર અનિષ્ટ કરનારાં પણ થઈ શકે છે. જેનામાં અનિષ્ટ કરવાની ક્ષમતા હોય છે, તે જ જો નિયંત્રિત થાય તો ઈષ્ટ કરી શકતાં હોય છે. કેટલાક લોકો ઈર્ષ્યાભાવને અભિવ્યક્ત ન થવા દે તો તેથી તે ઈર્ષ્યામુક્ત થઈ ગયા છે, તેવું માનવું ભૂલ હશે. ઉત્તમમાં ઉત્તમ પુરુષને પણ પોતાના સ્પર્ધક પ્રત્યે થોડીઘણી ઈર્ષ્યા રહેતી જ હોય છે. ઈર્ષ્યાને વ્યક્ત ન થવા દેનારની વિશેષતા એ છે કે પોતાની છબીને ઝાંખી કરનારા દોષોને તે અંતઃકરણની સપાટી ઉપર આવવા દેતો નથી. હા. ઊંડાણમાં તો તે રહે જ છે. પણ આથી તે માણસ ઢોંગી કે દંભી નથી, તે પોતાની જાત ઉપર નિયંત્રણ કરી શકનાર છે. આ નિયંત્રણ જ તેને સ્વસ્થતા, કુશળતા અને શાંતિ આપે છે.

ચિંતા, ભય અને શોક

લાગણીઓની સૃષ્ટિ બહુ જ અદ્ભુત છે. જંતુમાત્રને થોડાઘણા અંશમાં ચિંતા, ભય અને શોકની લાગણીઓ થતી હોય છે. પશુ વગેરેની તુલનામાં માણસને બધાં તત્ત્વો વધારે છે એટલે ચિંતા, ભય અને શોકનાં તત્ત્વો પણ વધારે છે. ચિંતાની માત્રા સ્વભાવ સાથે જોડાયેલી હોય છે. સમજણ દ્વારા થોડો ફરક કરી શકાય, ઝાઝો નહિ. કુદરત ઈચ્છે છે કે જીવમાત્ર પ્રવૃત્તિ કરે. પ્રવૃત્તિ કરાવવા લાગણીઓ અને આવેગોની રચના થઈ છે. આવેગોની તુલનામાં લાગણીઓની પ્રવૃત્તિઓ ઘણી મોટી હોય છે. પ્રવૃત્તિઓ પરિણામ મેળવવા થતી હોય છે. ‘કર્મ કરો અને ફળની ઈચ્છા ન રાખો’ એવું પોપટિયું જ્ઞાન સાંભળવા-સંભળાવવા માટે તો મધુર છે, પણ ફળની ઈચ્છા જ ન હોય તો કર્મ કરે જ શા માટે? આ તો કોઈ કારખાનાનો માલિક કહે કે ‘મજૂરી કરો પણ પગારની ઈચ્છા ન કરો, મને ઠીક લાગશે તો અને ત્યારે આપીશ, ન આપું તોપણ કામ કરતા જ રહો.’ આવા ઉપદેશો સંભળાવનાર કથાકારને પણ જો પૂરતી દક્ષિણા ન મળે તો તેને પણ દુઃખ થાય છે. ફળની ઈચ્છાનો નિષેધ કરનાર પણ સ્વયં તો ફળ ઈચ્છે જ છે. ફળેચ્છા એ વાસ્તવિકતા છે, એટલું જ નહિ, કર્મઠતા, પ્રબળ કર્મઠતાનું એ પ્રેરક તત્ત્વ છે. ફળેચ્છા હોય જ નહિ અથવા મંદ હોય તો કદી પણ મહાન પ્રવૃત્તિ કરી શકાશે નહિ.

ચિંતામાંથી ચિંતન અને વિકાસ

ઈચ્છાશક્તિમાંથી મહત્તાનો પ્રાદુર્ભાવ થતો હોય છે. માનો કે એક ખેડૂતને ખેતી કરવી છે, તેણે ખેડી-ખેડીને ખેતર એકદમ તૈયાર કર્યું છે, પણ સમય થયો હોવા છતાં વરસાદ ન આવ્યો. દિવસો વીતવા લાગ્યા. આ ખેડૂતને આપોઆપ ચિંતા થશે.

જવાબદારી સાથે ચિંતાનો ગહન સંબંધ છે. ખેડૂતને પોતાનાં બાળબચ્ચાંની જવાબદારી છે. દેવું ભરવાની જવાબદારી છે. એટલે તેને ચિંતા થવાની જ, થવી જ જોઈએ. ‘ચતુરને ચિંતા ઘણી’ એ કહેવત ખોટી નથી. જવાબદારી વિનાનું જીવન કદાચ ચિંતા વિનાનું હોઈ શકે પણ એવું જીવન નરી કાયરતાના આધારે જ સ્થિર થતું હોય છે. કેટલીક વાર આવી કાયરતાને ત્યાગ-વૈરાગ્ય કે જ્ઞાનનો મખમલી જામો પહેરાવીને શૂર્પણખા જેવા શણગાર સજાવવામાં આવતા હોય છે. જવાબદારીભર્યું જીવન જીવવું એ જ સાચું જીવન છે. જો ખેડૂતને કદી ચિંતા થાય જ નહિ તેવી વરસાદ વગેરેની વ્યવસ્થા ગોઠવાઈ હોત તો ખેડૂત તથા ખેતીનો વિકાસ ન થઈ શક્યો હોત. ખેડૂતને ખેતીરૂપી ફળ ધાર્યા પ્રમાણે મળતું નથી, એટલે તેને ચિંતા થાય છે. ચિંતામાંથી ચિંતન થાય છે અને ચિંતનમાંથી નદીઓ ઉપર બંધ, નહેરો, ટ્યૂબવેલ વગેરે વરસાદના વિકલ્પો શોધાય છે.

જે દેશની પ્રજા ચિંતા વિનાની હશે તે વિકાસ વિનાની પણ હશે. જ્યાં કુદરતની ઘણી અનુકૂળતા હોય છે ત્યાંની પ્રજા મોટા ભાગે જેમ તેમ જીવી લેવામાં માનતી હોય છે, પણ જ્યાં કુદરતની ઘણી પ્રતિકૂળતા હોય છે ત્યાંની પ્રજા જીવનની ચિંતા કરીને જીવનને વધુ ને વધુ વિકાસવાળું બનાવતી હોય છે. પોતાનાં સ્વજનો, ઈષ્ટો અને સ્નેહીજનોની રક્ષાની ચિંતા સૌને થતી હોય છે. જો આવી ચિંતા થતી જ ન હોત તો? લાગણીઓના બધા વિભાગો નિર્જીવ થઈ જાત.

‘ચિંતા કરવી જ ન જોઈએ’ ‘સદા મસ્તીમાં મસ્ત રહેવું જોઈએ’ તેવી વાર્તામાં ગંભીરતા નથી. ભૂખ્યાં બાળકો, જેનું શિયળ જોખમમાં છે તેવી બહેન, દીકરી કે પત્ની, જે રાષ્ટ્રની આઝાદી ગુલામીમાં બદલાઈ જવાની આણી ઉપર છે આવા બધાની ચિંતા ન કરીને મસ્તીમાં મસ્ત રહો તેવું કહેનારા જીવનની ગંભીરતા વિનાના વૈચારિક નશાના શિકાર છે. ચિંતાતત્ત્વ કુદરતે બનાવ્યું છે અને યોગ્ય સ્થળે યોગ્ય માત્રામાં તે જરૂરી છે.

વ્યર્થની ચિંતા

પણ કુદરતી રચનામાં માનવનો સારો તથા ખોટો ઉમેરો હંમેશાં થતો રહ્યો છે. સારાખોટા ઉમેરાને માત્રાબદ્ધ કરવો તે વિવેક છે. તે સાધના છે. ઘણી વાર માણસ વ્યર્થની ચિંતા કરતો હોય છે. ‘કાજી ક્યું દૂબલે? તો કહે સારે ગાંવ કી ફિકર.’ આવી રીતે ઘણા લોકોને અનુપાયચિંતા થયા જ કરતી હોય છે. ‘કલિયુગ આવી ગયો છે, પાપાચાર વધી ગયો છે, મારું કહેવું કોઈ માનતું નથી, મને કોઈ ગાંઠતું નથી’ વગેરે બાબતો એવી છે કે મોટા ભાગે ગેરસમજથી આવી ચિંતા થયા કરતી હોય છે. એક સજ્જન મળ્યા. તેમણે કહ્યું; “તારે માથે ઊભો છે કાળ કે ઊંઘ તને કેમ આવે?” આ ભજનની પંક્તિએ મારા ઉપર એટલી પ્રબળ અસર કરી કે મેં ઊંઘવાનું છોડી દીધું. ઝોકાં આવે તો ‘ઊંઘ તને કેમ આવે?’ એ વાક્ય બોલીને તરત જ હું જાગી જાઉં, ઘણાં વરસો સુધી આવું જીવન જીવ્યો. ચિંતાનો પાર ન રહે, ‘ઊંઘ તને કેમ આવે?’ એ વાક્ય જ મનમાં ગુંજ્યા કરે. હવે મને સ્પષ્ટ સમજાય છે કે મરણ પછીની ચિંતા વ્યર્થ છે. મરણ પછી કોઈ પ્રશ્ન જ નથી. પ્રશ્ન તો જીવતા માણસોને હોય છે. તેની ચિંતા કરવી જોઈએ, પણ આ ડહાપણ ઘણું મોડું આવ્યું. પહેલાંની સતત જાગતા રહેવાની ભ્રમણાએ મને અનિદ્રાનો દરદી બનાવી દીધો છે. હવે ઘસઘસાટ ઊંઘવાનું બહુ મન થાય છે, પણ ઊંઘ જ નથી આવતી!”

અધ્યાત્મ કર્તવ્યપ્રેરક — પોષક જોઈએ

કેટલીક વાર અધ્યાત્મના નામે સાચી ચિંતા છોડીને કાલ્પનિક ચિંતામાં વ્યક્તિ ડૂબી જાય છે. જીવનના પ્રશ્નોની ચિંતા થવી જ જોઈએ. તેની ઉપેક્ષા કે તેનાથી પલાયન થઈ જવું તે અધ્યાત્મ નથી. મિથિલા નગરી જ્યારે ભડકે બળવા લાગી અને સત્સંગસભામાંથી બધા શ્રોતાઓ દોડી દોડીને અગ્નિની દિશા તરફ ગયા. પણ જનક રાજ તથા અષ્ટાવક વક્તા બે જ બેસી રહ્યા ત્યારે અષ્ટાવકે જનકને કહ્યું કે, તું કેમ બેઠો છે? તારું કશું બળતું નથી? બહુ શાંતિથી જનકે ઉત્તર આપેલો કે, ‘મિથિલામાં પ્રદગ્ધાયાં ન મે દહ્યતિ કિંચન.’ અર્થાત્ મિથિલાનગરી બળી રહી છે પણ તેમાં મારું કશું બળતું નથી. (હું આત્મા છું અને અગ્નિ મને બાળી શકતો નથી એવો ભાવ છે.) આ ઉત્તરથી ઘણા લોકો જનકને અનાસક્ત, વિદેહી, નિઃસ્પૃહી માને છે અને દોડી

જનારાઓની હાંસી ઉડાવે છે. મારી દૃષ્ટિએ આ બરાબર નથી. જનક રાજ છે અને પોતાના રાજ્યની વ્યવસ્થા કરવી એ તેનું કર્તવ્ય છે. જ્યારે આખું નગર ભડભડ બળી રહ્યું હોય ત્યારે પલાંઠી વાળીને બેસી ન રહેવાય. અધ્યાત્મ કર્તવ્યનું પોષક અને પૂરક હોવું જોઈએ. જો તે કર્તવ્યની ઉપેક્ષા કરાવનારું હશે તો પ્રજા અધ્યાત્મના નામે કર્તવ્યવિમુખ થશે. કર્તવ્યવિમુખ થયેલી પ્રજા અધમ થઈ જશે. માનો કે, આજે કોઈ શહેરમાં પ્રચંડ આગ લાગી હોય તેવા સમયે અગ્નિશામક બંબાવાળો કહી દે કે ‘આમાં મારું કાંઈ બળતું નથી.’ અને નિશ્ચિંત થઈને બીડીના ધુમાડા કાઢવા લાગે તો આવા માણસને શું કહેવાય?

સાચા પ્રશ્નોની ચિંતા થાય જ

જીવન સંબંધોથી વણાયેલું છે અને સંબંધો મોટા ભાગે લાગણીઓથી રંગાયેલા હોય છે. લાગણીઓ તદ્દન નિશ્ચિત હોય તો તે લાગણીઓ જ ન રહે, નિશાળનો સમય પૂરો થઈ ગયો હોવા છતાં હજી પોતાનો પુત્ર આવ્યો નથી એટલે માતાને ચિંતા થવાની જ. આ ચિંતાની તીવ્રતા જ પેલા મોડા પડેલા બાળકની શોધખોળ શરૂ કરાવશે. કદાચ તેને અકસ્માત થયો હોય અને તેને તત્કાળ હોસ્પિટલમાં દાખલ કરવાની જરૂર હોય. જો ચિંતાતત્ત્વ હોત જ નહિ તો અકસ્માતથી મૂર્છિત બનેલા પેલા બાળકને કોણ હોસ્પિટલમાં દાખલ કરત? માણસોને પોતાના સ્વજનોના ક્ષેમકુશળની ચિંતા રહે એ ઈચ્છનીય છે. ‘તદ્દન ચિંતામુક્ત થઈ જાઓ.’ એવો ઉપદેશ આપનારા પણ પોતાની ચિંતા ભક્તોને થાય તેવી અપેક્ષા તો રાખતા જ હોય છે. જો ભક્તો તેમની સુખ-સગવડની જરા પણ ચિંતા ન કરે તો તેમનું શેખચલ્લીપણું ઉઘાડું થઈ જાય અને છીછરા ઉપદેશો આપવાનું બંધ થઈ જાય.

સાચો માર્ગ તો એ છે કે જીવનના સાચા પ્રશ્નોની ચિંતા થવી જ જોઈએ. ચિંતામાંથી પ્રશ્નોને ઉકેલવાનું ચિંતન અને ચિંતનમાંથી પ્રશ્નોને ઉકેલનારા પ્રયત્નો — પુરુષાર્થ પ્રગટવો જોઈએ. ચિંતામુક્ત થવાનો સાચો ઉપાય છે આવી પડેલા પ્રશ્નોને સચોટ રીતે ઉકેલવા. કાલ્પનિક પ્રશ્નો ઊભા કરવા નહિ, તેમ તેની ચિંતા પણ કરવી નહિ. સાચા પ્રશ્નોની ચિંતા પણ પુરુષાર્થ કરી શકાય તેટલી માત્રામાં જ હિતકારી છે. જો માત્રાનો અતિરેક થઈ જાય અને પુરુષાર્થ જ ન કરી શકાય તો તે રોગિષ્ઠ અંતરનું લક્ષણ છે.

*

14. લાગણીઓની સૃષ્ટિ- 5

ભય અને શોક

સૃષ્ટિરચનાનું બીજું એક મહત્ત્વનું અંગ ભય છે. જીવમાત્રને પોતાના તથા ઈષ્ટના અસ્તિત્વ પ્રત્યે વિનાશ યા હાનિનો ભય રહે છે. કુદરત ઈચ્છે છે કે પ્રાણીને જે જીવન આપ્યું છે, તેને તે સાચવે, તેનું રક્ષણ કરે, તેનું જાતન કરે. જીવનના અસ્તિત્વને જ્યાંથી પણ જોખમ દેખાય ત્યાંથી ભય લાગે છે. ભયમાંથી રક્ષાના ઉપાયો શરૂ થાય છે. શત્રુનો, રોગનો કે ચોરડાકુ લૂંટારાનો જે કોઈ પ્રકારનો ભય ઉત્પન્ન થાય તે તે પ્રકારના ઉપાયો શરૂ થઈ જાય છે. પ્રાણીનું સામર્થ્ય પ્રગટ થવાનાં અનેક ક્ષેત્રોમાં ભયનિવારણનું ક્ષેત્ર પણ મહત્ત્વનું છે. માનવેતર પ્રાણી પણ સતત ભયમાં જીવન જીવતાં હોય છે. સમુદ્રી જીવોને મોટા સમુદ્રી જીવો તથા શિકારીઓનો ભય રહે છે. પશુઓને હિંસક પશુઓનો, પક્ષીઓને પણ હિંસક પ્રાણીઓ (બાજ, ગરુડ વગેરે)નો, નાની જીવાતને ચકલાં વગેરેનો ભય રહેતો જ હોય છે.

ભક્ષ્ય-ભક્ષકની રચના

મોટા ભાગે એક પછી એક પ્રાણીઓના ભક્ષકોની હારમાળા બનેલી છે. જ્યારે કોઈ સર્પ દેડકાંને કે કોઈ બિલાડી ઉંદરને પકડે છે ત્યારે આપણને દયા આવે છે, પણ એ જ દેડકું આખો દિવસ સેંકડોની સંખ્યામાં જીવાત ખાતું રહે છે તે ભૂલી જવાય છે. જીવસૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ એ પ્રકારે કરાઈ છે કે જાણે એકબીજાના આહાર જ ન હોય! ભીંતગરોળી જીવાત ન ખાય તો બીજું શું ખાય? પ્રયત્ન કરીને પણ તેને દાળભાત ખાતી કરી શકાય નહિ!

એવું લાગે છે કે એકબીજાનું ભક્ષણ કરવાની હારમાળામાં જે સૌથી છેલ્લું હોય છે, અર્થાત્ જેને ખાનાર કોઈ જ નથી હોતું તે તેના વિભાગનો રાજા બને છે. જળચર પ્રાણીઓમાં નાની માછલીઓથી મોટી માછલી સુધીની હારમાળામાં છેવટે મગરમચ્છ છે. મગરમચ્છને કોઈ જળચર પ્રાણી (પોતાની જાત સિવાય) નથી ખાતું. એટલે તે જળનો રાજા બને છે. વ્હેલ જેવી પ્રચંડ માછલી હોય ત્યાં થોડું પરિવર્તન થાય.

સ્થળનાં વનચર પ્રાણીઓની હારમાળામાં ઘાસ ખાનારાં પ્રાણીઓ ગમે તેટલાં કદાવર હોય તો પણ તે વનનાં રાજા નથી થઈ શકતાં, તેમની હારમાળામાં એક પછી એક પ્રાણીઓના છેડે સિંહ આવે છે. સિંહનો આહાર કરનારું કોઈ પ્રાણી હોય તેવું સાંભળ્યું નથી. જ્યાં સિંહ ન હોય ત્યાં વાઘ વગેરે ઊતરતાં પ્રાણીઓ રાજા બનતાં હોય છે. ભક્ષ્ય અને ભક્ષકની હારમાળામાં એક ખાસ ધ્યાન ખેંચે તેવી વસ્તુ છે ઉત્પત્તિનું પ્રમાણ. ભક્ષકની તુલનામાં ભક્ષ્ય જીવોની ઉત્પત્તિ સંખ્યા ઘણી વિપુલ હોય છે. જેમ કે બિલાડીની તુલનામાં ઉંદરોનો ઉત્પત્તિદર ઘણો મોટો છે. (એક ઉંદરડી પોતાની પરિવાર સાથે વર્ષમાં 250 ઉંદરડાં પેદા કરે છે!) આવું જ માછલાં વગેરેનું પણ છે. ભક્ષકોની ઉત્તરોત્તર હારમાળાના છેડે જોઈશું તો તેમનો ઉત્પત્તિદર સૌથી ઓછો હોય છે. સિંહ, વાઘ, મગરમચ્છ, ગરુડ, બાજ વગેરેના ઉત્પત્તિદરમાં આ તત્ત્વ જોઈ શકાશે. એક અવળો પ્રશ્ન કરાય કે જો આ ભક્ષ્ય-ભક્ષકની રચના ન કરાઈ હોત અને પ્રત્યેક પ્રાણી માત્ર પોતાના કુદરતી મોતથી જ મરતું હોત, તેને મારી નાખવાનો ભય જ ન હોત તો સૃષ્ટિનું સ્વરૂપ કેવું હોત?

શાસકપ્રજા અલ્પસંખ્યક

પ્રાણીઓના ઉત્પત્તિદરના નિયમને જો માનવજાત ઉપર લગાડી શકાય તો પણ લગભગ તે જ પરિણામો જોઈ શકાશે અર્થાત્ જે પ્રજાનો ઉત્પત્તિદર ઓછો હોય છે, તે વધુ ઉત્પત્તિદરવાળી પ્રજા ઉપર આધિપત્ય ભોગવતી હોય છે. આખા વિશ્વ ઉપર દૃષ્ટિ કરશો તો (ખાસ કરીને ભારત ઉપર) જણાશે કે રાજ્ય કરનારી પ્રજા અલ્પસંખ્યક હોય છે. જ્યારે શાસિત થનારી પ્રજા વિશાળ બહુમતી ધરાવતી હોય છે. શકો, હૂણો, સુલતાનો, મોગલો, અંગ્રેજો વગેરે ભારે અલ્પસંખ્યક હતા. રજવાડાંઓમાં પણ જોશો તો

આ જ તથ્ય દેખાશે. ગાયકવાડી રાજ્ય મુઠ્ઠીભર ગાયકવાડો, સિંધિયા, ભોંસલે, હોલકર, નવાબો, દરબારો, પેશવાઓ વગેરે બધે જ જોશો તો ખ્યાલ આવશે કે આ બધા બહુ જ અલ્પસંખ્યક હતા, છતાં બહુસંખ્યક પ્રજા ઉપર રાજ્ય કરતા હતા.

ગુણવત્તા અને સંખ્યા

પ્રજાના ઉત્પત્તિદર સાથે માત્ર રાજશાસન જ સંકળાયેલું નથી. જીવનનાં બધાં મહત્વનાં ક્ષેત્રોમાં પણ લગભગ આ જ પરિણામ જોવા મળશે. નોબેલ જેવાં ઈનામો, બીજા મહત્વના એવોર્ડો લેનારા વિશ્વની અલ્પસંખ્યક પ્રજાઓમાંથી આવતા હોય છે. મહાન કવિઓ, વૈજ્ઞાનિકો, સેનાપતિઓ; કુશળ નેતાઓ કે પ્રશાસકો, ઉદ્યોગપતિઓ, મહાન ધર્મગુરુઓ વગેરે લગભગ બધા જ ઓછી ઉત્પત્તિદરવાળી પ્રજામાંથી આવતા હોય છે. લોકશાહીની પ્રક્રિયામાં ભલે સૌ સમાન હક ધરાવતા હોય પણ સુપ્રીમ નેતૃત્વ તો મોટા ભાગે નાની પ્રજામાંથી પ્રાપ્ત થતું હોય છે. પછી ભલે પ્રચુર ઉત્પત્તિદરવાળી પ્રજાના જથ્થાબંધ મતોથી તે નેતા બન્યો હોય. પ્રશ્ન એ છે કે વિશાળ ઉત્પત્તિદરવાળી પ્રજા સુપ્રીમ નેતૃત્વ, નોબેલ ઈનામ વગેરેમાં કેમ નગણ્યતા અનુભવે છે? શું ક્વોન્ટિટી અને ક્વોલિટી બન્ને સાથે નથી રહી શકતાં?

સંપૂર્ણ નિર્ભયતા શક્ય કે હિતાવહ નથી

ભયભીત થવું યા સતત ભયભીત રહેવું એ કોઈને પણ ન ગમે તેવી વસ્તુ છે, પણ અન્ય રચનાની માફક આ રચના પણ જરૂરી છે. બાળકને માતાનો ભય લાગે છે, એટલે તેનું ઘડતર કરી શકાય છે. શિષ્યને ગુરુનો ભય લાગે છે, એટલે તે અનુશાસિત થઈને વિદ્યાધ્યયન કરી શકે છે. નોકરને માલિકનો ભય લાગે છે, એટલે તે બરાબર નોકરી કરે છે. પ્રજાને રાજાનો ભય રહે છે એટલે કાયદાનું પાલન કરાય છે. જો આ બધા ભયો ન હોય તો ચારે તરફ સ્વચ્છંદીપણું અને અરાજકતા વ્યાપી જાય. ઈશ્વરથી ડરવું, વડીલોથી ડરવું, કુમાર્ગથી ડરવું એ કલ્યાણકારી ભય છે. અનિષ્ટોથી નિર્ભય થવા માટે ઈષ્ટોથી ડરવું હિતાવહ છે. એટલે સંપૂર્ણ નિર્ભયતા નથી તો શક્ય કે નથી હિતાવહ. ભય અને નિર્ભયતા બન્ને એકસાથે રહી શકે છે, અમુકનો ભય અને અમુકની નિર્ભયતા વિવેકપૂર્વક રાખીને વ્યક્તિ કલ્યાણ કરી શકે છે. જો વિવેકની જગ્યાએ અવિવેચક વધે અને ભયની જગ્યાએ નિર્ભયતા અને નિર્ભયતાની જગ્યાએ ભય થવા લાગે તો વ્યક્તિનું અકલ્યાણ થાય જ.

ભયનાં બે રૂપ

ભયનાં કલ્યાણકારી અને અકલ્યાણકારી એવાં બે રૂપ છે, તેમ તેનાં બીજાં પણ બે રૂપ છે: વાસ્તવિક અને અવાસ્તવિક. અબુધ બાળક નીચે પડી જાય, અગ્નિને સ્પર્શે કે સર્પાદિને પકડવા પ્રયત્ન કરે તો તેમાં તેને ભય નથી લાગતો, કારણ કે તેની સમજણનો વિકાસ નથી થયો. ભય ન લાગતો હોવા છતાં પણ જો બાળક એ પ્રવૃત્તિ કરે તો તેનાં પરિણામ તો ભોગવવાં જ પડતાં હોય છે. બાળક આવાં પરિણામોથી રહિત રહે એટલે કુદરતે તેની માતામાં ભય મૂક્યો છે. પોતાનું બાળક આવું કાંઈક ન કરી બેસે તે માટે માતા સાવધાન રહેતી હોય છે. આ સાવધાની બાળક પ્રત્યેના મોહ કે પ્રેમમાંથી ઉત્પન્ન થતી હોય છે. તે કુશળતાપૂર્વક આવાં અનિષ્ટોથી બાળકને ભયભીત કરીને તેનું ઘડતર કરે છે, જેથી મોટું થયેલું બાળક સ્વયં પોતે જ ભયનો અનુભવ કરી અનિષ્ટથી બચી જાય છે. આ વાસ્તવિક ભય છે.

પણ કોઈ વાર ફાંસીએ ચઢવાનું થાય, મરણ નિશ્ચિત છે, તેમ છતાં જે ભયભીત થયા વિના હસતા મોઢે ફાંસી સ્વીકારે છે તે આત્મબળવાળો માણસ છે. કેટલીક વાર આવું આત્મબળ, આધ્યાત્મિક જ્ઞાનથી, ઈશ્વરવિશ્વાસથી, લક્ષ્ય પ્રત્યે ન્યોછાવરભાવથી તથા સ્વભાવથી આવતું હોય છે. જો આવું આત્મબળ સ્વભાવથી આવ્યું હોત તો તો સ્વતઃસિદ્ધ છે. પણ જો ક્રમે ક્રમે જીવનમાં વિકસ્યું હોય તો તે સાધનાનું પરિણામ છે. વાસ્તવિક ભયને નિર્ભયતાના ગુણથી ઓછો કરી શકાય છે. પણ જીવનમાં કેટલાક અવાસ્તવિક ભય પણ લોકોને ભયભીત કરતા રહેતા હોય છે. જેમ કે ભૂતપ્રેત વગેરેનો ભય, દેવદેવીઓની માનતા-બાધા કે કરવહું ન કરવાથી થનારો ભય, મર્યા પછી ભયંકર નરકોમાં ભયંકર પીડા ભોગવવાનો ભય. આવા અનેક ભયો માત્ર માન્યતાને આધારિત

હોય છે. માન્યતા, પ્રચારની પ્રચુરતાથી દૃઢ થતી હોય છે. જો ભયભીત કરનારી માન્યતાઓના પ્રચારની જગ્યાએ નિર્ભયતા વધારનારો પ્રચાર કરાય તો ઘણા કાલ્પનિક ભયો દૂર કરી શકાય. પ્રજાને નિર્ભય બનાવવા માટે સત્યનો પ્રચાર અનિવાર્ય છે. ધર્મ કે ધાર્મિકતા સ્વયં જો કાલ્પનિક માન્યતાઓના પ્રચારમાં રચ્યાંપચ્યાં રહે, તો પ્રજાને કદી પણ નિર્ભય બનાવી શકાય નહિ.

ભય — પ્રતિષ્ઠાના ક્ષેત્રે

ભયનું સૌથી મોટું પ્રમાણ આબરૂના — પ્રતિષ્ઠાના — ક્ષેત્રમાં રહેતું હોય છે. આબરૂ જવાનો ભય પ્રત્યેક આબરૂદાર માણસને રહેતો જ હોય છે. આબરૂદાર થવું અને પૂર્ણ નિર્ભય રહેવું એ સંભવ નથી લાગતું. આબરૂની માત્રા જેટલી વધારે તેટલી જ ભયની માત્રા પણ વધારે રહ્યા કરશે. પણ આબરૂના બે પ્રકાર છે: 1. સાચી આબરૂ અને 2. કાલ્પનિક આબરૂ. પશુપક્ષીઓને આબરૂ હોતી નથી, એટલે તે ક્ષેત્રનો ભય પણ તેમને રહેતો નથી. પણ માણસને તો આબરૂ હોય જ છે. નિમ્ન જીવન જીવનારને પણ કાંઈક આબરૂ તો હોય જ છે, પણ ઉપર કહ્યું તેમ તે બે પ્રકારની હોય છે. સાચી આબરૂ તે છે, જે સત્કર્મોથી તથા સદ્ગુણોથી મળે છે તથા વધે છે. જો આબરૂતત્ત્વ જ ન હોત તો સત્કર્મ અને કુકર્મ, સદ્ગુણ અને દુર્ગુણનો ભેદ પણ ન હોત. તો માણસમાં શ્રેષ્ઠતા અને નીચતા પણ ન હોત. માનો કે એક માણસ સાચું જ બોલે છે, નુકસાન જાતું હોય તો પણ તે જૂઠું બોલતો નથી. આવા માણસની પ્રતિષ્ઠા વધે છે. બીજો માણસ જૂઠું જ બોલ બોલ કરે છે, આવા માણસની અપ્રતિષ્ઠા થવાની જ. થવી જ જોઈએ. જો આ બન્નેને એકસરખા માની લેવામાં આવે તો પ્રજાનું રૂપ આબરૂ વિનાનું થઈ જાય.

આવી જ રીતે એક બીજો માણસ પૂરેપૂરું જોખે છે, જરા પણ ભેળસેળ નથી કરતો, વચનનો સાચો છે તથા પાકો છે. આવા માણસની પ્રતિષ્ઠા થવાની તથા વધવાની જ છે.

પ્રજાની મહત્તાનો આંક તેની પ્રતિષ્ઠાનાં પરિણામો ઉપરથી કાઢી શકાય. જો સદ્ગુણો તથા સત્કર્મો જ આબરૂનાં પરિણામો હશે તો નિશ્ચિત રીતે પ્રજા મહાન હશે જ. પણ કાલ્પનિક આબરૂનાં પરિણામ વધુ હશે તો પ્રજા કદી મહાન નહિ થઈ શકે, કાલ્પનિક આબરૂ એટલે સદ્ગુણો તથા સત્કર્મો વિના મળનારી આબરૂ તથા તેવી જ રીતે થનારી બેઆબરૂ. માનો કે તમે બાપનું બારમું કર્યું, લગ્નમાં નાચગાન કરાવ્યું તથા અમુક પ્રકારનું ભોજન કરાવ્યું; તમે અમુક પ્રકારની પાર્ટીઓ, મહેફિલો વગેરે આપી, તમે મંદિરમાં દર્શન વગેરે કરવા જાઓ છો કે અમુક પ્રકારની ધાર્મિકતાના ઉપવાસ, વ્રત કે બીજા નિયમો પાળો છો. આવા બધા દ્વારા મળનારી આબરૂ (પ્રતિષ્ઠા) કાલ્પનિક છે. આ બધું ન કરવાથી જો અપ્રતિષ્ઠા મળતી હોય તો તે પણ કાલ્પનિક છે. માનો કે તમો પુનર્લગ્ન કર્યું, વિધવા કે ત્યક્તા દીકરીનાં લગ્ન કર્યાં. બીજી જ્ઞાતિમાં લગ્ન કર્યાં, આમ કરવાથી તમારી બેઆબરૂ થઈ તો તે કાલ્પનિક છે. માનવસમાજમાં સૌથી વધુ દુઃખી તે સમાજ હોય છે, જે વધુમાં વધુ કાલ્પનિક પ્રતિષ્ઠામાં જીવતો હોય છે. આવી કાલ્પનિક પ્રતિષ્ઠા ઓછી થવાનો કે જતી રહેવાનો ભય વ્યક્તિ તથા પ્રજાને ખોટી રીતે ભયભીત બનાવે છે. આવા ભયથી છૂટવું તે નિર્ભયતા છે. ભલે ગમે તે પરિણામ આવે પણ જ્યારે એક માણસ હિંમત કરીને આવી કાલ્પનિક આબરૂની પરવા નથી કરતો, ત્યારે બીજા ત્રીજા ચોથા માણસને પણ હિંમત આવે છે અને એક નવો માર્ગ તૈયાર થવા લાગે છે તે માર્ગ વધુ સાચો તથા કલ્યાણકારી હોય છે. સાચી અને કાલ્પનિક આબરૂના ભેદને સ્પષ્ટ કરવો સરળ નથી તોપણ પ્રત્યેક વિવેકી વ્યક્તિએ આબરૂનાં કેન્દ્રોનું સંતુલિત અધ્યયન કરવાનું તથા નિર્ણય કરવાનો કે ક્યું સાચું છે તથા ક્યું કાલ્પનિક તત્ત્વ છે.

સાચા તત્ત્વને સાચવવા ભય રાખવો એ હિતકારી છે, પણ કાલ્પનિક તત્ત્વને ભયભીત થઈને સાચવવું તે કાયરતા તો છે જ, અકલ્યાણકારી પણ છે. પ્રજામાં આબરૂના ક્ષેત્રમાં સચ્ચાઈની જગ્યાએ બનાવટનું પ્રમાણ વધી જાય તો પ્રજા બનાવટી જીવન જીવતી થઈ જાય. પ્રજાનો સૌથી ઉપરનો પ્રતિષ્ઠત વર્ગ એ બનાવટી આબરૂમાં જયજયકાર કરાવતો હશે તો તે કદી પણ સચ્ચાઈનો શોધક કે સ્થાપક થઈ શકશે નહિ. દંભ, પાખંડ અને આડંબરનું મૂળ ઉદ્દગમકેન્દ્ર બનાવટી આબરૂ છે. પશુપક્ષીઓ આ દોષથી મુક્ત રહીને જીવન જીવી શકે છે, કારણ કે તેમણે બનાવટી જીવન સ્વીકાર્યું નથી. બનાવટી જીવન નથી એટલે બનાવટી આબરૂ વધવાનો કે ઘટવાનો પ્રશ્ન પણ નથી, પણ માણસને પશુપક્ષી જેવો બનાવી ન શકાય. માણસ કાંઈક વિશેષ છે. આ વિશેષતાએ

જ તેને આબરૂદાર અને બેઆબરૂદાર બનાવ્યો છે.

શોક

ઈષ્ટના વિનાશથી અથવા વિયોગ કે હાનિથી શોક થાય છે. સૃષ્ટિચરનાના ક્રમમાં આ પણ મહત્વની રચના છે. ઈષ્ટ અને અનિષ્ટની પ્રાપ્તિ તથા ત્યાગની પ્રક્રિયાના સાતત્યમાં જીવન ચાલતું રહેતું હોય છે. માણસને કેટલીક વસ્તુઓ ગમે છે, કેટલીક ઘણી ગમે છે, કેટલીક અત્યંત ગમે છે તો કેટલીક વસ્તુઓ એટલી બધી ગમે છે કે તેના વિના તે રહી નથી શકતો. જેમ જેમ ગમવાનું પ્રમાણ મોટું થતું જાય તેમ તેમ તેના પ્રત્યેની આસક્તિ પ્રબળ થતી જાય. આસક્તિની પ્રબળતા જેટલી વધારે તેટલી જ વસ્તુની હાનિની અસર વધારે. આ અસર તે શોક છે.

લાગણીહીન જ શોકમુક્ત થઈ શકે

શોક કરવો જ ન જોઈએ તેવું કથન યોગ્ય નથી. માનો કે શ્રીરામ અયોધ્યાથી વન ગયા. શું આવી સ્થિતિમાં નગરવાસીઓએ શોક ન કરવો જોઈએ? માનો કે રામના વન જવાથી કૌશલ્યા સહિત કોઈને જરા પણ શોક ન થયો હોય તો રામાયણ કેવું લાગે? મહાત્મા ગાંધીની હત્યાના સમાચારથી, કે કોઈ બહુ મોટી વિમાની હોનારત, ધરતીકંપ કે રેલના પ્રવાહમાં પોતાનાં સ્વજનો નાશ પામ્યાં હોય તો પણ શોક ન કરવો? મહાત્મા ગાંધીજી જેવી વિભૂતિની હત્યાના સમાચાર સાંભળીને આંખમાં આંસુ ન આવે અને જનમેદની હસવા લાગે તો કવું લાગે? જે લોકો સતત કહ્યા કરે છે કે, “કોઈનો પણ શોક કરવા જેવો નથી. જ્ઞાનીને કદી પણ કોઈનો શોક હોય જ નહિ.” આવા લોકો જીવનની ગંભીરતા નથી ધરાવતા; પોપટિયું જ્ઞાન બોલ્યા કરે છે. જો ઈષ્ટની તીવ્રતા જીવમાં રહે તો તેના નાશમાં કે વિયોગમાં શોક થવાનો જ. જો માણસ અત્યંત લાગણીહીન હોય તો જ તે શોકમુક્ત થઈ શકે. લાગણીઓનું પ્રમાણ સૌ માણસોમાં સરખું નથી હોતું એટલે સમાન ઘટના ઘટ્યા છતાં પણ શોકનું પ્રમાણ સૌમાં સરખું નથી દેખાતું. જેમાં શોકનું પ્રમાણ ઓછું હોય છે, તેનું કારણ તે લોકો પોતાની લાગણીઓ ઉપર નિયંત્રણ રાખી શકતા હોય છે તે છે. જો શોકતત્ત્વ હોય જ નહિ, તો ઈષ્ટની મહત્તા પણ ન હોય. કોઈ વસ્તુ રહી તોય શું અને ન રહી તોય શું એવું વલાણ વસ્તુમાત્ર પ્રત્યે હોય તો માણસ પણ પોતાના ધર્મ, દેવ, જાત, મૂર્તિ, મંદિર, ગુરુ કે એવી બીજી વસ્તુઓ પ્રત્યે તીવ્ર આસક્તિ ધરાવતા જ હોય છે. જો આ તીવ્ર આસક્તિની વસ્તુઓનો નાશ થાય તો તેમને પણ શોક તો થતો જ હોય છે, “સ્ત્રી-પુત્ર-ધન વગેરે સાંસારિક વસ્તુઓના નાશથી શોક ન કરવો જોઈએ, કારણ કે તે કોઈ આપણાં છે જ નહિ.” આવી સમજણ પણ ઠીક નથી. તે આપણાં નથી તો કોનાં છે? જો બધાં સ્વાર્થનાં જ છે તો આપણે એ બધાંમાં આવી ગયા કે નહિ? આપણા મરણ પછી કે આપણા વિયોગમાં કોઈને શોક જ ન થાય તેવું આપણે ઈચ્છીએ ખરા? એક તરફ આપણું મડદું પડ્યું હોય અને બીજી તરફ આપણાં સ્વજનો આનંદકિલ્લોલ કરતાં હોય એ ગમે ખરું? શું મહાત્મા ગાંધીજીના અવસાન પછી શોકસભાઓ કરવાની જગ્યાએ હર્ષસભાઓ કરી હોય તો જ્ઞાની થઈ જવાય? ના, શોકના સમયે શોક થાય તે જરૂરી છે, કુદરતી પ્રક્રિયા છે. શોકને દબાવવો કે તેનું દમન કરવું પણ ઠીક નથી. પુરુષો કરતાં સ્ત્રીઓનું આયુષ્ય વધારે હોય છે, તેમાં એક કારણ તેમનું વારંવાર રડવું પણ છે. રડવાથી મન હળવું થઈ જાય છે, હૃદય ઉપરની તાણ દૂર થાય છે. બીજી બાજુ ગંભીર શોકના પ્રસંગે પણ શોકને બળ કરીને દબાવવાથી તાણ ઉત્પન્ન થાય છે. જે હૃદયને, મનને, આરોગ્યને હાનિ પહોંચાડે છે, પણ એનો અર્થ એ નથી કે પુરુષે પણ સ્ત્રીઓની માફક વારંવાર રડ્યા કરવું. શોકનું મૂળ લાગણીઓ છે, અને નિશ્ચિત માત્રા પછી લાગણીઓ ઉપર નિયંત્રણ જરૂરી છે. આવું નિયંત્રણ વ્યક્તિને શક્તિશાળી બનાવે છે.

ચિંતા અને શોક વચ્ચે ભેદ

ચિંતા અને શોકમાં પાયાનો ભેદ એ છે કે આવનારા અનિષ્ટના ખ્યાલથી ચિંતા થાય છે, જ્યારે આવી ચૂકેલા અનિષ્ટથી શોક થાય છે. બંને દુઃખદાયી છે, તેમ છતાં બંનેનું જીવનામાં યથોચિત સ્થાન પણ છે જ. ભવિષ્યમાં આવનારા અનિષ્ટની ચિંતા ન

થાય. આવી જ રીતે આવી ચૂકેલા અનિષ્ટથી શોક ન થાય તો અનિષ્ટ, અનિષ્ટ જ ન રહે. જો અનિષ્ટ જેવું કંઈ તત્ત્વ જ ન રહે તો ઈષ્ટતત્ત્વ પણ ન રહે. જીવનમાં આ શક્ય જ નથી. ઈષ્ટ-અનિષ્ટનાં પગલાંથી જીવન ચાલે છે.

મોહમૂલક શોક

પણ કેટલાક શોકો ન કરવા જેવા તથા ઘણી વાર વધુ પડતા મોહથી થનારા હોય છે. જે અનિવાર્ય હતું, જેને કોટિ ઉપાયે પણ રોકી શકાય તેમ ન હતું, જેને કોઈ પણ પ્રયત્ને પાછું મેળવી શકાય તેમ નથી તેનો શોક ન કરવો જોઈએ. અથવા થોડો સમય કરીને મન વાળી લેવું જોઈએ. કિસા ગોમતીનું ઉદાહરણ સમજવા જેવું છે. વિધવા કિસાનો એકનો એક લાડકોડભર્યો પુત્ર હતો. તે મરી ગયો. અને શોકવિલ્વળ થઈને રડતી-કૂટતી, માથું પછાડતી કિસા બુદ્ધ પાસે આવી અને કોઈ પણ ભોગે પુત્રને સજીવન કરી આપવા કરગરવા લાગી. બુદ્ધે કહ્યું: ‘જા મુઠ્ઠીભર સરસવ લઈ આવ, પણ ધ્યાન રાખજે એવા ઘેરથી એ લાવજે કે જ્યાં આજ સુધી કોઈ મર્યું ન હોય.’ કિસા આખા નગરમાં ફરી વળી પણ એકે ઘર એવું ન મળ્યું જ્યાં કોઈનું મરણ ન થયું હોય. ઘર ઘરની વેદના અને દુઃખો સાંભળીને તેનું પોતાનું દુઃખ હળવું થયું. પોતાના દુઃખનું આશ્વાસન પોતાના કરતાં બીજાને ઘણું વધારે દુઃખ છે તે છે. ‘મારા કરતાં તો આ લોકો ઘણાં દુઃખી છે.’ -આવું દર્શન વ્યક્તિના દુઃખને હળવું કરી આપે છે. કિસા જ્યારે ખાલી હાથે બુદ્ધ પાસે આવી ત્યારે તે બદલાઈ ચૂકી હતી, હવે તેની યોગ્ય મનોભૂમિકા ઉપદેશને યોગ્ય બની હતી. બુદ્ધે તેને જ્ઞાનનો ઉપદેશ આપ્યો અને તે શોકમુક્ત થઈ જીવનસાધનામાં લાગી ગઈ. માનો કે કાચની બરણી ફૂટી ગઈ, હવે મન બાળીને પણ તેને હતી તેવી કરી શકાય તેમ છે જ નહિ, એટલે આવા પ્રસંગે બહુ બહુ તો થોડોક શોક કરીને મન વાળી લેવું જોઈએ. જીવનમાં આવા નાનામોટા પ્રસંગો આવતા જ હોય છે. આવા પ્રસંગોમાં સ્વસ્થ રહેવાની યોગ્યતા કેળવવી એ પણ જીવનની સાધના છે.

*

15. લાગણીઓની સૃષ્ટિ- 6

માન-અપમાન

આપણે લાગણીઓની સૃષ્ટિરચનાનો વિચાર કરી રહ્યા છીએ તે વારંવાર યાદ આપવું એટલા માટે જરૂરી છે કે તે તે તત્ત્વોની સંપૂર્ણ વ્યાખ્યા કરવા આપણે નથી બેઠા, પણ લાગણીથી ઉત્પન્ન થનારાં તત્ત્વો સૃષ્ટિરચનાનો એક અનિવાર્ય ભાગ છે તથા તેનાં નિશ્ચિત લક્ષ્યો છે તે વાતને સમજવાની છે. કુદરતે માત્ર સૂર્ય-ચંદ્ર જેવી સ્થૂલ સૃષ્ટિ જ નથી રચી, પણ પ્રાણીઓમાં આવેગો તથા લાગણીઓની પણ એવી ગૂઢ તથા સાર્થક રચના રચી છે કે જેમ જેમ આપણે રચનાનું ગહન નિરીક્ષણ કરીએ તેમ તેમ રચયિતા પ્રત્યે વધુ ને વધુ અહોભાવ થયા કરે.

લાગણીઓથી ઉત્પન્ન થનારાં તત્ત્વોમાં સૌથી વધુ મહત્ત્વ માન-અપમાનનું છે. જીવન વ્યવહારથી ચાલે છે અને વ્યવહાર એક નિશ્ચિત પ્રકારની વ્યવસ્થાથી ચાલે છે. આ નિશ્ચિત પ્રકારની જીવનવ્યવસ્થા વિશ્વભરમાં એકસરખી નથી હોતી, તો પણ વિશ્વભરમાં સૌને અનુકૂળ વ્યવહાર ગમે છે અને પ્રતિકૂળ વ્યવહાર નથી ગમતો. પશુ-પક્ષીઓમાં પણ થોડાક અંશે માન-અપમાનનું તત્ત્વ હોય છે. થોડાક અંશે એટલા માટે કે તે પ્રબળ મોહ કે પ્રબળ વેરની કક્ષા સુધી પહોંચતાં નથી અને કદાચ પહોંચે છે તો લાંબો સમય તેવા ભાવને ટકાવી રાખતાં નથી. જ્યારે માણસમાં માન-અપમાનની અસરો કેટલીક વાર તો પેઢી-દરપેઢી સુધી ઊતરી આવતી હોય છે.

તીવ્ર અસર, અપમાનની

મસ્તિષ્કવિકાસમાં માનવ સર્વોચ્ચ સ્થાને છે, એટલે તેની લાગણીઓ તથા તેની અસરો પણ ઘણી મોટી રહે છે. માનવને સૌથી વધુ માન ગમે છે તથા તેને સૌથી વધુ ન ગમતી વસ્તુ અપમાન છે. માન કરતાં પણ વધુ તીવ્ર અસર અપમાનની થતી હોય છે. ઊંચામાં ઊંચી સભ્યતાનું પહેલું લક્ષ્ય એ હોય છે કે સંપર્કમાં આવનાર માણસોને વધુમાં વધુ માન આપવું તથા અપમાન થવાના પ્રસંગોને ટાળવા અથવા કોઈની સાથે પ્રતિકૂળ વ્યવહાર થઈ જ ગયો હોય તો તેની ક્ષમા માગીને તેના આક્રોશને શમાવવો. પશ્ચિમની સભ્યતામાં આ તત્ત્વને ખૂબ સાવધાનીથી વાણી લેવાયું છે. તેમના જીવનવ્યવહારમાં ડગલે ને પગલે એક પ્રકારની સુઘડતા જોવા મળશે. કેટલાંક ઉદાહરણો જોઈએ:

અંગ્રેજી ભાષામાં સામેની વ્યક્તિ માટે માત્ર ‘You’ (યૂ) શબ્દ જ વપરાય છે, વ્યક્તિ ગમે તેટલી મહાન હોય કે ગમે તેટલી નાની હોય, સૌને માટે માત્ર ‘યૂ’ શબ્દપ્રયોગ થતો હોય છે. આમ કરવાથી અપમાનિત થવાના પ્રસંગો ઘટી જાય છે. આપણે ત્યાં આપશ્રી, આપ, તમો, તમે, તું આટલા શબ્દો સામેની વ્યક્તિ સાથેના વ્યવહારમાં વપરાય છે. જો આ શબ્દોને યથાયોગ્ય રીતે વાપરી શકાયા ન હોય તો સામેની વ્યક્તિને અપમાનિત થયાનો અનુભવ થાય છે. ખાસ કરીને ઉત્તરપ્રદેશ તરફ હિન્દી-ઉર્દૂમાં જ્યાં ‘આપ’ શબ્દનો પ્રયોગ થાય છે, ત્યાં ગુજરાતી-મરાઠી લોકો ‘તુમ’ શબ્દનો પ્રયોગ કરે છે, તેથી પેલાને તે અપમાનજનક લાગે છે. કેટલીક વાર તો ઝઘડા સુધી પણ મામલો પહોંચી જાય છે. અંગ્રેજીમાં પ્રત્યેક વ્યક્તિના નામ આગળ મિસ્ટર, મિસ યા મિસિસ જેવા શબ્દો અચૂક વપરાય છે. આપણે ત્યાં પણ શ્રી, શ્રીમાન, શ્રીમતી જેવા શબ્દો છે, પણ તે થોડા સમયથી જ પ્રચલિત થયા છે અને હજી સારી રીતે વપરાતા નથી. મોટા ભાગે આપણે સીધા જ નામનું ઉચ્ચારણ કરીએ છીએ. અંગ્રેજીમાં આદરણીય વ્યક્તિ માટે ‘સર’ જેવા શબ્દોનો પ્રચૂર પ્રયોગ થાય છે. આપણે ત્યાં પણ ‘સાહેબ’ શબ્દ માનાર્થમાં વપરાય છે, પણ થોડાક અર્થમાં થોડોક ભદ્રવર્ગ જ આ શબ્દનો પ્રયોગ કરે છે હિન્દી-ઉર્દૂમાં ‘જી’, ‘સાહબ,’ ‘જનાબ,’ ‘મેહરબાન’ વગેરે માનવાચી શબ્દો અપેક્ષાકૃત વધારે વપરાય છે. આ અને આવા માનવાચી શબ્દોનો વધુ પ્રયોગ કરવાથી સભ્યતા ખીલી ઊઠે છે અને વ્યવહાર સુખદાયી, માનદાયી બને છે. ‘થેંક્યુ’ જેવો શબ્દ ત્યાં એટલા માટે વારંવાર વપરાય છે કે તમારી સાથે થોડો પણ સારો વ્યવહાર કરનાર પ્રત્યે અચૂક રીતે આભાર વ્યક્ત કરવો જ જોઈએ.

‘આભાર’ અને ‘ધન્યવાદ’

આપણે ત્યાં પણ ‘આભાર’ શબ્દ છે, પણ તેનો પ્રચુર ઉપયોગ નથી થતો. શાબ્દિક આભાર માનવાની આપણે ત્યાં જાણે કે પ્રથા જ ઓછી છે. કેટલીક વાર ‘ધન્યવાદ’ શબ્દ વપરાય છે. તે આભારનો અથવા થેંક્યુનો યોગ્ય પર્યાય નથી. કોઈ નાનો માણસ મોટા માણસનું કોઈ કામ કરે તો મોટો માણસ નાના માણસ પ્રત્યે ‘ધન્યવાદ’ શબ્દ બોલી શકે, પણ નાનો માણસ મોટા માણસ પ્રત્યે ‘ધન્યવાદ’ શબ્દ ન બોલી શકે. ‘આભાર’ અને ‘ધન્યવાદ’માં આ ભેદ છે. પશ્ચિમી સભ્યતામાં બીજા વારંવાર વપરાતા શબ્દો છે. ‘સોરી’, ‘વેરી સોરી’, ‘એક્સક્યુઝ મી’ વગેરે. વ્યવહારમાં આપણાથી નાની મોટી ભૂલ થતી જ હોય છે અથવા આપણા વ્યવહારથી અન્યને થોડી પણ અડચણ થતી હોય. થઈ હોય કે થવાની હોય ત્યાં આવા ક્ષમાપ્રાર્થી શબ્દો વારંવાર વપરાય છે. આમ કરવાથી સામેની વ્યક્તિને ખોટું લાગવાનો કે ક્રોધિત થવાનો પ્રસંગ ટળી જાય છે. આપણે ત્યાં પણ ‘લાચાર છું’, ‘માફ કરજો’ વગેરે શબ્દો છે. પણ તે ખાસ વપરાતા નથી. એટલે ઘણી વાર નાની અને અજાણતાં ઘટેલી નાની ઘટના પણ મોટા ઝઘડાનું રૂપ લઈ લે છે. પ્રત્યેક પ્રજાનો બાહ્યાચાર એક તરફ એની સભ્યતાનો સૂચક બનતો હોય છે, બીજી તરફ સારી ખોટી વ્યવસ્થાનો પ્રસ્થાપક પણ બનતો હોય છે. કોઈ વ્યક્તિવિશેષમાં રૂક્ષ, કટુ કે બરછટ વ્યવહાર જોવા મળે તો તે બહુ હાનિકારક નહિ થાય, પણ જો પૂરી પ્રજામાં આવો વ્યવહાર સ્થિર થઈ જાય તો તેથી એક તરફ બહુ મોટી હાનિ થશે અને બીજી તરફ સભ્યતાવાળી પ્રજાની દૃષ્ટિએ તે અસભ્ય જંગલી ગણાશે. એટલે છેક બાલ્યકાળથી જ બાળકને ઊંચી સભ્યતાના સંસ્કારો આપવા જરૂરી છે.

ધાર્મિક ક્ષેત્રનું વલણ

ધાર્મિક ક્ષેત્રમાં માન-અપમાન વિશે જે વલણ સ્થાપિત કરવા પ્રયત્ન થયો છે, તે મોટે ભાગે સફળ નથી થઈ શક્યું. તેનું કારણ તેની અવ્યવહારિકતા છે. જેમ કે “માન-અપમાનને સમાન માનો” ‘માન ઝેર છે તેથી દૂર રહો’ ‘કોઈ અપમાન કરે તો ગમ ખાઓ, દુઃખી ના થાઓ’ વગેરે. કોઈને સુક્રિયાણો ઉપદેશ સંભળાવવા પૂરતી તો આ વાત ઠીક લાગે, પણ વ્યવહારમાં તેનો અનુભવ તદ્દન જુદો જ થતો હોય છે. અવ્યવહારુ આદર્શો અને ઉપદેશો, જીવનને ગૂંચવી નાખતા હોય છે. માનો કે કોઈ બહુ જ પ્રતિષ્ઠિત મહાત્મા હોય; તેમનું કોઈ અપમાન કરે તો તે સહનશક્તિના ગુણથી એકબે વાર તેને સહન કરી લે, પણ જ્યારે અપમાનને સહન કરાતું હોય છે, ત્યારે અને કોઈ હૃદયના ભાવથી માન આપતું હોય છે ત્યારે સમાન સ્થિતિ તો ન જ હોઈ શકે. જો આવી સ્થિતિમાં પણ સમાન સ્થિતિ રહેતી હોય તો નક્કી તે માણસ લાગણીશૂન્ય-ચેતનાશૂન્ય હોવો જોઈએ. માનો કે એવો કોઈ મહાત્મા ધોર હડહડતા અપમાનને હસતે મોઢે (હસતે હૃદયે નહિ) સહન કરી લે, તો પણ તેમના હજારો ચાહકો-ભક્તોની સામે આવું અપમાન થયું હોત તો ચાહકોએ પણ માન-અપમાનને સમાન સમજી સ્વીકારી લેવું? ભારતના રાષ્ટ્રધ્વજનું કે ભારતના પ્રતીકનું કોઈ અપમાન કરે તો દેશભક્તોએ તેને પણ હસતે મોઢે સ્વીકારી લેવું? અને જો આ રીતે બધાં જ અપમાનને સહી લેવાય કે સ્વીકારી લેવાય તો વ્યવસ્થા જેવું કોઈ તત્ત્વ જ ન રહે. સૌથી વધુ આશ્ચર્ય તો ત્યારે થાય છે કે દિવસરાત જેઓ માન-અપમાનથી પર થઈ જવાનો ઉપદેશ આપે છે તે જ સૌથી વધુ માનની ભૂખ ધરાવતાં હોય છે. નજીવી બાબતમાં પણ તેમને અપમાન લાગી જાય છે તથા પૂરા માન માટે પોતાના તરફથી પૂરી કાળજી રખાતી હોય છે, કેટલાક તો પોતાની માનભૂખ સંતોષવા પોતાના ખર્ચે, પોતાના માણસો દ્વારા નગરે-નગરે સન્માન સમારંભ ગોઠવી પોતાની જાતે પોતાનો જયજયકાર કરાવતા હોય છે.

યથાયોગ્ય માનનું સ્થાન

અંગ્રેજોએ અહીં જે વ્યવહારપદ્ધતિ ગોઠવી તેમાં પરસ્પરના વ્યવહાર માટે પ્રથમથી જ યથાયોગ્ય માનનું સ્થાન નક્કી કરી દીધું. જેમ કે દેશી રજવાડાં એકત્રિત થાય તો કોની ખુરશી ક્યાં રહે તે પ્રથમથી જ નક્કી કરાયું, જેથી કોઈને રાજકીય મેળાવડામાં પોતપોતાના સ્થાને બેસવામાં અપમાન ન લાગે. આવી જ રીતે સભાઓમાં પણ વિશિષ્ટ વ્યક્તિઓ માટે નામપટ્ટવાળી જગ્યાઓ નક્કી કરી જેથી યથોયોગ્ય સ્થાન આપી શકાય. રાજથી માંડીને પટાવાળા સુધી પ્રત્યેક કર્મચારીનો વ્યવહાર પણ

વ્યવસ્થિત ગોઠવી દેવાયો. આ બધી સચોટ વ્યવસ્થા કરવાથી અપમાનિત થવાના પ્રસંગો ટળી જતા હોય છે. જ્યાં આવી વ્યવસ્થા નથી કરી શકાતી હોતી, ત્યાં ભારે અવ્યવસ્થા સર્જાય છે. કોઈ વિશિષ્ટ વ્યક્તિની ઉપેક્ષા થાય છે, મનદુઃખ થાય છે અને તેમાંથી કડવાશ વધીને ક્લહ થાય છે, આ બધું માન-અપમાનને સમાન ગણવાના ઉપદેશથી નિવારી શકાતું નથી, પણ માનને યથાયોગ્ય વ્યવસ્થિત કરવાથી નિવારી શકાય છે. કોઈ સંત-મહાત્માને આપણે કહીએ કે “તમારે વળી માન શું અને અપમાન શું?” તો તેમાં જીવનની ગંભીરતા નથી. પ્રત્યેક વ્યક્તિને માન-અપમાન હોય જ છે. સમર્થ વ્યક્તિ માન તથા અપમાનની અસરથી કેટલાક અંશે પોતાને બચાવી શકતી હોય છે, જ્યારે કેટલીક વ્યક્તિઓ માન-અપમાનના પ્રવાહમાં તણાઈ જતી હોય છે. જે પ્રત્યક્ષમાં નથી તણાતા તે પણ અંદરથી તો થોડાઘણા અંશે પ્રભાવિત થતા જ હોય છે. આવું થવું એ કુદરત સહજ રચનાનું પરિણામ છે.

જીવનવ્યવસ્થા તેજસ્વી ક્યારે બને?

જો જીવનમાંથી માન-અપમાનને બાદ કરી દેવામાં આવે તો જીવનમાં તેજસ્વિતા તથા ઉચ્ચ-નિમ્ન સ્તર જ સમાપ્ત થઈ જાય. યુદ્ધમાં વીરતા બતાવનાર, અગ્નિશામક બંબાના કાર્યમાં અસાધારણ હિમ્મત બતાવનાર, કોઈને બચાવવા માટે પોતાના પ્રાણને હોડમાં મૂકનાર, નવી નવી વૈજ્ઞાનિક શોધો કરનાર, ભવ્ય સ્થાપત્યો રચનાર, ઉચ્ચ કલાકાર, મહાન વિદ્વાન તથા પ્રામાણિકતાનો ઉચ્ચ આદર્શ પૂરો પાડનાર વગેરે ગુણીજનોને યથાયોગ્ય માન મળવું જ જોઈએ. જો આવા માણસોને માન ન અપાય તથા પોતપોતાનાં કર્તવ્યોથી વિમુખ થનારને અપમાનિત કરતો દંડ ના અપાય તો જીવનવ્યવસ્થા ખોરવાઈ જાય અથવા નિસ્તેજ થઈ જાય. યુદ્ધમાં અસાધારણ વીરતા બતાવનાર અને કાયરતાથી પાછો ભાગી આવનાર એમ બન્ને વચ્ચે સમાન વ્યવહાર ન રાખી શકાય.

જાગ્રત પ્રજ્ઞની નિશાની

પણ જેમ આબરૂમાં સાચી અને ખોટી એમ બે ભેદ છે, તેમ માન-અપમાનમાં પણ સાચું-ખોટું તત્ત્વ નિહિત હોવાથી તેના પણ બે ભેદ છે. ખરેખર તો પ્રજ્ઞની કક્ષાને માપવાનું આ એક જ સાધન છે કે તે કોને માન આપે છે તથા તેના સમૂહ વ્યવહારમાં કોણ અપમાનિત યા નિરસ્કૃત થાય છે. જાગ્રત પ્રજ્ઞની આ પ્રથમ નિશાની છે કે તે યોગ્ય વ્યક્તિઓને યથાયોગ્ય માન આપે. જાગૃતિની સાથે જો શક્તિશાળી પ્રજ્ઞ પણ હોય તો તેની નિશાની છે કે અપરાધીઓને યથાયોગ્ય દંડ આપે. પ્રજ્ઞ જ્યારે ઊંઘતી થાય છે અથવા કહો કે આંધળી થાય છે, ત્યારે પ્રથમ પરિણામ એ આપતું હોય છે કે તે અયોગ્ય માણસોને માન આપતી થાય છે અને યોગ્ય માણસોની ઉપેક્ષા કે અપમાન કરતી થાય છે. પ્રજ્ઞના પતનનું આ પ્રથમ પગથિયું છે. જો તેને ના નિવારી શકાય તો આગળનો વિનાશ પણ નિવારી શકાય નહિ. આગળના વિનાશનું બીજું પગથિયું છે- અપરાધીઓને દંડ આપવાની અશક્તિ. આ અશક્તિ જ પ્રજ્ઞને દિનપ્રતિદિન વધુ ને વધુ લાચાર બનાવતી જાય છે. ત્રીજા પગથિયે અપરાધીઓને માન મળવા લાગે છે તથા ગુણીજનો પેલા અપરાધીઓ દ્વારા દંડાવા લાગે છે. બસ, જ્યાં આ ત્રણ પગથિયાં શરૂ થઈ જાય, ત્યાં હજારો સપ્તાહો કરીને, લાખો મંદિરો બાંધીને કે અસંખ્ય કર્મકાંડો કરીને પ્રજ્ઞને સુખી નહિ કરી શકાય. પ્રજ્ઞ સુખી થતી હોય છે સુવ્યવસ્થિત જીવનવ્યવસ્થાથી. તેને યોગ્ય રીતે ગોઠવવી તથા તેને સ્થાયી રીતે ચાલુ રાખવી એ જ મોટું તપ તથા મોટું પરાક્રમ છે. જે પ્રજ્ઞ આવું તપ કે આવું પરાક્રમ નથી કરી શકતી તે અયોગ્ય પ્રજ્ઞ છે. આવી પ્રજ્ઞ સુખની હકદાર ન બની શકે.

*

16. લાગણીઓની સૃષ્ટિ- 7

સાચું માન

અગાઉ કહ્યું તેમ પતન અને ઉત્થાનનું પ્રથમ પગથિયું ‘માન’ છે. શોધી શોધીને યોગ્ય માણસોને માન આપો તો પ્રજનું ઉત્થાન થશે અને જો અયોગ્ય માણસોને સતત માન અપાશે તો પ્રજનું પતન થશે. પ્રજા જ્યારે વર્ણ, વેશ કે વંશના આધારે જ માત્ર માન આપતી થાય અને એ જ કારણે અપમાન કરતી થાય તો તેના પતનને કોઈ નિવારી નહિ શકે. હજારો કર્ણો, એકલવ્યો અને શંબૂકો પૂરેપૂરી યોગ્યતા હોવા છતાં માત્ર વર્ણના કારણે માનવંચિત તથા અપમાનિત થયા કરે તો પ્રજનું ઉત્થાન ન થઈ શકે. એનાથી ઊલટું, નિશ્ચિત વર્ણમાં જન્મ લેવામાત્રથી કોઈ સર્વશ્રેષ્ઠ, શ્રેષ્ઠ કે સંમાનનીય બની જાય તો તે પણ અવ્યવસ્થા જ પેદા કરશે. ન્યાય અને અન્યાયનું સૌથી વધુ પ્રભાવી ક્ષેત્ર પણ માન-અપમાન છે. જો આ ક્ષેત્રનું પૂરું માળખું જ અન્યાયી રીતે ગોઠવાયું હશે તો ધર્મની સ્થાપના કદી શક્ય નહિ બની શકે, કારણ કે ન્યાય વિના ધર્મ હોય જ નહિ. અન્યાયી જીવનવ્યવસ્થા જ અધર્મ છે જે પ્રજનું પતન કરાવે છે. પ્રજા, વર્ણની સાથે માત્ર વેશને માન આપતી થાય તો પણ હાનિ કરે છે. કોઈ પણ માણસ બહુ જલદી વેશ બદલી શકે છે. વેશ સાધના નથી, બહુ બહુ તો એક પ્રકારની ઉપરી વ્યવસ્થા છે. ઉપરી વ્યવસ્થા ત્યારે જ કલ્યાણકારી બનતી રહે છે જ્યારે આંતરિકતા પણ સચોટ હોય. પોલીસ, સૈનિક વગેરેને વેશ આપવો જરૂરી છે, પણ જો પોલીસ અપરાધીઓનો મિત્ર બને અને સૈનિક શત્રુપક્ષનો હિતકારી બને તો આ બન્ને વેશ, ભયંકર હાનિકર થઈ જતા હોય છે. વેશની સાથે આંતરિકતાની વફાદારી અને સચોટતા જો ન સ્થાપી શકાય તો અનર્થોની આંધીઓને રોકી શકાય નહિ. ધાર્મિક અને આધ્યાત્મિક ક્ષેત્રમાં પણ જો માત્ર વેશ જ પૂજવા લાગે, તો પ્રજા ગુમરાહ થઈ જશે. એક નિશ્ચિત વ્યવસ્થા માટે વેશ જરૂરી હોય તો પણ વેશના અંતરમાં તો ગુણોની મૂડી હોવી જ જોઈએ. ગુણો જ વેશનું તેજ છે. સાચા ગુણોવાળી વ્યક્તિઓને પ્રજા જ્યારે માન આપે છે, ત્યારે તે સાચું માન બને છે, પણ ગુણ વિનાના માત્ર વર્ણ કે વેશ માત્રથી જો માન અપાય તો તે ખોટું માન છે.

ગુણ વિનાની વંશપૂજા – ખોટું માન

આવી જ રીતે ગુણ વિનાની વંશપૂજા પણ ખોટું માન છે. ભારતની ધાર્મિકતા તથા આધ્યાત્મિકતા મોટા ભાગે વર્ણવાદી, વેશવાદી તથા વંશવાદી છે. લગભગ પ્રત્યેક પંથપ્રવર્તકે પોતાના વંશને કાયમી રીતે ગુરુ કે ગાદીપતિ બનાવી દીધો છે. કેટલીક વાર વંશમાં જન્મેલા અત્યંત અયોગ્ય માણસો પણ મોટામાં મોટી ગાદી ઉપર બેસીને ધર્મનું સંચાલન કરતા જોવાય છે. જેણે કદી સાઈકલ પણ ચલાવી નથી, તેને જો વિમાનની કોંક્રિટમાં પાઈલટ બનાવી દેવાય તો તે જેવું વિમાન ચલાવે તેવું પેલો માણસ ધર્મનું સંચાલન કરશે અને પેલા વિમાનમાં બેસનારની જે દશા થાય તે જ દશા આવા ધર્મસમુદાયની થશે. ભારતમાં લગભગ દોઢ કરોડ માણસો માત્ર ધાર્મિક આજીવિકાથી જીવન જીવે છે તથા કાલ્પનિક પ્રતિષ્ઠા મેળવી હજારોના દ્વારા પૂજાય છે. આ શક્તિશાળી વર્ગ છે, કારણ કે તેની સારી એવી પ્રજા ઉપર પકડ છે. પોતાની કાલ્પનિક પ્રતિષ્ઠા, પ્રજા ઉપર પકડ અને પૈસે મેળવવા તેઓ સતત ધર્મરક્ષા, સંસ્કૃતિરક્ષા અને અધ્યાત્મરક્ષાની કાગારોળ મચાવે છે. ધર્મરક્ષાનો સાચો અર્થ તો ન્યાયરક્ષા થવો જોઈએ. અર્થાત્ સૌ કોઈને પૂરેપૂરો ન્યાય મળે તેવી વ્યવસ્થા ગોઠવાય. ના... ના... એવું નથી. ધર્મરક્ષા એટલે તેમનાં સ્થાપિત હિતોની રક્ષા. વંશપરંપરા કે વર્ણપરંપરાથી અમારાં બાળકો લીલાલહેર કરે તેવી વ્યવસ્થા સચવાય તેનું નામ ધર્મરક્ષા કહેવાય?

સંસ્કૃતિ વહેતી નદી છે

આવી જ રીતે સંસ્કૃતિ શબ્દને હમણાં હમણાં હાથો બનાવાયો છે. ‘સંસ્કૃતિ બચાવો... સંસ્કૃતિ બચાવો’ તેવી બુમરાણ કરતાં કેટલાંય ટોળાં જોવા મળશે. નશો કરેલા માણસો જેમ સમજ્યા વિના, ભાન વિના-બડબડાટ કરે તેમ આવા લોકોને પણ બૂમો પાડતા જોઈ શકાય છે. મેં ઘણાને પૂછ્યું કે સંસ્કૃતિને શાનો ભય છે? સંસ્કૃતિમાંથી શું લૂંટાઈ જવાનું છે? સંસ્કૃતિ શું છે? અને તેમાંથી શું શું રક્ષવાનું છે? મને આશ્ચર્ય થયું કે લોકો તો ઠીક, ઊંચા ગણાતા માણસો પણ આ બાબતમાં સ્પષ્ટ નથી. કાં તો તેમને

ખ્યાલ જ નથી અથવા પરસ્પર વિરોધી તત્ત્વોને સંસ્કૃતિ માની લીધી છે. જેને જેમ ઠીક લાગે તેમ વ્યાખ્યા કરે છે. આ લોકોને કોણ બતાવે કે સંસ્કૃતિનું ઉત્તમ રક્ષણ તેને વહેતી રાખવાથી થાય છે? જો તેને બંધિયાર કરી દેવાય તો તો પોતાની મેળે જ ગંધાઈ ઊઠે છે. જરા વિચારીએ કે આદિવાસી પ્રજા પોતાની લંગોટિયા સંસ્કૃતિને બચાવવા મરણિયો પ્રયાસ કરે અથવા ભૂત-ભૂવાની માન્યતાઓ કે રિવાજોને બચાવવા પ્રયત્ન કરે તો બીજા લોકોની ગતિ સાથે તેઓ કદી પણ ગતિ મેળવી શકશે? નહિ. લંગોટી અને પાટલૂન કે ફોક વચ્ચેનાં બધાં પગથિયાં કૂદીને તેમણે સીધા જ પાટલૂન કે ફોક અથવા સાડીએ પહોંચવું પડશે. આ જરૂરી છે અને એ જ થઈ રહ્યું છે. પંડિતો, શાસ્ત્રીઓ, અરે! સંપ્રદાયોના ગાદીપતિઓના ઘરમાં પણ આ જ થઈ રહ્યું છે. સંડાસ ગયા પછી અગિયાર વાર માટીથી હાથ ધોવાની જગ્યાએ હવે સર્વત્ર સાબુનો પ્રચાર થઈ ગયો છે. ફરી પાછા માટીએ પહોંચવાથી સંસ્કૃતિનું રક્ષણ થવાનું નથી.

સંસ્કૃતિ યોજનાપૂર્વકની બનાવેલી નહેર નથી. તે તો પોતાની મેળે માર્ગ કરતી અને વહેતી નદી છે. જે તરફ ઢોળાવ હશે તે તરફ આપોઆપ તે વહેવા લાગશે. સંસ્કૃતિમાં જીવનની સગવડો તથા વૈજ્ઞાનિક દૃષ્ટિકોણ હશે તે તરફ લોકો ઢળવાનાં જ છે, કારણ કે સૌને સગવડો ગમે છે અને અગવડો નથી ગમતી. એક તરફ સ્ત્રીશિક્ષણનો પ્રવાહ વહે અને બીજી તરફ એ જ શિક્ષિત સ્ત્રીઓને લાજ, ધૂંઘટ કે બુરખો રાખવાનો આગ્રહ કરાય તો એ કદી શક્ય નહિ બને. લાજ, ધૂંઘટ વગેરે એક સમયે સંસ્કૃતિનું અંગ હતાં, પણ તેને સનાતન ન બનાવી શકાય, એટલું જ નહિ, વાળ રાખવા-કપાવવા વગેરે પદ્ધતિઓ પણ પ્રવાહની સાથે બદલાતી રહેતી હોય છે. યથાયોગ્ય રીતે બદલાતા રહેવું એ જ સંસ્કૃતિનું પ્રદાન છે, એ જ જીવન છે. વિશ્વના અન્ય દેશોમાં, ખાસ કરીને વિકસિત દેશોમાં ‘સંસ્કૃતિરક્ષા’નો હાઉ જ નથી. તેમને સંસ્કૃતિની ચિંતા જ નથી. તેમને ચિંતા છે જીવનના વાસ્તવિક પ્રશ્નોની, જેના ઉકેલમાં તેઓ મંડ્યા રહે છે.

સંસ્કૃતિનું બદલાયેલું રૂપ

મને લાગે છે કે પ્રાચીનકાળની તુલનામાં અત્યારે લોકો વધુ સારી સંસ્કૃતિથી જીવન જીવી રહ્યા છે. હવે બધા ભણી શકે છે, સ્ત્રીઓ પણ ભણી શકે છે. બધાને સરકારી નોકરીઓ તથા અન્ય ધંધાઓ કરવાની તક મળે છે. બધા એકસરખો પોશાક પહેરી શકે છે, એકસરખી ભાષા બોલી શકે છે. વાહનોમાં સાથે પ્રવાસ કરી શકે છે, એક જ હોટલમાં નાસ્તો કરી શકે છે અને માર્ગ ઉપર નિર્ભયતાથી ચાલી શકે છે. હવે સ્ત્રીઓને સતી બનાવાતી નથી, ફરજિયાત વૈધવ્ય પળાવવાનું ઘટી રહ્યું છે. ત્યક્તા પણ પોતાના પગ ઉપર ઊભી રહી શકે છે તથા નવાં લગ્ન કરી શકે છે. શૂદ્રો હવે શૂદ્રતામાંથી છૂટી રહ્યા છે. હવે કોઈ જન્મજાત ચાંડાલ નથી રહ્યું. હજારો વર્ષથી સંસ્કૃતિના ભાર નીચે કચડાતી રહેલી કરોડોની સંખ્યાવાળી પ્રજા એ ભાર નીચેથી નીકળી રહી છે. ગઈ કાલે જ એક જૂનાં કપડાં વેચનારી વાઘરી બહેનનો દીકરો પોલીસ ઓફિસર થઈને મને મળવા આવ્યો હતો. તેની સાત્ત્વિકતા અને પ્રમાણિકતા ઉપર વારી જવાનું મન થયું. તેની માતાએ જેમ તેમ કરીને માત્ર સાત જ રૂપિયા બચાવેલા, તે લઈને રમતની ચડ્ડી ખરીદી. આ ભાઈ ઈન્ટરવ્યૂ આપવા ગયેલા અને ઉત્તીર્ણ થઈ ગયા. આજે પોલીસ ખાતામાં સારી જગ્યા ઉપર ઓફિસર બનીને પ્રામાણિકતાથી સેવા બજાવે છે. આવા હજારો યુવાનોને નવું જીવન, નવી દિશા અને નવી આશા દેખાવા લાગી છે. કારણ કે સંસ્કૃતિએ રૂપ બદલવા માંડ્યું છે. એ વાઘરી ઓફિસર ભાઈના ત્યાં ઊંચા ગણાતા લોકો જમવા જાય છે, સાથે જમે છે. શું આ સારું પરિવર્તન નથી?

સંસ્કૃતિને માનવતાવાદી રૂપ આપો

હજી આજે પણ કેટલાક લોકો સંસ્કૃતિના નામે ઈચ્છે છે કે પ્રત્યેક વ્યક્તિએ પોતપોતાના બાપદાદાનો જ ધંધો કરવો જોઈએ. ધંધાનું સાંકર્ય મહાપાપ છે. તેથી અવ્યવસ્થા સર્જાય છે. જો આ વિચારને સંસ્કૃતિ માની લેવાય તો પેલા વાઘરીના છોકરાએ પેઢી દર પેઢી જૂનાં વસ્ત્રો જ વેચતા રહેવું જોઈએ; કાં તો એ દાતાણ વેચે, મૂળા-મોગરી વેચે કે પછી જૂનાં કપડાં વેચે. તેના બાપદાદા કોઈ ઓફિસર ન હતા એટલે તેનાથી ઓફિસર થવાય જ નહિ. આવો સિદ્ધાન્ત તો એકપક્ષીય પોતાના માટે સતત લાભ

મેળવવા માટેનો જ સિદ્ધાન્ત થયો. એક નગરશેઠના પુત્રને કે રાજાના પુત્રને સુખ-સંપન્ન પ્રતિષ્ઠિત પરિવારના પુત્રોને તો આવો સિદ્ધાન્ત ગમે જ. પણ આવા જ સિદ્ધાન્તથી કરોડો માણસો, સેંકડો વર્ષોથી આર્થિક, શૈક્ષણિક, સામાજિક, રાજકીય અને ધાર્મિક જીવનનાં બધાં જ ક્ષેત્રોમાં બરબાદ થઈ ચૂક્યા છે. તેમને તો ના જ ગમે. જો આવા સિદ્ધાન્તોને સંસ્કૃતિનો જામો પહેરાવવામાં આવે તો તેવી પક્ષપાતી સંસ્કૃતિ આપોઆપ નષ્ટ થઈ જશે. સંસ્કૃતિને બચાવવાનો એક જ માર્ગ છે કે તેને ન્યાયી તથા માનવતાવાદી સ્વરૂપ અપાય.

પ્રજ્ઞા-પુરુષાર્થની ઉપાસના જરૂરી

ધર્મ અને સંસ્કૃતિની માફક એક ત્રીજા શબ્દે પણ પ્રજ્ઞને ગુમરાહ કરી છે. આ શબ્દ છે ‘અધ્યાત્મ.’ સાચું અધ્યાત્મ વ્યક્તિ તથા પ્રજ્ઞને આંતરિક શક્તિ આપે છે. ભૌતિકતાથી બાહ્યશક્તિ સંપન્ન થાય છે, જે જરૂરી છે, પણ એ જ બાહ્યશક્તિને કલ્યાણમાર્ગે વાપરવા આંતરિકશક્તિની સ્વસ્થતા જરૂરી છે. આ આંતરિક સ્વસ્થતા એ સાચું અધ્યાત્મ છે, તેની જગ્યાએ ચમત્કારો, આશીર્વાદો, શાપો, સાક્ષાત્કારો કે એવી જ બીજી પ્રચાર વાતોનો પ્રચુર ફુગાવો એને અધ્યાત્મ માનવા લાગ્યું છે. માણસ સવાર-સાંજ થોડી પ્રાર્થના કરે, સંધ્યા કરે અને આખો દિવસ કામ કરે, કર્તવ્ય બજાવે એ રાજમાર્ગી જીવનપદ્ધતિ છે. તેની જગ્યાએ નોકરી, ધંધો, દુકાન વગેરે પડતું મૂકીને કે તેના પ્રત્યે દુર્લક્ષ સેવીને, પતિ-પત્ની, બાળકો, સ્વજનો વગેરેની પણ ઉપેક્ષા કરીને — કરાવીને, પ્રજ્ઞને આખો દિવસ ધ્યાન-ભજન તરફ વાળવામાં આવે તો તે બરબાદીનો જ માર્ગ હશે. તેમાં યુવાવર્ગને ગળાબૂડ સંડોવી દેવો તે તેમના જીવન સાથે અધ્યાત્મ નામે ખેલવાડ કરવા જેવું છે. યુવાનોને તથા પ્રજ્ઞને પુરુષાર્થ તરફ વાળવાની જરૂર છે. પ્રજ્ઞા અને પુરુષાર્થની ઉપાસના કરનારી પ્રજ્ઞ જ મહાન બનતી હોય છે. થોડાક માણસો ગુફાના કે રૂમના અંધકારમાં આખો દિવસ આંખો મીચીને ભલે બેસી રહે, પણ પૂરી પ્રજ્ઞને તો ખુલ્લા આકાશમાં, પ્રકાશમાં, જીવનના મૂળભૂત પ્રશ્નો ઉકેલવા પ્રજ્ઞા અને પુરુષાર્થના જોરે મથતા રહેવાની પ્રેરણા આપે તે અધ્યાત્મ હિતાવહ છે.

સાચું અધ્યાત્મ

સાચું અધ્યાત્મ જીવનમાં ખીચડીમાં મીઠા જેટલું અને જેવું હોવું જોઈએ. જો તેની જગ્યાએ મીઠામાં દાળ જેવું થઈ જાય તો તે પ્રજ્ઞને બરબાદ કરનારું જ નીવડશે. તેમાં પણ ચમત્કારોની પાંખો ઉપર જ ઊડનારું અધ્યાત્મ તો માત્ર દંભ, ઢોંગ અને પાખંડનું જ બીજું નામ થઈ જશે. આપણે સૌએ સારી રીતે યાદ રાખવાનું છે કે જ્યારે આ દેશનાં મંદિરો અને મૂર્તિઓ તૂટતાં હતાં, જ્યારે હજારો સ્ત્રીઓને બળજબરીથી ગુલામ બનાવવામાં આવતી હતી, જ્યારે દુષ્કાળમાં, રોગોમાં, રાજવિપ્લવમાં કે પીઠારાઓના ત્રાસમાં પ્રજ્ઞ ત્રાહિમામ્ પોકારતી હતી, ત્યારે ચમત્કારો કરનારાઓમાંથી એક પણ માણસ બહાર આવ્યો ન હતો. પ્રજ્ઞ સેંકડો વર્ષોથી અન્નજળ અને જરૂરી ચીજો માટે વલખાં મારતી રહી છે, પણ ચમત્કારિક લોકોએ તેના પ્રશ્નો ઉકેલવા જરા પણ પ્રયત્ન કર્યો નથી. તેમના પ્રયત્નો તો ભોળા અંધશ્રદ્ધાળુ લોકોને આંજી નાખીને પોતાનો થેલો ભરતા રહેવાના રહ્યા છે.

અતિ ધાર્મિકતાથી બચીએ

આ દેશની પ્રજ્ઞનું સૌથી મોટું દુર્ભાગ્ય એ છે કે તેને સાચા આધ્યાત્મિક પુરુષો મળવાની જગ્યાએ ચમત્કાર કરનારા જાદુગરો જ વધારે મળતા રહ્યા છે. દેશનો પ્રજ્ઞાવાદી વર્ગ જાગી રહ્યો છે તથા પડકાર ઉપર પડકાર આપી રહ્યો છે કે, ‘બતાવો તમારા ચમત્કારો અને લાખખો રૂપિયાનાં ઈનામ જીતો.’ પણ હરામ છે, જો એકે બચ્યો બહાર આવતો હોય. આવા લોકો આધ્યાત્મિક પુરુષો બન્યા છે તથા તેઓ ગળાં ફાડી ફાડીને અધ્યાત્મનો પ્રચાર અને પશ્ચિમ તથા ભૌતિકવાદની નિંદા કરી રહ્યા છે. જો તેમનાં નિવાસસ્થાનો જોશો તો ભૌતિક સુખસગવડોથી ભરપૂર જોવા મળશે. કેવી વિચિત્ર વાત છે! જે ભૌતિકતાની નિંદા કરાય છે, એ જ ભૌતિકતા રગેરગમાં વ્યાપી ગઈ છે. કદાચ એવું પણ હોય કે ભૌતિક સુખો મેળવવા માટે જ અધ્યાત્મનો ધંધો માંડ્યો હોય! એટલે ધંધાની દૃષ્ટિએ બીજા ધંધાની માફક આ ધંધો પણ જોરશોરથી વધ્યો છે. તત્ત્વ નથી વધ્યું, તત્ત્વ નથી વધ્યું એટલે તેજ પણ

નથી વધ્યું. તેજ વિનાની આધ્યાત્મિકતાનો હોબાળો ભલે વંટોળિયાની માફક ઊંચે આકાશ સુધી પ્રસર્યો હોય, પણ તે માત્ર થોડીક ક્ષણો પૂરતાં વૃક્ષોનાં પાંદડાં ખખડાવીને વિલીન થઈ જતો હોય છે. તે જીવનના પ્રશ્નો ઉકેલતો નથી. હા, પ્રશ્નો ઊભા કરે છે. એશિયામાં ખાસ કરીને ભારતીય ઉપખંડમાં, ‘ઓવર’ — અતિ ધાર્મિકતાએ દાટ વાળ્યો છે. જીવનમાં યથાયોગ્ય ધાર્મિકતા અને આધ્યાત્મિકતા હોય તો તે ઉત્તમ છે, પણ જો તેનો અતિરેક કરી દેવાય તો તેથી પ્રજા વધુ ને વધુ નિષ્ક્રિય, કાયર, ઈચ્છાશક્તિ વિનાની ખોટી ક્લહ કરનારી, સતત ભ્રમણામાં રહેનારી અને પલાયનવાદી બની જતી હોય છે જ. એવાં સ્થાનો અને વ્યક્તિઓ જોયાં છે જે સતત આત્માની જ વાતો કરે છે. દેહાધ્યાસ વિનાના પૂર્ણ સાક્ષાત્કારી હોવાનો દાવો પણ કરે છે, પણ પૈસા જોઈને પ્રસાદ આપે છે, અર્થાત્ પૈસા પ્રમાણે નાનાં-મોટાં પડીકાં આપે છે. પૈસા પ્રમાણે ભોજન જમાડે છે.

એક અધ્યાત્મવાદના સંમેલનમાં ત્રણ પ્રકારની જુદી જુદી વાનગીવાળી રસોઈ થતી અનુભવી છે. પરદેશી (પણ મૂળ ભારતીય) મહેમાનો માટે સર્વોત્તમ, રસોઈ, ખાસ નિમંત્રિત વી.આઈ.પી.ઓ માટે મધ્યમ કક્ષાની રસોઈ અને સેંકડોની સંખ્યામાં આવેલા ભક્ત માટે સૌથી ઊતરતી-ચાલુ-રસોઈ. એક સમયની પંગતમાં પણ સૌ સાથે બેસીને, એકસરખું જમી ન શકતા હોય અને પૈસા પ્રમાણે ભેદ કરાતો હોય તો તે અધ્યાત્મનો વ્યાપાર જ ગણાય. કેટલીક વાર આવા વ્યાપારને વિકસાવવા ભ્રષ્ટ રાજનેતાઓને નિમંત્રવામાં અને તેમના હાથે દીપ પ્રગટાવાય તેમાં પરમ ધન્યતા અને ગૌરવ અનુભવાય છે. આવતી કાલે દાણુચોરો અને દારૂજુગારના અડ્ડાવાળાને બોલાવાય અને દીપ પ્રગટાવાય તો નવાઈ ન લાગવી જોઈએ, કારણ કે આ અધ્યાત્મ નથી, અધ્યાત્મનો વ્યાપાર છે. સાચા અધ્યાત્મને પ્રચારની જરૂર નથી, તે તો સ્વયંશક્તિ છે. ભગવાન આ દેશને ‘ઓવર-ધાર્મિકતા’ તથા અધ્યાત્મના વ્યાપારથી બચાવે. ધર્મ, સંસ્કૃતિ અને અધ્યાત્મ વિશે આટલું વિસ્તારથી એટલા માટે લખવું પડ્યું કે પ્રજા જે ક્ષેત્રને સૌથી વધુ માન આપે છે, તે ક્ષેત્ર, સદીઓથી પ્રજાને સાચું માર્ગદર્શન આપવાની જગ્યાએ ભરમાવીને ભટકાવી રહ્યું છે. ભરમાવું અને ભટકવું તે અસ્વસ્થતાની નિશાની છે. પ્રજાની દરિદ્રતા, કાયરતા, નિષ્ક્રિયતા, ભ્રષ્ટતા વગેરે અસંખ્ય દોષો આ પ્રક્રિયાથી થયા છે. પ્રજાના દુઃખનું મૂળ જ આ ક્ષેત્ર છે. જ્યાં સુધી પ્રજાને સાચો ધર્મ, સાચી સંસ્કૃતિ અને સાચું અધ્યાત્મ નહિ સમજાય, નહિ સ્વીકારાય ત્યાં સુધી પ્રજા દુઃખી થતી જ રહેશે. સાચા માણસને માન આપો. બસ, આટલું કરો, બાકીનું બીજું બધું આપોઆપ ઠીક થઈ જશે.

*

17. લાગણીઓની સૃષ્ટિ- 8

દયા

લાગણીઓની સૃષ્ટિમાં માત્ર માનવજાતિમાં જ મળનારી એક અત્યંત પ્રભાવી લાગણીવૃત્તિનું નામ છે 'દયા'. માનવેતર પશુપક્ષીઓ વગેરે દયાળુ નથી હોતાં, કારણ કે તેઓ કૂર પણ નથી હોતાં અથવા બહુ જ થોડા પ્રમાણમાં કૂર હોય છે. સિંહ, વાઘ, મગર, અજગર કે ગરુડ વગેરે પોતાના આહાર પૂરતાં જ ભક્ષ્ય જીવોને હણે છે. આહાર પૂર્ણ થયા પછી તેમને એવા જીવોને હણવામાં જરાય રુચિ કે રસ નથી હોતાં. આફ્રિકાનાં જંગલોમાં મેં સિંહનાં ટોળાંની પાસે જ હજારો હરણોને ચરતાં જોયાં છે. સિંહ તૃપ્ત છે, એટલે હરણાં સામું જોતો પણ નથી. જ્યારે તેને ભૂખ લાગે છે ત્યારે તે એકાદ પ્રાણી ઉપર ઝપાટો મારે છે, પણ તેને રિભાવી રિભાવીને નથી મારતો. બસ શાકાહારી માણસ જેટલી સહજતાથી શાકાહારની વસ્તુઓ ખાય છે તેટલી જ સરળતા તથા સહજતાથી તે પોતાના શિકારને આરોગે છે. શાકાહારી માનવને જેમ પાપ કર્યાનો જરા પણ ભાવ નથી થતો, તેમ સિંહ વગેરે પ્રાણીઓને પણ પાપ કર્યાનો જરા પણ ભાવ નથી થતો. કુદરતસહજ તે પોતાનો આહાર મેળવે છે અને તૃપ્ત થઈ ઊંઘે છે. તેને પણ લાગણીઓ છે, પણ બહુ થોડા પ્રમાણમાં. માત્ર પોતાનાં બચ્ચાં સુધી જ. આખા જંગલનાં બચ્ચાંઓ પ્રત્યે તેને જરા પણ લાગણી નથી, એટલે તેમાં કૂરતા તથા દયા બન્ને તત્ત્વો લગભગ નથી.

દુષ્ટતાને શૌર્યનો પડકાર જોઈએ

પણ માનવમાં અમાપ લાગણીઓ છે. દ્વેષ છે, પ્રતિશોધ અને વેરનો ધગધગતો અગ્નિ છે. માનવની કૂરતાની કોઈ સીમા નથી. ગેંસ ચેમ્બરમાં પસાર-સાઠ લાખ યહૂદીઓને રિભાવી રિભાવીને મારી નાખનાર હિટલર પણ માણસ હતો. ચંગીઝખાં, હલાકૂ વગેરે પણ માણસો જ હતા, તેમની કૂરતાની વાતોથી આજે પણ વિશ્વ કાંપી ઊઠે છે. શક્તિશાળી માણસ અથવા માણસો જ્યારે કૂર બને છે ત્યારે વિશ્વ ઉપર મોતના કાળા ડિબાંગ પડછાયા ઊતરી આવે છે. વિશ્વને આ નરાધમતાથી મુક્ત કરવાના બે માર્ગો છે: (1) આવા નરાધમોનો શૌર્ય દ્વારા વિનાશ કરવો. (વિનાશાય ચ દુષ્ટતામ્ અર્થાત્ દુષ્ટોનો વિનાશ કરવા માટે. — ગીતા) જો હિટલરનો વિનાશ કરવા મિત્રરાષ્ટ્રો સજ્જ ન થયાં હોત તો કદાચ આજે વિશ્વમાં યહૂદીઓનો વંશ નિર્મૂળ થઈ ગયો હોત! દુષ્ટતાને જો શૌર્યનો પડકાર ન મળે તો દુષ્ટતા જ વિશ્વસનીયતા બની જતી હોય છે. પ્રજાના ઈતિહાસોમાં જોવાનું એ છે કે તેણે દુષ્ટતા સામે કેટલું માથું ઊંચક્યું તથા કેટલો પડકાર આપ્યો? દુષ્ટતાનો પ્રતિકાર જ ન કરનાર પ્રજા ઈતિહાસ વિનાની ગુલામ પ્રજા જ બનતી હોય છે. એક સજ્જને મને કહ્યું કે 'સામનો કરનાર જ માર ખાય છે. સામનો કરીને માર ખાવો કે મરી જવું તેના કરતાં ભલેને થોડુંઘણું લૂંટાઈ જતું હોય. આપણે ફરીથી ભેગું કરી લઈશું. લૂંટનારને છંછેડવો નહિ, તેને જેમ કરવું હોય તેમ કરવા દેવું. જો આપણે જીવતા હોઈશું તો પછી બધું આવી મળશે, બધું થઈ રહેશે.' વાત પણ સાચી લાગે તેવી છે. દુષ્ટતાનો સામનો કરનારી પ્રજાના પાણિયા ઠેર ઠેર જોવા મળશે. દુષ્ટતાને અધીન થઈ જનારી પ્રજાના પાણિયા નથી હોતા. ઊલટાની હવેલીઓ પણ હોઈ શકે છે. પણ હવેલીઓની બુલંદી કરતાં પાણિયાઓની બુલંદી ઘણી મોટી છે. અંતે તો એ હવેલીઓ પણ કોઈના પાણિયા દ્વારા જ સલામત રહેતી હોય છે. એટલે દુષ્ટતા કૂરતાથી બચવા-બચાવવાનો એક ઉપાય શૌર્ય છે. પરાક્રમ છે. પરાક્રમી પ્રજા ભાગ્યે જ લાંબો સમય દુષ્ટતાનો શિકાર બનતી હોય છે.

દયાવૃત્તિનો પ્રભાવકારી માર્ગ

પણ શૌર્ય માત્રાથી પૂરી દુષ્ટતા અથવા કૂરતાને સમાપ્ત કરી શકાતી નથી, તેના માટે બીજો સહમાર્ગ છે, પ્રજામાં દયાવૃત્તિ કેળવવી. માનવ પશુતામાંથી બહાર નીકળ્યો ત્યારે સર્વપ્રથમ તેમાં દયાનો ઉદ્ભવ થયો. આ દયાએ તેની કૂરતાને ઘટાડવા માંડી. વિકસિત અને સભ્ય માણસની નિશાની તેની દયાવૃત્તિ છે. તેણે પોતાના ઉપર થતી અસરો ઉપરથી વિશ્વનાં પ્રાણીઓને માપવા માંડ્યાં. જેવાં સુખદુઃખ મને થાય છે, તેવાં જ સૌને થાય છે, એટલે હું સૌને સુખ આપીશ, પણ કોઈને દુઃખી કરીશ નહિ.

વિશ્વના ધર્મોએ પણ દૃષ્ટિબિંદુ બદલ્યું. પશુબલિ, નરબલિ જેવાં હજારો બલિદાનો આપવાની પ્રથા લુપ્ત થઈ અથવા ઘણી ઓછી થઈ ગઈ. ‘પરોપકારાય પુણ્યાય, પાપાય પરપીડનમ્’ જેવી ઉક્તિઓ પ્રચલિત થવા લાગી. પ્રત્યેક ધર્મે પોતપોતાના પ્રભુને દયાળુ, દયાસાગર, દયાનો ભંડાર જેવાં વિશેષણો આપ્યાં. દયાની કથાઓ લખાવા લાગી. માણસને ધર્મના દ્વારા દયાળુ થવાની પ્રેરણા બીજો માર્ગ વધુ પ્રભાવકારી થયો. જો કે પ્રથમ શૌર્યમાર્ગની પણ વિશ્વને હંમેશાં જરૂર પડવાની જ. એટલે તેનો અસ્વીકાર તો કરી શકાય જ નહિ; તેને પણ યોગ્ય માત્રામાં સ્વીકારવો જ જોઈએ. ખરેખર તો આ બંને માર્ગોને યથાયોગ્ય એકબીજાના પૂરક બનાવાય એ જ ઉત્તમ માર્ગ છે.

દયા: કોના પ્રત્યે?

પણ દયા જેવી ઉત્તમ વૃત્તિ પણ તેની ઉચિત માત્રામાં જ કલ્યાણકારી થઈ શકે. રીઠા અપરાધીઓ પ્રત્યે તથા રાક્ષસી કાર્યો કરનારા શેતાનો પ્રત્યે પણ જો દયા બતાવવામાં આવે તો તે કલ્યાણકારી ન થઈ શકે. તેમને ઉચિત દંડ મળવો જ જોઈએ. દયા લાચાર માણસો પ્રત્યે, દયા દુઃખી જીવો પ્રત્યે, દયા પ્રાથમિક આવશ્યકતા — અન્નાદિ પણ ન મેળવી શકનાર માણસો પ્રત્યે, દયા ધર્મ, સમાજ કે અન્ય કોઈ જીવનપદ્ધતિની કૂરતાનો શિકાર બનેલા માણસો પ્રત્યે, દયા રિબાતા જીવો પ્રત્યે, દયા નાદાની કે ગેરસમજથી આવેશમાં આવી અપરાધ કરી બેઠેલા માણસો પ્રત્યે, દયા પતિત ન હોવા છતાં પતિત થવા અથવા પતિત મનાતા વિવશ કરાયેલા માણસો પ્રત્યે થવી જોઈએ. દયાનાં મોજાં આવતાં જ વ્યક્તિ સહજ રીતે સાત્ત્વિકતાની કક્ષાએ પહોંચે છે. ક્ષમા કરવાની વૃત્તિ તેનામાં જાગે છે. આ વૃત્તિની સંસારનાં ઘણાં પ્રાણીઓનાં દુઃખ દૂર કરાય છે અથવા હળવાં કરાય છે. માનવેતર પ્રાણીઓ બીજાં પ્રાણીઓનાં દુઃખો દૂર કરવા પ્રયત્ન કરતાં ભાગ્યે જ જોવા મળશે. તેમનામાં એવી વૃત્તિનો ઉદય ખાસ થઈ શકતો જ નથી પણ માણસમાં તો આ વૃત્તિનો પ્રચુર ઉદય થયેલો જોઈ શકાય છે. માણસમાં કેટલાંક માણસો કૂરતાના છેક છેડે પહોંચી શકે છે. બીજાં કેટલાંક દયાની પરાકાષ્ટાએ પણ પહોંચી શકે છે. કૂરતા અને દયાની પરાકાષ્ટા વચ્ચે માનવજીવનનો ગ્રાફ ઊંચોનીચો થયા કરતો હોય છે.

દયા અને અહિંસાનો ભેદ

પણ ભારતમાં એક એવો શબ્દ લોકોમાં ધર્મના આધારસ્તંભ જેવો પ્રચલિત થયો કે જેણે દયાના સ્વરૂપને ખૂબ જ અસ્પષ્ટ કરી દીધું. આ શબ્દ છે ‘અહિંસા’. ભારતમાં એટલા માટે કે ભારત બહાર આ શબ્દ કાં તો ધર્મનો મૂલાધાર બન્યો જ નથી અથવા બહુ જ સીમિત અર્થમાં તેનું પ્રચલન થયું છે. જ્યારે ભારતમાં તો જાણે કે ધર્મનાં બધાં જ તત્ત્વો માત્ર આ એક જ શબ્દમાં સન્નિહિત થઈ જતાં હોય તેવી રીતે તેનું મહત્ત્વ સ્થપાયું છે. એક વાર એક આદર્શને પરિસ્થિતિવશ પણ સ્વીકારી લેવાય પછી અનુયાયીઓ તેને પરાકાષ્ટાએ પહોંચાડીને જ જંપતા હોય છે અને ચિંતન વિનાની વિશાળ પ્રજા તેને જડતાથી વળગી પડતી હોય છે. પ્રત્યેક શબ્દ અને તેના દ્વારા પ્રગટ થતો આદર્શ લચીલો હોય તો જ જડતાથી બચાવી શકાય, પણ મોટા ભાગે આવું નથી કરી શકાતું, એટલે પ્રજા, ઉત્તમ શબ્દો દ્વારા પણ જડતાનો શિકાર બની જતી જોઈ શકાય છે. પ્રખર આંધળા અનુયાયીઓ કરતાં પ્રખર મુક્તચિંતકો જ પ્રજાને જડતામાંથી છોડાવીને ચેતનાની દિશા સુઝાડી શકતા હોય છે. સંપ્રદાયો પ્રખર અંધ અનુયાયીઓની અપેક્ષા રાખતા હોય છે, જે સંપ્રદાયોની અસંબદ્ધ માન્યતાઓને પણ સાચી ઠેરવ્યા કરે. સંપ્રદાયોને મુક્તચિંતકો નથી ગમતા હોતા, કારણ કે તેમના દ્વારા પોતાની ઘણી અસંબદ્ધ, અનુપયોગી, અવૈજ્ઞાનિક માન્યતાઓ તૂટી પડવાની સંભાવના રહેતી હોય છે. પ્રત્યેક મુક્તચિંતકને સૌથી મોટો ભય ચીલાચાલુ ઘરેડમાં રાચતા સંપ્રદાયોનો રહેતો હોય છે. ભારતનાં અનેક દુર્ભાગ્યોમાં એક બહુ મોટું સૌભાગ્ય એ છે કે તેણે મુક્તચિંતકોને જીવવા દીધા છે એટલું જ નહિ, તેમને પોતાની વાત કહેવા દીધી છે.

અહિંસા ક્યારે કલ્યાણકારી?

મૂળ વાત ઉપર આવીએ. દયા અહિંસાની પૂરક હોવા છતાં બંનેમાં મોટો ભેદ છે. દયા સકારાત્મક વલણ છે, જ્યારે અહિંસા

(અ+હિંસા) નકારાત્મક વલણ છે. હિંસાનો અભાવ એ અહિંસા છે. દયામાં કોઈનો અભાવ સૂચક નથી. વિવેકપૂર્વકની દયાથી નિષ્પન્ન થતી અહિંસા કલ્યાણકારી છે, પણ જો અવિવેકપૂર્વકની દયાથી પણ અહિંસા નિષ્પન્ન થતી હોય તો તે અંતે અકલ્યાણકારી થઈ જશે. કેટલીક વાર દયાપૂર્વકની હિંસા પણ કલ્યાણકારી બનતી હોય છે. અત્યંત રિબાતા અને બચી શકવાની જરા પણ સંભાવના ન હોય તેવા પ્રાણીને રિબામણીથી છુટકારો આપવા થયેલી હિંસા એ દયા જ છે. તેને દિવસો, મહિનાઓ કે વર્ષો સુધી રિબાતું રાખવું તે સ્થૂલ અહિંસા તો છે, પણ તેમાં પરિસ્થિતિને સમજી શકવાની ચેતના કરતાં જડતાતત્ત્વ વધુ છે. ભારતમાં ગમે તેવી પરિસ્થિતિમાં પણ પ્રાણઘાત ન થાય તેને અહિંસા માનવાની વૃત્તિ વિકસી છે. પ્રાણી ગમે તેટલું રિબાતું હોય તો પણ તે જીવતું રહે એ જ મહત્ત્વની વસ્તુ છે. ‘રિબાવા કરતાં છૂટી જવું સારું.’ એવી વૃત્તિને આપણે સ્વીકારી નથી શકતા. પશ્ચિમનું વલણ આપણાથી ભિન્ન છે. તેઓ રિબાતા રાખવાને મહાપાપ માને છે. રિબામણીમાંથી મુક્તિ આપવા થયેલી હિંસાને તે એક પ્રકારની દયા જ માને છે.

*

18. લાગણીઓની સૃષ્ટિ- 9

દયા અને અહિંસા

1

સૂઈગામના સરપંચ ભાણાભાઈએ મને જણાવ્યું કે, સૂઈગામમાં અંગ્રેજો રહેતા ત્યારે તેમના અલમસ્ત ઘોડા જોતાં જ રહી જઈએ તેવા હતા, પણ જેમ માણસની અમુક ઉંમર પછી તેને નોકરીમાંથી નિવૃત્ત કરવામાં આવે તેમ જ ઘોડાઓને પણ ઉંમર અમુક પૂરી થયા પછી નિવૃત્ત કરવામાં આવતા. નિવૃત્ત થયેલા ઘોડાઓને બંદૂકના એક જ ભડકે ઢાળી દેવામાં આવતા. અમે સાહેબોને કહેતા કે આ ઘોડાઓ અમને આપી દો, હજી તો ઘણાં વર્ષ કામ આપે તેવા છે, પણ પૈસા લઈને પણ તેઓ ઘોડા વેચતા નહિ. તેમનું કહેવું હતું કે આ ઘોડાઓને જે રીતે અમે સાચવીને પાળ્યાપોષ્યા છે, તેવા તમે પાળીપોષી શકવાના નથી. તે પાછલી ળિંદગી ભૂખ્યાતરસ્યા, હાડપિંજર જેવા થઈને માખીઓ, બગઈઓ અને બીજાં જંતુઓના ત્રાસમાં જીવન જીવે તેના કરતાં ક્ષણિક દુઃખ ભોગવીને મુક્તિ પામે તેમાં જ તેમનું કલ્યાણ છે!

પ્રાણી-રિબામણી

આપણે આવું ન કરી શકીએ. આવું વિચારી પણ ન શકીએ. હા, આપણે અસંખ્ય પ્રાણીઓને રિબાતાં જોઈ શકીએ. કેટલાયે હાડપિંજર જેવા ઘોડા ઘોડાગાડીએ આખો દિવસ ચાબુક ખાધા કરે છે. કેટલાક તો તેને વધુ અને સતત ઘોડાવવા માટે ફેરવી ફેરવીને ચાબુક તેના ગુપ્તાંગ ઉપર જ ફટકારે છે. ભાઈ પડી ગયેલા, ચાઈવાળા, મડદાલ ટટ્ટુઓની દુર્દશા જૂની દિલ્હી જેવા શહેરમાં જઈને જોજો. આઠ-દસ-બાર માણસો બેસાડીને એ મડદાલ ટટ્ટુ ઉપર સતત ચાબુકના ફટકા માર્યા જ કરતા ટાંગાવાળા અને કશી જ અસર વિના શાન્તિથી પાનની પિચકારીઓ મારતા અને ઠઠ્ઠામશ્કરી કરતા આરોહકો પણ જોવા મળશે. આવી જ દશા ઊંટલારીમાં જોડાયેલા ઊંટની પણ જોઈ શકાય છે. ઊંટલારીનું ઊંટ ભાગ્યે જ ત્રણેક વર્ષ લારી ખેંચી શકે છે. આવું જ ગધેડાઓનું અને આવું જ બીજાં પ્રાણીઓનું. સર્વત્ર ત્રાસ, જુલમ અને રિબામણીનાં પ્રચુર દૃશ્યો જોવા મળશે. પણ આવી રિબામણી સામે કોઈ સત્યાગ્રહ નથી કરતું, કોઈ ઉપવાસ ઉપર નથી ઊતરતું. કારણ કે આ બધું આપણે અહિંસાના ક્ષેત્રમાં ચલાવી-સ્વીકારી લીધું છે. આપણે નથી સ્વીકારી શકતાં કે નથી ચલાવી શકતા. પ્રત્યક્ષ હિંસાથી અર્થાત્ જો આવાં રિબાતાં પ્રાણીઓની હિંસા થાય તો હાહાકાર મચી જાય. તરત જ લાખખોનો ફાળો થાય, હજારો સ્વયંસેવક છૂટી પડે. હજારો લોકો ઉપવાસ ઉપર ઊતરે, પ્રખર અહિંસાવાદી મહાત્મા ગાંધીજીએ એક અત્યંત રિબાતા અને બચી શકે તેવી સ્થિતિવાળા વાછડાને દવા આપીને મરાવી નાખ્યો હતો. જો તેને પાંચ-દસ દિવસ રિબાવા દીધો હોત, કૂતરાં, ગીધડાં તેના માંસના લોચા ભલે ખેંચે પણ તેને રિબાઈ રિબાઈને મરવા દીધો હોત તો કાંઈ વાંધો ન હતો, પણ તેમણે તો દયાવશ તેનો અંત કરાવી દીધો. તોપણ જડસુ વર્ગે હાહાકાર મચાવી દીધો. કોઈ અકલ્પનીય પાપ થઈ ગયું હોય તેવો ઊહાપોહ કર્યો. આ બધાના પરિણામે ભારતમાં દયા કરતાં અહિંસાની મહત્તા વધી છે, જેણે પ્રજાજીવનમાં ઘણા પ્રશ્નો ઊભા કર્યા છે. આ દેશ માત્ર માણસોથી જ નથી ઊભરાતો, પ્રાણીઓથી પણ ઊભરાય છે. જે ધરતી ઉપર એકની જગ્યાએ પાંચ માણસો અને એકની જગ્યાએ દશ પ્રાણીઓ ઊભાં હોય તે ધરતીને સંપન્ન-સમૃદ્ધ બનાવવી શક્ય નથી.

નિયંત્રણ નથી

નથી તો આપણે માણસોનું નિયંત્રણ કરી શકતા કે નથી પશુઓનું નિયંત્રણ કરી શકતા. નગરો, મહાનગરો, મહોલ્લાઓ, સડકો, ચોકો વગેરે બધે જ રખડતાં પશુઓ, કચરો ખાતાં પશુઓ જોઈ શકાય છે. તે રખડે, મારે, કરડે કે અકસ્માત કરે, ગમે તે કરે, કોઈ આંદોલન નથી કરતું. પણ જો આ બધાંને માત્ર પકડવાનું શરૂ થાય તો પણ પ્રાણીપ્રેમીઓ હાહાકાર મચાવી દેવા તૈયાર થઈ જશે. આ તે કેવો પ્રાણીપ્રેમ કે પશુઓ રિબાતાં હોય તો કોઈ તેમના સામુંજ જોવા તૈયાર ન હોય. કેટલાક લોકોએ પાંજરાપોળ જેવી

વ્યવસ્થા કરી. તેમની ભલી ભાવના માટે ધન્યવાદ દેવા ઘટે, પણ અહીં આવનારાં પ્રાણીઓની પ્રત્યક્ષ દશા જોયા પછી મોટા ભાગે એમ કહેવાનું મન થાય કે આમાંથી મોટા ભાગની વ્યવસ્થા યાતના શિબિરનું જ કામ કરી રહી છે. પાડા તથા બકરાને ઘણા લોકો અહીં મૂકી જાય છે, પણ અહીંથી અલમસ્ત થયેલો કોઈ પુખ્ત પાડો કે મોટો થયેલો કોઈ બકરો ભાગ્યે જ બહાર નીકળતો જોવા મળશે. આ બધાં કસાઈખાને જવાનાં હતાં. તેને બચાવી લેવાયાનો સંતોષ ગાદીતક્રિયા ઉપર બેઠેલા ધાર્મિક માણસો અનુભવે છે, પણ માત્ર કસાઈખાનેથી બચાવીને યાતનાશિબિરમાં ભૂખ્યાં, તરસ્યાં, જૂઆ-જંતુઓ વચ્ચે રિબાતાં રાખવાં તે કસાઈખાના કરતાં પણ વધુ ભયંકર દશા છે, તે વાતને કોઈ સ્વીકારવા તૈયાર નથી. જો ખરેખર તેમને બચાવી જ લેવા હોય તો પછી તેમની પૂરેપૂરી માવજત કરો. તેમને નવડાવો, ધોવડાવો, સ્વચ્છતાથી રાખો અને પૂરું ખવડાવો, પિડવાઓ. મારા આશ્રમમાં એક ભાઈ નકામી થઈ ગયેલી ગાય પંદર વર્ષથી મૂકી ગયા છે. પંદર વર્ષથી અમે સૌ તેની સેવા કરીએ છીએ. વૃદ્ધાવસ્થામાં પણ તે દૃષ્ટપુષ્ટ અને દર્શનીય છે. માત્ર હાડપિંજરોનાં ટોળાં ભેગાં કરવાનો શો અર્થ છે?

પશુમેળા કેમ બંધ કર્યાં?

બનાસકાંઠામાં પશુઓના મેળા ભરાય છે. અહીં ઉત્તમ પ્રકારનું પશુધન ઉત્પન્ન થાય છે. અહીંનો ખેડૂત-પશુપાલક ખેતીની માથે પશુઓમાંથી પણ સારી એવી રોજી ઉત્પન્ન કરે છે, ખાસ કરીને અહીંના બળદો ઉત્તમ હોવાથી દૂર દૂરના ખેડૂતો ખરીદી લઈ જાય છે, પણ કેટલાક લોકોને લાગ્યું કે આ બળદોમાંથી કેટલાક કતલખાને લઈ જવાય છે. માટે મેળા જ બંધ કરાવી દો. મેળા બંધ કરાવવા આંદોલન થયાં અને કાંઈક સફળતા પણ મળી. આથી મૂળ પ્રશ્નનો ઉકેલ તો ન જ આવ્યો. મૂળ પ્રશ્ન ખેડૂતોનાં પશુઓનું ઉત્પાદન અને દૂરના ખેડૂતોની આવશ્યકતાને પૂરી કરવાનો હતો. કદાચ થોડા પ્રમાણમાં ઢોર કતલખાને પણ જતાં હોય તો તેનો પ્રશ્ન એવી રીતે ઉકેલવો જોઈએ કે મૂળ પ્રશ્નને હાનિ ન પહોંચે. પણ લોકોએ આ પ્રશ્નને એવી રીતે ઉકલવા માગ્યો છે કે, તમારાં ઢોરાં, છેક સુધી-મરણ સુધી તમારે સાચવવાનાં. તે વૃદ્ધ કે નક્કામાં થઈ જાય તોપણ પોતાનાં માબાપને સાચવીએ તેમ સાચવવાનાં. વાત તો ઘણી ઊંચા આદર્શની છે. પણ જે લોકો આવી રીતે સાચવવા ન માગતા હોય કે તેવી ઈચ્છા હોવા છતાં આર્થિક શક્તિ ન હોવાથી ન રાખી શકતા હોય તેમનું શું? બધાને ફરજિયાત તો સાચવવાનું કહી શકાય નહિ. કહો તો બધા માને પણ નહિ. બહુ બહુ તો જે કામ જાહેરમાં થતું હોય તે ન કરે, પણ ખાનગી રાહે તો પાછું એનું એ જ કામ કરવાના જ. પરિસ્થિતિ તેમને બાધ્ય કરે છે.

સૌથી કરુણ સ્થિતિ તો એ છે કે જેમણે વિશાળ પાયા ઉપર પશુપાલન કર્યું જ નથી, દુષ્કાળમાં પશુપાલન કેટલું ત્રાસદાયી છે તેનો જેને અનુભવ જ નથી, તેવા લોકો માત્ર પોતાની અપેક્ષાઓ પૂરી કરવા પશુપાલકોને ઉપદેશ અને આદેશ આપવા નીકળ્યા છે. આમાંના કેટલાક તો સગાં મા-બાપને પણ પૂરો રોટલો નથી આપતા તેવા લોકો માબાપનું ઉદાહરણ આપીને પોતાની અપેક્ષા પૂરી કરાવવા માગે છે. આપણે તરંગી લોકો પ્રશ્નોને ઉકેલી શકતા નથી, ગૂંચવીએ છીએ. એકલા ગુજરાતમાં જ એક કરોડ ને એંશી લાખ પશુઓ છે. ખરેખર તો ગુજરાતને ખેતી તથા દૂધ માટે માત્ર પચાસથી સાઠ લાખ પશુઓની જ જરૂર છે. વધારાનાં એક, સવા કરોડ ઢોર, ખેતરોમાં ભેલાણ, નગરોમાં તથા માર્ગોમાં અવ્યવસ્થા અને ઘાસચારાની ભયંકર તંગી દ્વારા પ્રશ્નો ઊભા કરે છે. આ વર્ષે સરકારે આવાં ઢોરો માટે 600 કરોડ રૂપિયા દુષ્કાળ નિમિત્તે ફાળવ્યા છે. ખરેખર તો આ રકમ નર્મદા યોજનામાં ફાળવવાની જરૂર છે.

દુષ્કાળરસિયા માલધારીઓ

કેટલાક માલધારીઓ તો દુષ્કાળરસિયા થઈ ગયા છે. બસ, દુષ્કાળ પડે તેની રાહ જોઈને બેઠા છે. સરકાર પાસેથી સાચી કે ખોટી રીતે જેટલું પડાવાય તેટલું પડાવવાની તક દુષ્કાળ સિવાય ક્યારે મળે? પ્રજાએ અને સરકારે હવે નિશ્ચયપૂર્વક જાહેર કરવું જોઈએ કે દુષ્કાળમાં પણ પોતાની મેળે સાચવી શકાય તેટલાં જ ઢોર લોકો રાખે. વારંવાર આવાં વધારાના ઢોરોની જવાબદારી ન તો સરકાર સ્વીકારશે કે ન પ્રજા ઉપર ભાર નાખવામાં આવશે.

દયામૂલક અહિંસા

એવી અહિંસા શા કામની જેની અંદર રિબામણી જ રિબામણી હોય? ગણાવીએ તો પાર ન આવે એટલા પ્રશ્નો માત્ર ‘અહિંસા’ની ગેરસમજ તથા ગેરવર્તણૂકથી પેદા થાય છે. સૌથી મોટી વિડંબના તો ત્યારે થાય છે, જ્યારે રસ્તા ઉપર પગ ઘસી ઘસીને માણસો દમ તોડતા હોય છે, તેમના તરફથી તો પૂર્વના કર્મનું નિમિત્ત બતાવીને મોઢું ફેરવી લેવાય છે. હા, મધર ટેરેસા જેવી માનવતાવાદી સાધ્વીઓ આવાં કામ કરે તો ચાલે. મને લાગે છે કે તે અહિંસાવાદી નથી પણ દયાવાદી છે. દયાનું પવિત્ર ઝરાણું એ કુદરતની માનવને મહાન દેન છે. તેના પરિણામરૂપે અહિંસા સ્થિર થાય તે પણ જરૂરી છે.

દયામાંથી પ્રગટેલી અહિંસા માનવજાતની પરમ ધન્યતા છે, પણ દયા વિનાની, માત્ર જડતાથી પ્રગટેલી અહિંસા એ રિબામણીભરી મોટી હિંસાની જ જનની બનતી હોય છે તેનો ખ્યાલ રહે. એક કસાઈ પણ દયાળુ હોઈ શકે. જો પશુની હત્યા કરતાં તેને એવો ખ્યાલ રહે કે પશુની રિબામણી વિના, બહુ ઝડપ અને સરળતાથી એ કામ કરી શકાય. મરનારની કૂરતામાં પણ દયા હોઈ શકે અને જિવાડનારની પ્રત્યક્ષ દેખાતી દયામાં પણ રિબામણી દ્વારા કૂરતા હોઈ શકે.

પહેલાં અપરાધીઓને ફાંસી કે શૂળીની સજા થતી, કેટલાક દેશોમાં આજે પણ પથ્થરો મારીને મારી નાખવાની કે અન્ય પ્રકારની કૂરતાભરી સજાઓ થાય છે — પણ જેમ જેમ માણસ વધુ સભ્ય બનતો ગયો તેમ તેમ તેણે આવી કૂરતાને દૂર કરવા પ્રયત્ન કર્યો છે. આજે હવે ઘણા દેશોમાં પ્રાણદંડની સજા એવી રીતે અપાય છે કે મરનારને ઓછામાં ઓછી પીડા થાય અથવા બિલકુલ ન થાય. આ દયા છે, અહિંસા નથી. જેટલો ભાર અહિંસા શબ્દ ઉપર મુકાય છે, તેટલો જો દયા શબ્દ ઉપર મુકાય તો ઘણી ગૂંચો ઊકેલી શકાય તથા વાણી ને વર્તનને એક કરી શકાય. યાદ રહે, દયા એ કુદરતી લાગણી-વૃત્તિ છે; જ્યારે અહિંસા એ માનવવિચાર તથા સંસ્કાર છે. વિચારોનું દર્શન અને સંસ્કારોનાં આચારથી અહિંસા આકાર પામે છે.

દયાવાદી મનુષ્યો

2.

વિશ્વની મોટા ભાગની પ્રજા અહિંસાવાદી નથી, પણ લગભગ બધી જ પ્રજા દયાવાદી છે. કેટલીક વધુ સભ્ય બનેલી પ્રજા વધુ દયાવાદી છે, તો કેટલીક ઓછી દયાવાદી છે. માનવવિકાસની સચોટ પ્રતીતિ તેની દયાવૃત્તિના પ્રમાણથી મેળવી શકાય. વિશ્વમાં સૌથી વધુ દુઃખી પ્રજાને દુઃખમુક્ત કરવા જે લોકો તન, મન, ધનથી પ્રયત્નો કરે છે તે દયાવાદી છે. આખા વિશ્વમાં સૌથી વધુ દવાખાનાં, શાળાઓ, અન્નવસ્ત્રો, આવાસો, રોજગારી, મહામારીથી બચવાનું કામ, દુષ્કાળ, ભૂકંપ, રાજવિપ્લવ, નિરાશ્રિતો-અનાથો-કોઢિયાં-વૃદ્ધો-અછૂતો-હડધૂતો વગેરે દુઃખી જીવોનાં દુઃખો દૂર કરવાની પ્રવૃત્તિઓ જે કરે છે, તે ભલે અહિંસાવાદી ન હોય (ભલે તેમનો આહાર ગમે તે હોય) પણ તે સૌથી વધુ દયાવાદી છે. તેમના દયાવાદથી અનેક દુખિયારાં માણસ સાંત્વન મેળવી રહ્યાં છે.

થોડા સમય પહેલાં જ હૈદરાબાદ-સિકન્દરાબાદમાં બે સંસ્થાઓ જોવા જવાનું થયું. એક સંસ્થા વૃદ્ધાશ્રમની હતી અને બીજી મંદબુદ્ધિનાં બાળકોની હતી. બંને ખ્રિસ્તી સાધ્વીઓ દ્વારા સંચાલિત હતી. બંને સંસ્થાઓની સ્વચ્છતા, સુઘડતા, નમ્રતા, વિનય-વિવેક અને સંસ્થાવાસીઓ પ્રત્યેની આત્મીયતા વગેરે જોઈને સ્વતઃ નમન કરવાનું મન થઈ ગયું. 130 વૃદ્ધોમાં અડધા ઉપર હિંદુઓ હતા. ભસ્મ-તિલક-કંઠી ધારણ કરીને તેમને ફરતા જોઈ આશ્ચર્ય થયું. સ્ત્રીઓને કંકુનો ચાંલ્લો, મંગળસૂત્ર પહેરેલી જોઈ. મુખ્ય સાધ્વીએ મને કહ્યું કે ગમે તે ધર્મનું પાલન કરનાર અહીં રહી શકે છે. મને રસોડું બતાવ્યું. મેં સહજ રીતે પૂછ્યું કે ‘શું રસોઈ જમાડો છો?’ તદ્દન સહજતાથી ઉત્તર આપ્યો, ‘સાંભાર-ભાત-શાક વગેરે. અઠવાડિયામાં એક વાર ‘નોનવેજ’ આપીએ છીએ!’

“નોનવેજ!!” મારાથી આશ્ચર્યથી બોલાઈ ગયું. હા, એ જ સહજતાથી ઉત્તર મળ્યો. મેં આગળ ચર્ચા ન કરી. આ બધા

અહિંસાવાદી નથી. ઓછામાં ઓછું અહિંસાવાદની ઝનૂની વાતો નથી કરતાં, પણ દયાવાદી છે. તેમની નસેનસમાં દયાનાં દર્શન થઈ શકે છે.

દયા અને અહિંસા પૂરક થઈ શકે

દયાવાદ અને અહિંસાવાદ બંને એકબીજાના પૂરક થઈ શકે છે, થવા જોઈએ, પણ તે માટે પૂરતી જાગૃતિ અને સભાનતા જરૂરી છે. સભાનતા એ અર્થમાં કે દયા જ સર્વોત્તમ છે. જો ‘અહિંસા’ને સર્વોચ્ચતા આપી દેવાય અને પછી તેને માત્ર સ્થૂલ કક્ષાએ જ પકડી લેવાય તો દયા વિનાની અહિંસા થઈ જવા પૂરેપૂરો સંભવ છે, જેવું કે આપણે ત્યાં થયું છે. રિબાતા જીવોને ચારે તરફ મોટી સંખ્યામાં જોઈ શકાય છે. આપણે આઘાતમુક્ત રહીને આ ભયંકર રિબામણી જોઈ શકીએ છીએ બહુ બહુ તો એકાદ વાર ‘અરેરે’ શબ્દ બોલીને કૃતાર્થતા અનુભવીએ છીએ, પણ પછી બધું સમાપ્ત. લાંબી અસર નહિ, કારણ કે સદીઓથી આવું બધું જોઈ જોઈને રીઢા થઈ ગયા છીએ. કથાકારો સપ્તાહકારો અને અધ્યાત્મવાદીઓ આત્માની, સાક્ષાત્કારની, કુંડલિની જગાડવાની, મોક્ષની અને સંસારની વ્યર્થતાની વાતોના ઢગલા ઉપર ઢગલા ઠાલવીને જીવનના પાયાના પ્રશ્નો સહિત પ્રશ્નોને ઉકેલનાર માણસને જ દાટી દે છે. અર્થહીન ઉપદેશોના ઢગલામાં દટાયેલા માણસોને નિષ્ક્રિયતાની અને પલાયનતાની બહુ મોટી હૂંફ મળે છે. આ હૂંફના ગરમાવામાં ક્લોરોફોર્મ સૂંઘેલા માણસની માફક તે પોતાની અને વિશ્વની વેદનાને વિસારે પાડી શકે છે.

‘જોખમ વિના જીવન નથી’

વેદનાનો ઉકેલ લાવવા કરતાં વેદનાને વિસારે પાડવાનું કે વેદનાનો જ અસ્વીકાર કરવાનું દર્શન આપણને વધુ ગમે છે. નિષ્ક્રિય વિદ્વત્તા મોટા પાયા પર આ કામ કરી રહી છે, જ્યારે પેલા દયાવાદીઓ સક્રિય રીતે વેદનાને દૂર કરવાના કામમાં લાગ્યા રહે છે. બંને પક્ષે ઘરબાર છોડીને ત્યાગમય તપસ્વી જીવન જીવનારાં હજારો માણસો છે, પણ એકનો ત્યાગ અને તપ પોતાના પરલોકને સુધારવા માટે હોય છે, જ્યારે બીજાનો ત્યાગ અને તપ લોકોના આ લોકને સુધારવા માટે હોય છે. પરલોક પ્રત્યક્ષ નથી થઈ શકતાં, પણ આ લોક તો પ્રત્યક્ષ છે અને તેની સાધનાનાં પરિણામ પણ પ્રત્યક્ષ જોઈ શકાય છે. એક ચાલીસ વર્ષની યુરોપીય ખ્રિસ્તી સાધ્વીને રક્તપિત્તિયાંને મલમ લગાડતાં જોઈને મેં પૂછ્યું, “જેમનો પડછાયો લેવાથી પણ લોકો ગભરાય છે તેવા આ ભયંકર રોગીઓની વચ્ચે રહીને આ મલમપટ્ટા તમે જાતે શા માટે કરો છો? નોકરો પાસે કરાવો ને?” તેણે ઉત્તર આપ્યો, “અહીંની નસો આ કામ કરવા તૈયાર નથી, એટલે હું જ જાતે આ કામ કરું છું.” “પણ તો પછી રબરનાં મોજાં તો પહેરો. ઉઘાડા હાથે આ કામ કરવામાં બહુ મોટું જોખમ રહેલું છે.” તેણે શાંતિથી નિષ્ઠાપૂર્વક ઉત્તર આપ્યો, “રબરવાળાં આંગળાં આ કામને જોઈએ તેવું સારું નથી કરી શકતાં અને જોખમનું નામ તો જીવન છે! જોખમ વિના જીવન ક્યાં છે? જોખમથી ભાગનારા જીવનથી ભાગી છૂટે છે.” છેલ્લા વાક્યે મને પોતાને, પોતાની જાતને જોતાં જ ભય લાગવા માંડ્યો, શું આ વાક્ય મારામાં નથી ઘટતું?

છેલ્લાં વીસ વર્ષથી આ સાધ્વી એકલી (કોઈના સાથ વિના) રક્તપિત્તિયાંને મલમ ઘસે છે અર્થાત્ વીસ વર્ષની ઉંમરે તેણે આ કામ શરૂ કર્યું છે. શા માટે? શું મેળવવા? તેણે પોતાનું ફૂલ જેવું યૌવન આ રક્તપિત્તિયાં વચ્ચે ન્યોછાવર કરી દીધું છે. નિષ્ક્રિય કે વાંઝિયા ત્યાગ કરતાં આ સેવાલક્ષી ત્યાગ છે. અસંખ્ય દુખિયારાં માણસોને પરિણામલક્ષી કરુણાનાં ભારોભાર દર્શન થાય છે. આ દયાવાદ છે.

દયા અકલ્યાણકારી ક્યારે?

મૂળ વાત ઉપર આવીએ. દયા કુદરતી સૃષ્ટિ રચવાનું સૌથી વધુ પવિત્ર ઝરાણું છે. દયા અન્ય લાગણીઓની જેવી લાગણી છે. તેનો ઓછાવત્તા પ્રમાણમાં વ્યક્તિને ઊભરો આવતો હોય છે. આ ઊભરા દ્વારા પરમાર્થની પ્રવૃત્તિઓ થતી હોય છે. આવી પ્રવૃત્તિઓ પ્રાણીઓનાં દુઃખોને દૂર કરવા મહત્ત્વનો ભાગ ભજવતી હોય છે, પણ જેમ બધી જ લાગણીઓની માત્રા તથા સંદર્ભ

જ કલ્યાણકારી બનતાં હોય છે, તેમ દયાની પણ માત્રા તથા સંદર્ભની સભાનતા જરૂરી છે. જો ખોટી જગ્યાએ દયા કરવામાં આવે તથા સંદર્ભનો વિચાર કર્યા વિના જ દયા કરવામાં આવે, તો તેવી દયા અકલ્યાણકારી થઈ શકે છે.

કેટલાક ભિખારીઓ લોકોની દયાને ઉભરાવવા માટે, જાણી કરીને નાનાં બાળકોનો અંગભંગ કરતાં હોય છે અથવા આંધળાં પણ કરી નાખતાં હોય છે. આવાં બાળકોને જોતાં દયાળુ લોકો દ્યાર્દ્ર થઈને દાન કરતા હોય છે. આવી જ રીતે નિષ્ચિત પ્રકારના માણસો જાણી કરીને પશુઓને કતલખાને લઈ જતા દયાળુ માણસોની આગળથી પસાર થતા હોય છે. દયાળુ લોકો બમણી કિંમત આપીને પણ આવાં પશુઓ ખરીદી લઈને જીવ બચાવ્યાનો સંતોષ માનતા હોય છે. પણ આપેલી બમણી કિંમતથી પેલા લોકો બીજે દિવસે બમણાં પશુઓને કતલખાને પહોંચાડતા હોય છે. આમ, દયાનો જો યોગ્ય સંદર્ભ ન હોય અને છતાં દયા કરવામાં આવે તો તે અકલ્યાણકારી બની જતી હોય છે. સાચી દયામાં પણ વિવેક અને સમજણ તો હોવાં જ જોઈએ. ભારતમાં લાખખો માણસો માત્ર ભીખ દ્વારા આજીવિકા ચલાવે છે. તેમાં કેટલાંક ખરેખર શરીરથી તથા રોજીથી લાચાર હોય છે અને જ્યાં સુધી તેમના માટે બીજી કોઈ યોગ્ય આજીવિકાની વ્યવસ્થા ન થાય ત્યાં સુધી તે ભીખ માગવાનાં અધિકારી ગણાય. પણ જે લોકો શરીર તથા પરિસ્થિતિથી લાચાર નથી છતાં ભિક્ષાવૃત્તિ કરતા રહે છે, તે ધ્યાન પાત્ર નથી.

વિવેકપૂર્વકનું દાન

ભારતમાં વિવેક વિનાનું પુષ્કળ દાન અપાય છે, જેથી અહીં બહુ મોટો ભિક્ષુકવર્ગ ઊભો થયો છે. પ્રજા જો વિવેકપૂર્વક દાન આપે તો, એક તો આ મોટો ભિક્ષુકવર્ગ ઓછો થાય, બીજી તરફ દાનનો પ્રવાહ માનવતાલક્ષી બને, તો સાચા માણસોનું કલ્યાણ થાય. ભારતીય પ્રજાનું મોટું દાન નીચેનાં ક્ષેત્રોમાં વપરાઈ જાય છે.

બહુ મોટા ધાર્મિક ઉત્સવો, ધાર્મિક મેળાઓ, સમૈયાઓ, વિશ્વશાંતિ નિમિત્તે થનારા અનેક કૂંડીઓવાળા યજ્ઞો, ભવ્ય મંડપોવાળી સપ્તાહો, તીર્થોમાં તથા સર્વત્ર ભવ્યાતિભવ્ય મંદિરનિર્માણ તથા જ્યંતીઓ વગેરે. આની પાછળ પુષ્કળ ધન વપરાય છે. કેટલાક સંપ્રદાયો તો સતત ઉત્સવો ઊજવ્યા જ કરતા હોય છે, તથા તે માટે દબાણપૂર્વક દાન માગતા રહેતા હોય છે. એ કહેવાની જરૂર નથી કે આવાં પુષ્કળ ખર્ચાળ આયોજનો ઉપર ધનવાનોનું વર્યસ્વ સ્થાપિત થઈ જતું હોવાથી ગરીબ કે સાચા ધાર્મિક માણસોનું મહત્ત્વ ઉપસ્થિતિની સંખ્યા વધારવા સિવાય બીજું કશું રહેતું નથી. મોટા ભાગે કરોડો રૂપિયા પાણીની માફક ઢોળી દેવામાં આવે છે, સ્વપ્રચાર કે વ્યક્તિ પૂજનો મોહ છૂટે તો આ જ રકમ માનવતાના સાચા કાર્યમાં વાપરી શકાય તથા ભારતની સિકલ બદલી શકાય.

*

19. વિવેક

વિવેકપૂર્વકની માત્રામાં જ જીવન છે

સૃષ્ટિરચના ક્યારે થઈ, કેવી રીતે થઈ, કોણે કરી, કેમ કરી વગેરે પ્રશ્નોના સૌના ગળે ઊતરે તેવા ઉત્તરો કદી પણ આપી શકાવાના નથી. આ ક્ષેત્રમાં માણસ પોતપોતાના દૃષ્ટિકોણથી ઉત્તરો મેળવતો રહ્યો છે અને મેળવતો રહેશે. પણ કદી પણ તેને સર્વમાન્ય કરી શકાયા નથી કે કરી શકાવાના નથી, પણ એક વાત કદાચ સર્વમાન્ય કરી શકાય કે સૃષ્ટિરચનામાં યોજના છે. નાનામાં નાનો કણ પણ પોતાની નિયતિ પ્રમાણે જ કામ કરી રહ્યો છે. બીજી સ્થૂલ વાત જવા દઈએ અને માત્ર આવેગો અને લાગણીઓનો જ વિચાર કરીએ, તો ત્યાં પણ અત્યંત આશ્ચર્ય વચ્ચે આપણને આ યોજનાબદ્ધતા જોવા મળશે.

ભૂખતરસના આવેગો અને મોહમમતા, હર્ષશોક વગેરેની લાગણીઓ પોતપોતાની જગ્યાએ યોગ્ય જ છે, એટલું નહિ, પણ જરૂરી પણ છે. કોરા અધ્યાત્મવાદે આવેગો અને લાગણીઓનું દમન કરવા ઉપર ભાર મૂક્યો, જેથી ચિંતન તથા ઉપદેશો એ દિશા તરફ વળ્યા. પણ આમ કરવાથી પ્રજાએ કોઈ ઉત્તમ સ્થિતિ પ્રાપ્ત ન કરી, ન તો એ આંતરિક સ્વસ્થતા પ્રાપ્ત કરી શકી, કારણ કે આવેગો અને લાગણીઓનું આત્યંતિક દમન એ કુદરતનો દ્રોહ છે. કુદરતને શત્રુ બનાવીને સાધના કરવાની રીત જ ભૂલભરેલી છે. બીજી તરફ આવેગો અને લાગણીઓને બહેકાવીને, વધુમાં વધુ તીવ્ર અતિરેકતાભર્યું જીવન જીવવાની અતિભોગવાદી પદ્ધતિ પણ વિકસિત થઈ છે. આ બન્ને માર્ગો બરાબર નથી. સ્વયં કુદરતે જ માણસને એક વધારાની શક્તિ આપી છે, એનું નામ છે ‘વિવેક’.

વિવેક એ જ જીવન

વિવેકનો અર્થ થાય છે, સત્ય-અસત્ય, તથ્ય-અતથ્ય, હિત-અહિત, કલ્યાણ-અકલ્યાણની સ્પષ્ટતા કરવાની ક્ષમતા, આવી ક્ષમતા, પ્રત્યેક પ્રૌઢ અને શાણા માણસમાં થોડાઘણા અંશમાં હોય છે. નાનું બાળક અગ્નિના અંગારામાં તથા બરફના કટકામાં હિત-અહિતનો ભેદ નથી કરી શકતું, પણ એ જ બાળક પ્રૌઢ તથા પછી બન્નેના તથ્ય-પથ્યને સમજે છે, એટલે તો વ્યવહાર ચાલે છે. અને અનુભવો, સંપર્કો, વાચન, ચર્ચા, નિરીક્ષણ વગેરેના દ્વારા માણસની વિવેકક્ષમતા વધતી હોય છે. કેટલાક અત્યંત પ્રભાવશાળી મનીષીઓ નાની ઉંમરમાં પણ ઉત્તમ વિવેકી થઈ શકતા હોય છે, જ્યારે કેટલાક અત્યંત વૃદ્ધ થયેલા હોવા છતાં પણ ઉત્તમ વિવેકી થઈ શકતા નથી હોતા. ‘વિવેક’ એ જ જીવન છે. એ ન્યાયે જીવનમાર્ગનું નિર્ધારણ જાગ્રત વિવેકથી થાય, તો તે વધુ કલ્યાણકારી માર્ગ બની શકે.

વિવેકથી જીવન સુખદ બનાવીએ

મોટા ભાગે આવેગો અને લાગણીઓની બાબતમાં આપણને દમનમાર્ગ મળ્યો હોવાથી સાધકનું આંતરિક જીવન હારી જનારા સંઘર્ષમાં વ્યતીત થયા કરતું હોય છે, કદાચ આ જ કારણે અહીં સંખ્યાબંધ સાધકો હોવા છતાં સાધનાની તેજસ્વિતા જોવા નથી મળતી. પરાજિત સૈન્યની માફક દમનથી હારેલા, થાકેલા, નિષ્ફળ ગયેલા સાધકોનું મોટું ટોળું નિરાશા અથવા પાપભીરુતાનું શિકાર બનેલું જોવા મળે છે. આ બધાનું મૂળ કારણ કુદરતની સૃષ્ટિરચના અને તેનાં લક્ષ્યોની ગેરસમજ છે. જો કાલ્પનિક હવા ભરેલા ગુબારાઓ પડતા મુકાય અને કુદરતસહજ માર્ગને જીવનનો રાજમાર્ગ બનાવાય તો સાધના આપોઆપ તેજસ્વી થઈ શકે. વિવેકના દ્વારા આપણે આવેગો અને લાગણીઓને ઉચિત માત્રામાં સ્વીકારીને — મિત્ર બનાવીને — જીવનને સહજ, સરળ અને સુખદ બનાવી શકીએ.

વિવેકચ્યુત થવાનાં કારણો

પ્રત્યેક વ્યક્તિ પૂર્ણવિવેકી ન થઈ શકે, પણ પ્રજાના પ્રૌઢવર્ગની ઘણી વ્યક્તિઓ વિવેકી થઈ શકે. આ વ્યક્તિઓ જ પૂરી પ્રજાને

દોરતી હોય છે. ઉચ્ચસ્થાને બેઠેલી આવી પ્રૌઢ વ્યક્તિઓ વિવેકચ્યુત થાય છે, ત્યારે પ્રજા ગેરમાર્ગે દોરવાય છે. વિવેકચ્યુત થવાનાં મુખ્ય કારણો છે: (1) ચુસ્ત સાંપ્રદાયિકતા, (2) આંધળી વ્યક્તિનિષ્ઠા અને વ્યક્તિપૂજા, (3) વિજ્ઞાન અને તાજા જ્ઞાનનો અસંપર્ક અથવા વિરોધ, (4) પરંપરાબદ્ધતામાં પોતાની સ્થાપિતહિતતા, (5) વસ્તુ તથા પરિસ્થિતિના સચોટ નિરીક્ષણની અક્ષમતા. આવાં બધાં અનેક કારણોસર પ્રૌઢ વ્યક્તિ પણ સાચી વિવેકી થઈ શકતી નથી. તેઓ સ્વયં ગુમરાહ હોવાની સાથે હજારો લાખખોને ગુમરાહ કરવાનું કાર્ય પુણ્યકાર્ય સમજીને કરે છે. ચુસ્ત સાંપ્રદાયિકો કે આંધળી વ્યક્તિપૂજા કરનારા કદી પણ વિવેકી ન થઈ શકે, કારણ કે વિવેકી થવા માટે મસ્તિષ્કનો વિશેષ ઉપયોગ કરવો જરૂરી છે, જ્યારે આ લોકો પોતાના મસ્તિષ્કને ચારે તરફથી સજ્જડ બંધ કરી દેતા હોય છે.

સ્થાપિત હિતો

ચુસ્ત સાંપ્રદાયિકો તથા આંધળી વ્યક્તિપૂજા કરનારા કરતાં પણ સ્થાપિતહિતતા વધુ ભયંકર છે. એક ધર્મગુરુ પોતાના અઢીસો શિષ્યો સાથે મળ્યા. લગભગ બધા જ યુવાન છોકરાઓને જોઈને મન કકળી ઊઠ્યું, મેં કહ્યું, “મોરનાં પીંછાં જેવા આ બિનઅનુભવી છોકરાઓને શા માટે ત્રિશંકુદશામાં દીક્ષિત કર્યા છે?” તેમનો નિખાલસ ઉત્તર આઘાતજનક હતો: “મારે અસંખ્ય ધર્મસ્થાનો ચલાવવાનાં છે. પગારદાર નોકરોથી એ ચાલી શકે નહિ, કદાચ ચાલે તો મોટો પગારખર્ચ થાય અને ગોટાળા પણ થાય, તેના કરતાં આ વગર પગારના ભોળા છોકરાઓ શું ખોટા? મોક્ષ હોય કે ન હોય, પણ મોક્ષના નામે હજી પણ આપણે હજારોને સંસારત્યાગી બનાવીને ગુરુરાગી બનાવી તેમની પાસેથી ધાર્યું કામ લઈ શકીએ છીએ. તેમના ભોળપણને રક્ષિત કરવા, નવા અને તાજા જ્ઞાનના તમામ સંપર્કોથી તેમને દૂર રાખવા જરૂરી છે. ઈકોતેર પેઢીના ઉદ્ધારનો નશો વારંવાર તેમના મસ્તિષ્કમાં ભરીને, તેમને ઉત્સાહી તથા સમર્પિત રાખી શકાય છે. જો આવું જ કરીએ તો અમારું બધું જ તૂટી પડે.”

આ સ્થાપિતહિત છે. આવી સ્થિતિ જ્યાં હશે ત્યાં વિવેક જાગ્રત નહિ થઈ શકે. જીવનસાધનાનું પહેલું અને છેલ્લું પગથિયું વિવેક છે. વિવેકની સિદ્ધિમાં બધી સિદ્ધિઓ સમાયેલી છે. સૃષ્ટિચનાના પરિપ્રેક્ષ્યમાં આવેગો તથા લાગણીઓની યોગ્ય માત્રાના નિર્ણયમાં પણ વિવેક જ મહત્ત્વની વસ્તુ છે. વિવેકપૂર્વકની માત્રામાં જ જીવન છે.

* * *